

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

РІВЕНЬ СТАНДАРТУ

10

10. ПЕРШЕ ПІЛІТНЕ ПОВІДНЕННЯ

1853 рік був роком великих подій. У цей час відбувся перший політ повітряного шара з людьми. Це стало першим кроком до створення літальних апаратів. У цей час також відбувся перший політ літального апарату з двигуном. Це стало першим кроком до створення літальних апаратів з двигуном.

1. У цей час відбувся перший політ літального апарату з двигуном. Це стало першим кроком до створення літальних апаратів з двигуном.

2. У цей час відбувся перший політ літального апарату з двигуном. Це стало першим кроком до створення літальних апаратів з двигуном.

Т.В. Ладиченко

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

(рівень стандарту)

**Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти**

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

Київ
«ГЕНЕЗА»
2018

УДК 94(100)(075.3)
Л15

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 31.05.2018 № 551)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Ладиченко, Тетяна В'ячеславівна
Л15 Всесвітня історія : (рівень стандарту) : підруч. для
10-го кл. закл. заг. серед. освіти / Т. В. Ладиченко. –
Київ : Генеза, 2018. – 160 с. : іл., карти.
ISBN 978-966-11-0311-4

У підручнику висвітлюються події світової історії, які охоплюють період між Першою і Другою світовими війнами, розумінню яких сприятимуть запропоновані інтернет-ресурси, документарні, статистичні, картографічні матеріали та запитання й завдання до них.

Зміст підручника відповідає вимогам нової навчальної програми із всесвітньої історії рівня стандарту.

УДК 94(100)(075.3)

Навчальне видання

ЛАДИЧЕНКО Тетяна В'ячеславівна

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ (рівень стандарту)

**Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Головний редактор *Н. Заблоцька*. Редактор *Ю. Заблоцький*.
Обкладинка *Ю. Куц*. Технічний редактор *Ц. Федосіхіна*.
Комп'ютерна верстка *К. Шалигіна*. Коректор *А. Кравченко*.

Формат 70×100/16. Ум. друк. арк. 13,0. Обл.-вид. арк. 14,45.
Тираж 48 016 пр. Вид. № 1348. Зам. №

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ», вул. Ольмінського, 17, м. Харків, 61024.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4526 від 18.04.2013.

ISBN 978-966-11-0311-4

© Ладиченко Т. В., 2018
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2018

ДОРОГІ ДРУЗІ!

Ви тримаєте в руках новий підручник всесвітньої історії, що охоплює важливий, насичений подіями період розвитку світової цивілізації – від початку до середини ХХ ст. Упродовж навчального року ви ознайомитеся з основними тенденціями розвитку країн Європи, Америки, Азії і Африки, причинами та наслідками локальних і світових політичних, економічних, військових та інших криз, побачите досягнення людського генія у створенні див прогресу і руйнування, детально розглянете основні ідеологічні та політичні течії, що визначали і продовжують визначати курс світової історії, віртуально побуваєте на полях кровопролитних боїв Першої та Другої світових воєн, у нацистських концтаборах, вжахнетеся від планів винищення цілих народів і навіть рас: практично поголовне винищення слов'ян збиралося здійснити Гітлер з його поплічниками...

Наведені в підручнику уривки з документів, ілюстрації, запитання і завдання покликані допомогти не просто опанувати знання, але й розвинути предметну та загальну компетентності, тобто вміння самостійно аналізувати причини, хід і зміст подій, уникаючи штучно нав'язуваних стереотипів. Із цією метою в підручнику передбачено рубрики **«Актуалізація предметних компетентностей»** та **«Формуємо компетентності»**.

Особливістю цих рубрик є те, що вони сприяють розвитку багаторівневих компетентностей: *хронологічних, просторових, інформаційних, логічних, аксіологічних, мовленнєвих* тощо. Доречним буде розгляд можливих альтернативних варіантів розвитку країн і народів.

Відтак, завдяки цьому підручнику ви не тільки вивчатимете історію, а й зможете істотно розширити свій кругозір, збагатити життєвий досвід, безпосередньо зануритися у вир зображуваних подій за допомогою презентацій, художніх та документальних фільмів, текстових й аудіоматеріалів. Щоб отримати їх, треба лише просканувати **qr-код** або набрати на комп'ютері відповідні інтернет-посилання.

Сподіваюся, вам буде цікаво опрацьовувати завдання творчих та пізнавальних рубрик **«Це варто знати»**, **«Розвиваємо критичне мислення»** та **«Бліц-обговорення»**. Виконуючи завдання, вміщені в них, ви:

3

- ▶ вчитиметеся бачити й розуміти навколишній світ, орієнтуватись у ньому, усвідомлюючи свою роль і призначення;
- ▶ використовуючи додаткові джерела, зокрема Інтернет, самостійно шукатимете, аналізуватимете й добиратимете різноманітну інформацію;
- ▶ працюватимете у групі, вестимете дискусії, презентуватимете свої проекти;
- ▶ усвідомите духовно-моральні основи життя людини й людства.

Якщо для опрацювання поданого в цих рубриках матеріалу не вистачить часу на уроці, ви можете самостійно зробити це вдома.

З «Орієнтовними матеріалами до практичних занять», «Термінологічним словником» та «Картами» ви зможете ознайомитися на сайті видавництва «Генеза».

Видавництво «Генеза» і автор постійно працюють над удосконаленням якості підручника. Будь-які зауваження, пропозиції тощо із цього приводу просимо надсилати нам на електронну адресу **geneza@geneza.ua**.

З найкращими побажаннями

Т. Ладиченко

Перейшовши за цими кодами або звернувшись на сайт видавництва «Генеза» (**www.geneza.ua**), у розділі **Додаткові матеріали для вчителя**, ви отримаєте доступ до карт та Орієнтовних матеріалів до практичних занять.

Розділ 1

ПЕРЕДУМОВИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЇ

§1

«Велика війна» 1914–1918 рр.

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

З курсу *всесвітньої історії* за 9-й клас *пригадайте*, які *економічні та колоніальні протиріччя існували між провідними державами Європи на початку ХХ ст.*

4

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=Nc59WD52ja8>, ви зможете переглянути відеоматеріали, присвячені Першій світовій війні.

1. Передумови, геополітичні плани і причини світової війни. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. боротьба за ринки збуту товарів і капіталу, використання дешевої робочої сили та вигідних джерел сировини між провідними державами світу посилилася. Зокрема:

- ▶ Англія прагнула перешкодити посиленню впливу Німеччини на Балканах;
- ▶ Німеччина сподівалася зміцнитися на Балканах і Близькому Сході, відторгнути від Росії Польщу, Україну й Прибалтику, а Англію позбавити панування на морі;
- ▶ Франція планувала відібрати в Німеччини Ельзас та Лотарингію, втрачені нею в 1870–1871 рр., а при нагоді доповнити це й Саарським вугільним басейном;
- ▶ Росія і Австро-Угорщина змагалися одна з одною за вплив на Балкани.

У цей же період з'явився термін **«геополітика»**, за яким територіальна і політична експансія провідних держав, а також багато інших суспільно-політичних явищ обумовлюються географічно. Таким чином, будь-які світові кризи є так чи інакше пов'язані з **геополітичними інтересами**.

Прагнення до здійснення чергового переділу світу призвело до утворення двох ворожих один до одного **військово-політичних блоків**: **Антанти** (у складі Франції, Росії та Великої Британії) та **Троїстого союзу**, що об'єднав Австро-Угорщину, Німеччину та Італію (остання після початку війни спершу проголосила нейтралітет, а згодом приєдналася до Антанти). Замість Італії третім учасником Троїстого союзу стала Османська імперія. Після включення до складу блоку Болгарії він отримав на-

зву **Четверний союз**. У свою чергу, в ході світової війни на боці Антанти виступили Японія, Румунія і США.

2. Початок Першої світової війни. У 1908 р. Австро-Угорщина анексувала Боснію та Герцеговину, значну частину населення яких становили серби. Боротьба за визволення від австро-угорської окупації та приєднання цих країн до Сербії спричинила появу таємних організацій, зокрема «Молодої Боснії», до якої входили й деякі вищі офіцери сербської армії. **28 червня 1914 р.** у столиці Боснії м. Сараєво член цієї організації, 19-річний студент **Гаврило Принцип** застрелив спадкоємця австро-угорського престолу Франца-Фердинанда, відомого своєю ворожістю до Сербії. Від випадкової кулі загинула також його дружина.

■ **Г. Принцип** ніколи не шкодував щодо свого вчинку:

«Я югославський націоналіст. Прагну до об'єднання всіх південних слов'ян. Мені байдуже, якою буде форма правління, головне, аби ми звільнилися від Австро-Угорщини».

Як особисто ви ставитесь до терору? Чи існують випадки, коли терор є виправданим? Аргументуйте.

Німеччина й Австро-Угорщина вирішили скористатися ситуацією, зробивши трагедію формальним приводом для війни. Вони розраховували, що ескалація конфлікту із Сербією спровокує до дій Росію і Францію, що принесе Німеччині та її союзникам легку перемогу.

БЛИЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Спробуйте пояснити, чому країни-агресори неодмінно потребували привід для нападу. Що заважало їм напасти просто так?

5

Після вбивства Франца-Фердинанда Відень 25 днів (до 23 липня) готував ультиматум Сербії, зумисне формулюючи його пункти так, щоб «можна було заздалегідь передбачити його відхилення та вдатися до радикального розв'язання питання військовим шляхом», як зазначалося на засіданні кабінету міністрів.

ЩЕ ВАРТО ЗНАТИ

Перші жертви світової війни з'явилися ще до її початку. Ними ставали «тверезі голови» – ті, хто намагався охолодити милітаристський чад, викликаний шаленою «ура-патріотичною» пропагандою, що зомбувала суспільство, приховуючи справжні причини й мету війни. Однією з таких жертв став **Жан Жорес**, французький політичний і громадський діяч, засновник і лідер соціалістичної партії, вбитий у паризькій кав'ярні націоналістом-фанатиком. Лише після війни країна віддала належне цій людині, перепоховавши Жореса в пантеоні видатних осіб Франції.

Отримавши цей документ, сербський уряд негайно звернувся по допомогу до Росії, яка спробувала залагодити конфлікт дипломатичним шляхом. Проте 28 липня Австро-Угорщина оголосила Сербії війну.

У відповідь на це Росія розпочала загальну мобілізацію. Німецький уряд попередив, що мобілізаційні дії російської армії призведуть до мобілізації в Німеччині. Росія на попередження не відреагувала, тож **1 серпня** Німеччина оголосила Російській імперії війну. Проте, за німецькими планами, війну треба було розпочинати на Заході, а не на Сході. Відтак, **3 серпня** німецький посол у Парижі передав французькому урядові ноту, що їхні країни перебувають у стані війни.

■ На карикатурі зображено механізм виникнення світової війни:

Сербія: «Якщо ти доторкнешся до мене, я...», Австро-Угорщина: «Якщо ти ворухнешся, я...», Росія: «Якщо ти зачепиш цього маленького лісоруба, я...», Німеччина: «Якщо ти вдариш мого друга, я...» і т. д.

3. Стратегічні плани ворогуючих сторін. Розробляючи стратегічні військові плани, всі без винятку учасники коаліцій розраховували на те, що війна має бути короткочасною, тож пристосування економіки до потреб воєнного часу загалом не передбачалось.

Участь Великої Британії в можливій війні проти Німеччини обмежувалась обіцянкою відправити до Франції експедиційну армію у складі семи дивізій. Також, згідно з угодою від 10 лютого 1913 р. між Британією та Францією, головний тягар бойових операцій на Середземному морі було покладено на французький флот.

Французький план війни мав лише пасивно-вичікувальний характер, оскільки дії французької армії ставилися в залежність від конкретних планів німецьких військ. З трьох стратегічних угруповань французьких військ – Центрального, Бельгійського та Лотаринзького – лише останнє отримало активне наступальне завдання.

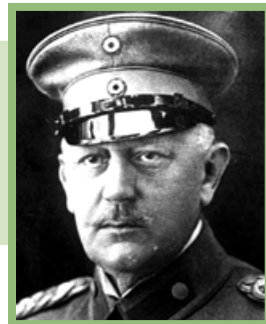
Російський стратегічний план розроблявся з вимушеним урахуванням інтересів союзників, що надавали царському уряду великі військові позики. Відповідно, замість того, щоб спрямувати свій основний удар проти Австро-Угорщини, Росія зобов'язала запланувати активні дії ще й проти Німеччини, з метою відволікти від Франції частину німецьких військ. Отже, російським військам доводилося вести війну одразу на два фронти.

Австро-Угорщина ще із часу укладання союзного договору з Німеччиною в 1879 р. як свій **геополітичний простір** (тобто, сферу своїх інтересів) розглядала Росію, Сербію і Чорногорію. Стратегічний задум Відня у війні з Росією полягав у тому, щоб частиною сил наступати на північ, а потім повернути на схід, щоб розбити зосереджені у Проскуріві (нині Хмельницький) російські війська. Це дало б змогу відкинути основні сили росіян до Чорного моря або до Києва. При цьому у Відні розраховували на одночасний наступ німців зі Східної Пруссії.

■ **Альфред фон Шліффен.** В основу свого плану він поклав знамениту битву Ганнібала при Каннах.

«Польові гармати і кулемети замінили лук, стріли і пращу, але принципи стратегії залишилися незмінними. Найважливіше – знищити фланги ворога і завершити його знищення ударом у тил».

Чи погоджуєтесь ви з думкою А. фон Шліффена? Чому? Аргументуйте.

Стратегічний план **Німеччини**, складений у 90-х роках XIX ст. тодішнім начальником генерального штабу **А. фон Шліффеном**, виходив з того, що Росія потребуватиме не менше ста днів для здійснення повної мобілізації. Це дозволяло спочатку

сконцентрувати до 90 % німецької армії проти Франції, яку німці сподівалися розгромити за сорок днів. Щоб не долати потужні укріплення, зведені французами на німецькому кордоні, основного удару передбачалося завдати через нейтральну Бельгію, що мала безперешкодно пропустити через свою територію німецькі війська. Таким чином, у німецькій військовій стратегії вперше з'явилася доктрина **бліцкригу**, що означає в перекладі «миттєву війну».

4. Фронти війни та характеристика основних воєнних кампаній. Бойові дії у 1914 р. Усупереч сподіванням, практична реалізація плану Шліффена одразу наштовхнулася на перешкоди – незважаючи на грізний ультиматум, бельгійці відмовилися підкоритися потужному сусідові. Розпочалися тяжкі бої, що затримали просування німців.

Необхідною умовою успіху плану Шліффена була допомога з боку Італії, що мала відтягнути на себе частину французьких військ. Але ця країна, несподівано для партнерів по коаліції, проголосила нейтралітет, ускладнивши становище німців.

ЩЕ ВАРТО ЗНАТИ

Політичним і військовим діячем, що сприяв провалові плану Шліффена, виявився молодий бельгійський король **Альберт I**. Він не тільки відкинув ультиматум Німеччини, але й унеможливив стрімке пересування загарбників по бельгійській землі. За його наказом були підірвані всі мости і затоплено низинний берег річки, через яку збиралися переправитись німці. До останнього дня війни бельгійська армія на чолі з Альбертом I утримувала невеличкий плацдарм на своїй території.

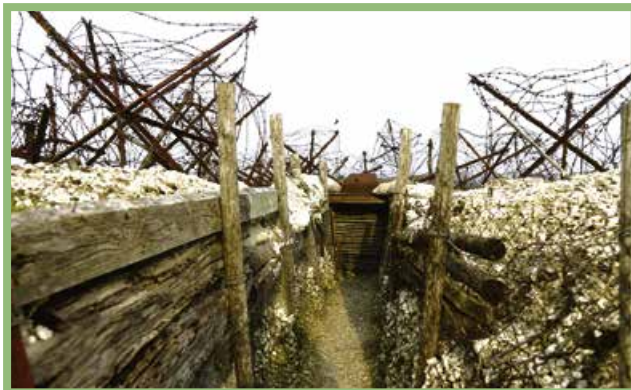
Порушення нейтралітету Бельгії стало приводом до оголошення Великою Британією війни Німеччині, що й сталося 4 серпня. 6 серпня Австро-Угорщина оголосила війну Росії, а через кілька днів вона опинилась у стані війни проти всіх держав, з якими воювала Німеччина.

Долаючи запеклий опір, наприкінці серпня німецькі війська опинились за 25 миль від столиці Франції. До того часу у Францію встигли прибути англійські дивізії. 5 вересня на **р. Марна** почалась перша битва на Західному театрі воєнних дій, що тривала по 12 вересня. У ній з обох боків узяло участь 1,5 млн вояків. Обопільні втрати сягнули 600 тис. убитими й пораненими.

Після цього на **Західному фронті** розпочалася так звана **окопна**, або **позиційна війна** – обидві сторони побудували потужні траншеї, захищені до того ж багатьма рядами колючого дроту, які робили неможливим просування піхотних військ. Фронт розтягнувся від протоки Ла-Манш до швейцарського кордону і наприкінці 1914 р. стабілізувався.

Інакше розвивалися події на **Східному напрямку**. Коли німецькі війська рвалися до Парижа, Франція відчайдушно прохала про допомогу свою союзницю. Російська армія була змушена розпочати наступ на Східну Пруссію. Проте початково успішна операція виявилася невдалою через неузгодженість дій 1-ї та 2-ї російських армій. Командувач німецьких військ генерал **Гінденбург**, оточив ударні сили 2-ї російської армії і розгромив їх, примусивши російські війська в середині вересня залишити Східну Пруссію.

Натомість наступ російських армій під командуванням генерала **Брусилова** в Галичині та на Буковині розвивався успішно. Битва в Галичині відбувалася одночасно з битвою у Східній Пруссії у вересні 1914 р. Російські війська в перші дні наступу (битва тривала з **5 серпня по 13 вересня 1914 р.**) відкинули австрійців від Львова, а потім змусили їх залишити територію Галичини. Утримався лише гарнізон в обложеному Перемишлі.

■ Піхотинці ховалися у вузьких і глибоких, іноді кількajarусних траншеях, захищених спереду багатьма рядами колючого дроту. Будь-яка спроба наблизитися до подібних траншей призводила до численних втрат. Це стало причиною стрімкого розвитку багатьох нових видів військової техніки (танків, авіації, далекобійних гармат), а також хімічної зброї.

Третім фронтом у Європі був **Балканський**. Тут бойові дії точилися між Австро-Угорщиною та Сербією і Чорногорією. Мужні сербський та чорногорський народи, які чудово знали місцеві умови й поєднували боротьбу польових військ із партизанськими методами, могли тривалий час вести війну, навіть не отримуючи допомоги союзників. Так і сталося. Більше року, до осені 1915 р., невеликі сили Сербії та Чорногорії самостійно захищали свої території, незважаючи на гостру нестачу озброєння та боєприпасів. Лише у жовтні внаслідок наступу об'єднаних австро-угорських, німецьких та болгарських збройних сил ці країни було захоплено.

Кавказький фронт виник після вступу у війну Туреччини на боці Німеччини. 29 жовтня 1914 р. турецькі міноносці потопили російський канонерський човен «Донець», а 30 жовтня німецько-турецький флот розпочав обстріл портів Севастополя, Феодосії та Новоросійська. У відповідь на це російський уряд оголосив Туреччині війну. Російська Кавказька армія 2 листопада 1914 р. перетнула кордон і вирушила в глибоку турецьку територію.

Турецькі війська, своєю чергою, вторглися до Батумської губернії. Найбільш значною подією того періоду на Кавказькому фронті була **Сарикамиська операція**, що тривала з 22 грудня 1914 р. по 7 січня 1915 р. Вона завершилася повним знищенням 3-ї турецької армії.

Отже, в цілому у воєнних діях 1914 р. перевага виявилася на боці Антанти. Крім невдачі на основних фронтах, німці втратили в Китаї орендні території, захоплені японцями. В Африці під контроль Франції та Британії перейшли німецькі колонії Того, Камерун та Східна Африка.

22 квітня 1915 р. під бельгійським м. Іпр німецьке командування вперше використало проти англійців **хімічну зброю** – отруйні гази. Діюча хімічна речовина, що була застосована, відтоді отримала назву **іприт**. Внаслідок цієї газової атаки загинуло 5 тис. солдатів та офіцерів. Надалі, крім іприту, використовувався також **фосген** та інші отруйні гази, що знищили або перетворили на інвалідів сотні тисяч людей та завдали непоправної шкоди навколишньому середовищу.

У січні–березні російська армія, завдавши поразки австро-угорським військам у Карпатах, здобула стратегічно важливе місто-фортецю Перемишль. Проте після цього становище змінилося: німці прорвали позиції росіян у районі Горлиць. **Горлицька операція** тривала з 2 травня по 22 червня 1915 р. Одночасно з наступом під Горлице німецькі війська розпочали наступ на північній ділянці фронту в напрямку Риги. У липні вони повели наступ на Варшаву, в серпні – на Ковно (Каунас), у вересні – на Вільнюс. На всіх ділянках німецькі війська мали значну перевагу в людях, техніці та боєприпасах.

Російська армія була змушена залишити Галичину, Буковину, частину Волині, Польщу, Литву й Курляндію. Лише наприкінці вересня наступ німецьких військ пощастило зупинити, й на Східному фронті теж розпочалася позиційна війна.

ЩЕ ВАРТО ЗНАТИ

Німецький учений **Фріц Хабер** був лауреатом Нобелівської премії в галузі хімії за розробку методу отримання аміаку. І одночасно цей же людині судилося стати автором таких жадливих отруйних речовин, як фосген і «циклон-Б», яким було отруєно сотні тисяч людей уже у Другу світову війну, зокрема, й усіх численних родичів ученого. Коли син Хабера дізнався, що його батько, хоча й опосередковано, був причетним до всіх цих злочинів, він покінчив життя самогубством.

Відомо, що Леонардо да Вінчі серйозно замислювався над можливими наслідками своїх винаходів, свідомо відмовляючись від тих, які могли би бути використані на зло людству. Чи мав би, на вашу думку, враховувати це й Хабер? Ким, зрештою, він був – видатним ученим чи холоднокривним убивцею? Чому? Свою точку зору аргументуйте.

► У 1915 р. зона воєнних дій розширилася після вступу у війну двох нових країн – **Болгарії** на боці Німеччини та **Італії** на боці Антанти. Італія, що з початком війни оголосила нейтралітет, майже рік торгувалася з Антантою та Німеччиною про умови своєї участі в бойових діях. Пропозиції країн Антанти, що пообіцяли новій союзниці значні територіальні надбання, виявилися кращими. Крім того, Британія надала їй позику.

Вступ Італії у війну посилив позиції Антанти, оскільки Італійський фронт відтягнув частину австрійських, а потім – німецьких сил. Воєнні дії на Італійському фронті відбувалися протягом 1915–1917 рр.

На рішення Болгарії вступити у війну вплинули успіхи Німеччини на Східному фронті. Удар болгарської армії в Македонії призвів до поразки Сербії, залишки її розгромлених військ відступили в Албанію. Для прикриття відступу сербів у Салоніках, на території Греції, з її згоди висадилися англо-французькі війська. На Балканському фронті до 1918 р. запанувала тиша.

5. Основні битви 1916 р. Однією з найкривавіших подій Першої світової війни стала **Верденська битва** (її ще називають «верденською м'ясорубкою»).

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=isnOPeARL-8>, ви зможете переглянути документальний фільм, присвячений Верденській битві.

Вона тривала з **21 лютого по 18 грудня 1916 р.** Німецьке командування розраховувало прорвати оборону союзників під Верденом блискавичною атакою і зосередило там величезні сили. В артилерії вони переважали французів у 5,5 раза. Зосередження такої кількості артилерії під час наступу було здійснено вперше за час війни. Об'єктом наступу став Верденський виступ, що прикривав шлях до Парижа і слугував опорою для Західного фронту. 21 лютого після 9-годинної артилерійської підготовки, коли, здавалося б, на лінії оборони загинуло все живе, кайзерівські війська пішли в атаку. Однак французі зустріли їх інтенсивним вогнем.

«Верденська м'ясорубка» перемолола майже 120 дивізій, з них 69 французьких і 50 німецьких. Але ні ті, ні ті не домоглися переваги. Французи трималися стійко і, зрештою, до кінця року відвоювали всі території, захоплені німцями на початку наступу. Втрати з обох боків сягнули 1 млн солдатів та офіцерів, з них близько половини вбитими.

4 червня 1916 р. за наполяганням союзників, з наміром відволікти німецькі сили від Вердена, на Південно-Західному фронті розпочався успішний наступ російських військ під командуванням генерала О. Брусилова, що отримав назву **Брусиловський**

прорив. Прорив австро-німецької оборони здійснювався на фронті завдовжки 480 км одразу в кількох місцях. Було визволено частину Галичини, Волині з м. Луцьк та Буковину з м. Чернівці. Це був перший випадок успішного наступу цілого фронту в умовах позиційної війни. Уся операція тривала по **13 серпня 1916 р.**

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=57w-3jSEB8o>, ви зможете переглянути відеоматеріали, присвячені Брусиловському прориву.

■ **Олексій Брусилов:** *«Я нічого не обіцяю й не прошу, ніяких особливих перемог не обіцяю (...), але війська Південно-Західного фронту знатимуть, разом зі мною, що ми працюємо на загальну користь й полегшуємо працю наших бойових товаришів, даючи їм можливість нищити ворога».*

Про що, на вашу думку, свідчили саме такі слова генерала?

Становище австро-німецьких військ на Східному фронті одразу стало надзвичайно серйозним. На допомогу відступаючим німецьким військам сюди довелось перекинути частину німецьких дивізій із заходу. Проте розтягнутість комунікацій і брак боєприпасів перешкодили подальшому наступові російських військ. Вичерпавши всі резерви, вони перейшли до оборони.

► У вересні 1916 р. англійці вперше використали танки; це справило величезний ефект – як военний, так і психологічний. Ось як описував очевидець танкову атаку на німецькі позиції: «Металеві страхіття прасували окопи, розстрілювали очманілу від жаху піхоту, рвали колючий дріт, самі залишаючись невразливими для кулеметного вогню ворога».

Успіхи союзників у битві під Верденом і в Галичині спонукали Румунію вступити у війну на боці Антанти. 27 серпня 1916 р. румунський уряд оголосив війну Центральним державам. Однак невдовзі її армію було розгромлено, а більшу частину території, зі столицею Бухарестом і нафтовими родовищами, окупували австро-німецькі війська.

1 липня 1916 р. англо-французькі з'єднання під прикриттям авіації та за сильної артилерійської підтримки почали наступ на **р. Соммі**. Ця операція була складовою частиною загального стратегічного плану Антанти на 1916 р. У її проведенні брали участь 45 % загальної кількості англо-французьких сил на Західному фронті.

Битва на р. Соммі тривала до **18 листопада 1916 р.** і засвідчила перевагу англо-французької техніки, що було ознакою виснаження Німеччини. Стратегічна ініціатива переходила до Антанти. У цій битві німці втратили до 538 тис., французи – 341 тис., англійці – 453 тис. вояків.

6. Війна на морі. Морська війна розпочалася ще 1914 р., коли англійці встановили морську блокаду Німеччини. Для здійснення блокади вони використали великі крейсерські сили. Тоді Німеччина почала за допомогою підводних човнів топити ворожі кораблі. Вже у вересні-жовтні 1914 р. німецькі підводні човни знищили 5 британських крейсерів, підводний човен, кілька торгових суден і десятки риболовецьких траулерів. Престижу англійського флоту було завдано відчутного удару. У свою чергу, в 1915 р. німці розгорнули підводну блокаду Британії. Незважаючи на протести, обидві сторони вдавалися до нападів не тільки на військові, але й на мирні судна.

■ Врятовані пасажери «Лузітанії».

Розгляньте ілюстрацію. Спробуйте уявити, які емоції переживають люди, зображені на фотографії. А які емоції переживали б на їхньому місці ви, якщо врахувати, що дехто з цих людей на «Лузітанії» втратив близьких? Чому? Аргументуйте.

РОЗВИВАЄМО КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ

Світовий резонанс отримав факт торпедування німецькою субмаринною трансатлантичного лайнера «Лузітанія», що йшов зі США до Англії. На його борту було 1959 пасажирів, серед яких 440 жінок і дітей. Урятувати пощастило лише 761 особу. Німці мотивували свої дії тим, що за даними їхньої розвідки в трюмі «Лузітанії» знаходився контрабандний вантаж – набої та снаряди для англійської армії. З огляду на це, держсекретар США (на «Лузітанії» загинуло більше ста американців) висловив думку, що німці мали право не допустити потрапляння військового вантажу до Англії.

А що думаєте з цього приводу ви? Хто є більше винним у цій трагедії: німецький підводний човен чи власники корабля? Чому? Свою точку зору аргументуйте.

7. Вступ у війну США. 6 квітня 1917 р. Сполучені Штати оголосили війну Німеччині; остання велика держава, що не брала участі у війні, відмовилася від політики нейтралітету. Приводом до цього стала необмежена підводна війна, яку вела Німеччина проти нейтральних, у тому числі й американських, цивільних суден. А от справжні причини вступу США у війну саме в той час були набагато глибшими.

11

► По-перше, американські правлячі кола надавали велику матеріальну допомогу країнам Антанти, що приносило США величезні прибутки. Відповідно, американські корпорації були матеріально зацікавлені в перемозі Великої Британії і Франції.

► Другою причиною було те, що в разі поразки Антанти Німеччина перетворювалася на найбільш небезпечного й могутнього конкурента. Крім того, у плани США входило послаблення Японії – суперниці на Далекому Сході.

► Третя причина вступу Сполучених Штатів у війну саме 1917 р. полягала в тому, що громадськість цієї країни була налаштована пацифістськи, тобто проти війни. Різку антивоєнну позицію займали профспілки, різні товариства, клуби, асоціації. І тільки варварські дії німецького підводного флоту щодо цивільних суден схилили громадськість США до думки про необхідність покарати Німеччину.

Американська армія чисельно була невеликою, але добре озброєною й підготовленою. Військово-морський флот на початку війни налічував 197 кораблів. Американський уряд вирішив надіслати свої війська до Європи лише влітку 1917 р.

8. Воєнні дії на Західному фронті. На початку 1917 р. збройні сили Німеччини потребували поповнень, однак їх не було – людські ресурси виявилися повністю вичерпаними. Антанта спробувала перейти в наступ, але зазнала величезних втрат. Лише на Близькому Сході англійським військам вдалося зайняти Багдад і вигнати німецькі армії з колоній Східної Африки.

Тим часом на Східному фронті дедалі відчутніше давалися взнаки проблеми з людьми, одягом, харчами, боеприпасами.

- Репродукція картини художника К. Невінсона «Шляхи слави».

Як ви думаєте, що саме хотів сказати цією картиною художник? Як особисто ви ставитеся до війни? Чому? Свою точку зору аргументуйте.

9. Людина на фронті й у тилу. Напередодні війни та на її початку народи всіх воюючих держав були налаштовані достатньо оптимістично щодо її швидкого та успішного завершення на користь власної країни.

Багато англійців, французів, німців під впливом мілітаристської пропаганди, яка домінувала в той час, добровільно записувались до війська й з радістю йшли на фронт. Проте їхні сподівання не виправдалися, війна виявилась дуже жорстокою, брудною й несправедливою. У першу чергу гинули наймолодші, необстріляні юнаки. Інші потрапляли в полон, повертались додому каліками або змушені були місяцями «годувати вошей» у малоприлаштованих до життя шанцях без гарячої їжі, лазні, теплої одежі.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

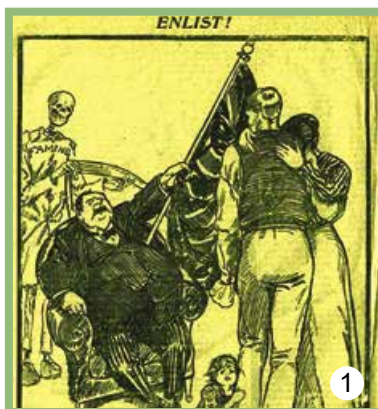

«Знаєш, як на позиції? Стоїмо в окопах. Холод, багнука, паразити кусають, їсти лише один раз на день дають о 10-й вечора, й то чечевиця чорна, яку й свиня їсти не схоче. (...) Начальство наше душить нас, витискає останню кров, якої дуже мало залишилося. Не дочекаєшся того часу, коли прийде кінець усьому цьому. Дорога матусю, краще б ти мене на світ не народила (...), так я зараз мучуся».

(Із солдатського листа, перехопленого цензурою)

Як саме, на вашу думку, впливало таке становище на боєздатність армії? Які мало конкретні наслідки? Свою точку зору аргументуйте.

12

- 1. «Записуйся в армію!». Карикатура з англійської газети «Форвард» від 3 грудня 1914 р.
- 2. «У наступ!». Автор невідомий.

Під час війни обидві сторони зіткнулися із проблемою виснаження людських і матеріальних ресурсів. Уряди запроваджували суворі заходи щодо мобілізації тилу: у воюючих країнах проводилося примусове вилучення продовольства в селян, була запроваджена карткова система, встановлені норми на споживання продовольства, вугілля, одягу. Незважаючи на найжорстокіші заходи боротьби зі спекулянтами,

стрімко зростали ціни, значна частина населення перетворилася на жебраків. Водночас стрімко збільшувалися прибутки тих компаній, що виконували військові замовлення. Зокрема, фантастично збагатився концерн Круппів у Німеччині, на заводах якого випускалася майже половина німецької артилерії. За прибутковістю йому не поступалися також французькі компанії «Шнейдер і ДО» у Ле-Крезо, фірми «Віккерс» і «Армстронг-Вітворт» в Англії, концерн «ЮС Стіл» у США та інші.

Тобто в умовах, коли мільйони людей втрачали своє майно, здоров'я й навіть життя, купка людей швидко набивала свої кишені.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Ми кров'ю наших братів завоювали свободу слова – й що ж ми бачимо зараз? Нам... не дають говорити. Говорять лише люди освічені й багаті, які кричать про війну до цілковитої перемоги. Коли ж я запитую в них, чому вони не йдуть на фронт, якщо їм так потрібна війна, чому своїм життям повинен жертвувати я, а не вони, у відповідь мені кричать: «Ти ленінець, тебе потрібно арештувати». Я зовсім не ленінець, й не знаю Леніна, а лише висловлюю власну думку.

Солдат II роти 2-го кулеметного полку К.

Прокоментуйте цього листа й вміщені на с. 12 ілюстрації. Чому зміст зображеного карикатуристами з різних країн співпав?

У надзвичайно скрутне становище потрапили національні меншини, які походили з країн Четверного союзу, на територіях країн Антанти, і навпаки. Від них почали відвертатися вчорашні друзі, їх почали розглядати як потенційних зрадників та ворогів. Траплялися також випадки фізичних розправ, яким потурала влада. Проте до інтернування їх у концентраційних таборах, як це вчинили щодо німців у Великій Британії під час Другої світової війни, або до примусового виселення з територій (як у Радянському Союзі) справа тоді ще не дійшла.

Явище, пов'язане із виникненням страху чи ворожнечі до когось або до чогось чужого і сприйняттям його як небезпечного чи ворожого, називається **ксенофобія**.

У країнах, охоплених війною, у середньому краще жили євреї. В умовах різкого падіння рівня життя вони й перетворилися на об'єкт загальної ненависті. Так, лише за три роки зафіксовано понад тисячу єврейських погромів, наслідком яких стала більше ніж 31 тис. загиблих. Ворожість до євреїв і осіб єврейського походження та переслідування їх називається **антисемітизмом**.

Винуватці	Кількість інцидентів	Кількість смертельних жертв
Війська білогвардійські	213	5235
Війська більшовицькі	106	725
Війська Директорії	493	16 706
Війська польські	32	134
Григор'євці та махновці	52	3471
Інші	340	4800
Разом	1236	31 071

24 квітня 1915 р. у Туреччині розпочалися масові переслідування немусульманської меншості – вірменів. Ці акції поступово перетворилися на жорстокий терор та різанини, що, впродовж 1915–1922 рр. коштували життя майже 1,5 млн вірменів. Ще півмільйона були змушені переселитися в інші країни.

Дії, подібні до згаданих, а саме злочини, спрямовані на цілковите або часткове винищення певної етнічної, релігійної чи расової спільноти, міжнародним правом визначаються як **геноцид**.

Фронт постійно вимагав зростаючої кількості зброї й боєприпасів, продовольства, амуніції. У цих умовах мільйони чоловіків, мобілізованих у військо, змушені були заступати жінки. Вони навчалися, освоювали нові професії, ставали кваліфікованими слюсарями, токарями, монтажниками тощо. Дехто отримав інженерну освіту. Жінки ставали економічно самодостатніми. Це розширювало їхній світогляд, підвищувало самосвідомість, штовхало жінок до участі в масових акціях протесту, створенні організацій, які могли б допомогти забезпечити їхні права.

■ Жінки-землекопи.

Серед багатьох незвичних для жінок професій, які вимушено довелося опанувати їм під час війни, була й робота землекопами. Феміністки вважали це великим здобутком. А що думаєте із цього приводу ви? Чи варто розуміти рівноправ'я статей настільки буквально?

РОЗВИВАЄМО КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ

Існують два принципово відмінні підходи до розуміння поняття дискримінації за статевою ознакою. Одні вважають, що такою дискримінацією є обмеження можливості доступу до певних посад чи видів діяльності, незалежно від можливостей людини, її кваліфікації чи бажання. Натомість інші вбачають дискримінацію також у використанні будь-яких загальноприйнятих термінів (наприклад, у Конституції України, цілком логічно йдеться про громадян без розмежування їх за статтю), професій (так, у чинному Класифікаторі професій поняття експерт, інженер, міністр, гід однаково стосуються чоловіка і жінки) і назв, наполягаючи на постійному підкреслюванні статевого ознак (друзі і подруги, громадяни і громадянки, селяни і селянки, автори і авторки, міністр і міністерка), а також на пропорційному (50 % на 50 %) представленні в підручниках учасників і учасниць історичного процесу, незалежно від особистого внеску цих осіб у загальну скарбницю людства.

Який саме підхід є, на вашу думку, логічнішим? Чи були виправданими законодавчі обмеження використанню праці жінок на особливо тяжких роботах? Як особисто ви розумієте дискримінацію за статтю? Свою точку зору аргументуйте. Що має бути пріоритетним, досягнення людини чи її стать?

Формуємо компетентності

Хронологічну. Поставте події в хронологічній послідовності: Горлицька операція; битва на р. Марна; вступ у війну США; вступ у війну Італії; газова атака німецького командування під м. Іпр.

Просторову. 1. Простежте на карті розвиток воєнних дій на Східному фронті в 1915 р.
Інформаційну. Відшукайте в тексті дані і складіть порівняльну таблицю стратегічних планів противників напередодні війни.

Логічну. 1. Чому, на вашу думку, локальний австро-сербський конфлікт переріс у світову війну?

2. У чому полягали причини провалу плану Шліффена восени 1914 р.?
3. Які наслідки мала подія, що сталася 22 квітня 1915 р. під бельгійським м. Іпр?
4. Назвіть причини, які змусили США вступити у війну саме 1917 р.

Аксіологічну. 1. Висловіть своє ставлення до вчинку Гаврила Принципца: його можна вважати героєм чи терористом? Чому? Свою точку зору аргументуйте.

Мовленнєву. Наведіть приклади, як погіршилося становище пересічної людини під час війни.

28 червня 1914 р. – вбивство ерцгерцога Франца-Фердинанда в м. Сараєво.

1 серпня 1914 р. – початок Першої світової війни.

21 лютого – 18 грудня 1916 р. – Верденська битва.

4 червня – 13 серпня 1916 р. – Брусиловський прорив.

1 липня – 18 листопада 1916 р. – битва на р. Соммі.

Завершальний етап війни. Початок революцій

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Пригадайте, чи готувалися країни, що вступили у війну в 1914 р., вести її протягом тривалого часу? Як до тривалої війни ставилось населення воюючих держав?

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=1reaXCmyRF4>, ви зможете переглянути відеофільм, присвячений революційним подіям у Росії.

1. Міжнаціональні конфлікти в умовах війни у Австро-Угорщині. На території Австро-Угорщини проживало понад десяток різних національностей, жодна з яких не становила й чверті від загальної чисельності населення. Найбільш компактно і велику групу становили німці – австрійці (23,5 %). Наступними за ними були угорці (19,5 %), чехи і словаки (16,5 %), серби і хорвати (16,5 %), поляки (10 %), українці (8 %), румуни (6,5 %), словенці, італійці і багато інших. До національних розходжень додавалися релігійні: австрійці, італійці і поляки сповідували католицизм, чехи – протестантизм, частина хорватів – мусульманство, а українці – православ'я або уніатство.

За таких обставин імперський уряд силою підтримував встановлений порядок, всіляко протидіяв прагненню національних меншин до незалежності. Для цього він не гребував використовувати політику національного розбрату й підбурювання одного народу проти іншого. В імперії проводилось насильницьке поніменчення. Ця тенденція особливо посилилася під час світової війни.

Різноманіття національного й релігійного складу, нерівноправне становище націй і народностей імперії викликало до життя різні **національні рухи**, інтереси яких, однак, не завжди збігалися. Серйозні протиріччя існували навіть між двома панівними націями – австрійцями й угорцями. Частина правлячих кіл Угорщини виступала за ліквідацію угоди 1867 р., відокремлення Угорщини від Австрії і проголошення незалежності країни.

З погіршенням становища на фронтах, ситуація ставала все менш контрольованою. Уряд неодноразово розпускав місцеві парламенти і органи самоврядування, але не міг остаточно покінчити з визвольним рухом.

2. Економічна та політична криза в Російській імперії. Російська революція 1917 р. Перша світова війна стала суворим випробуванням і для іншої багатонаціональної держави – Росії. Значну частину країни було окуповано ворогом, унаслідок

чого загальні втрати промислового потенціалу досягли 20 %. У 1917 р. 1/3 колосальних витрат становили закордонні кредити. Війна поглибила соціально-економічну кризу в країні, виявила всі слабкі сторони існуючого режиму. Руйнування залізничного транспорту загострило проблему забезпечення міст сировиною, паливом, продовольством, а фронту – зброєю й боєприпасами. Господарські проблеми і поразки на фронті призвели до поглиблення кризи царату, загострення відносин з Державною думою. Помітно посилювалися опозиційні настрої серед інтелігенції, громадських і профспілкових організацій, студентства. Становище трудящих дедалі гіршало, класові суперечності поглиблювалися. Усе це зумовило піднесення революційної активності трудящих.

Основні етапи російської революції:

- ▶ **23 лютого – 3 березня 1917 р.** – буржуазно-демократична революція;
- ▶ **березень–липень 1917 р.** – двовладдя;
- ▶ **липень–жовтень 1917 р.** – революційна криза;
- ▶ **жовтень 1917 р. – червень 1918 р.** – встановлення влади Рад;
- ▶ **червень 1918 р. – березень 1921 р.** – громадянська війна.

Революція почалася з масового страйкового руху в Петрограді. 23 лютого робітниця Петрограда вийшли на демонстрацію з протестом проти нестачі хліба, дорожчечі, продовження війни та вимогами про надання виборчих прав жінкам. Їх підтримали майже 100 тис. робітників-металістів. Згодом до страйкарів приєдналися службовці, студенти, інтелігенція.

Соціалістичні партії розгорнули революційну пропаганду, виступали з викриттями царського режиму й закликом до повалення монархії. **25 лютого** економічні страйки переросли в загальний політичний страйк, що охопив 305 тис. осіб. Спрямовані на розгін демонстрантів війська стали переходити на їхній бік.

Надалі страйк вилився у стихійне збройне повстання. Повсталими було зайнято Таврійський палац (місце засідань Думи), захоплено вокзали, арсенал, важливі урядові установи, заарештовано царських міністрів. До 1 березня на боці повсталих опинилися і 250 тис. солдатів – майже весь Петроградський гарнізон. Революція поширювалась по всій країні, охопивши найбільші індустріальні центри імперії.

Цар Микола II 2 березня, зв'язавшись по телеграфу з командувачами фронтів та зустрівшись із делегацією Державної думи, був змушений підписати маніфест про зречення престолу за себе і сина на користь молодшого брата Михайла. Але і той відмовився прийняти владу. На захист монархії практично не виступив ніхто.

■ Так виглядали вулиці Петрограда 23 лютого 1917 року.

Чому, на вашу думку, в багатьох країнах так довго зволікали з наданням виборчих прав жінкам? Свою точку зору аргументуйте.

ЩЕ ВАРТО ЗНАТИ

Микола II – останній самодержець Російської імперії, що став непотрібним одразу всім. Ще до його зречення лідерами кадетської партії і генералітетом розглядалися різні можливості фізичного знищення царя і його родини. Зокрема, планувалося підірвати його потяг. Потім вже позбавленому влади царю відмовився надати притулок навіть його двоюрідний брат – англійський король Георг V. Після цього цар був заарештований Тимчасовим урядом і вивезений зі столиці. У 1918 р. в м. Єкатеринбург, за рішенням Уральської місцевої ради він був розстріляний разом з сім'єю.

Спробуйте пояснити причини такого відверто ворожого ставлення до людини, що вже відійшла від влади і, отже, нібито загрози не становила. Висловіть власну думку: чи були в царя шанси вижити? Свою точку зору аргументуйте.

3 березня 1917 р. в ранкових газетах було опубліковане «Звернення до громадян і товаришів», у якому проголошувалось утворення **Тимчасового революційного уряду** на чолі з князем **Г. Львовим**. Одночасно пролетаріат столиці почав формувати **Раду робітничих депутатів**.

Особливості лютневої революції:

- ▶ мала буржуазно-демократичний характер;
- ▶ вирішувала завдання повалення самодержавства та запровадження конституційного ладу;
- ▶ відкривала шлях для розвитку капіталізму;
- ▶ Тимчасовий уряд мав діяти до Установчих зборів, терміни скликання яких не називалися;
- ▶ спричинила виникнення феномену двовладдя, у складі Тимчасового уряду (до якого входили представники партій кадетів та октябристів) та Рад робітничих і солдатських депутатів, солдатських комітетів у армії та на флоті, фабрично-заводських комітетів.

У Радах переважали есери й меншовики, чії програми тоді виявилися найбільш близькі народним масам. Російська соціал-демократична робітничая партія (більшовиків) – РСДРП(б) у липні 1917 р. нараховувала лише 240 тис. осіб, проте мала сильні позиції в Петрограді та в армії, оскільки єдина послідовно виступала проти війни. Після повернення з еміграції лідера партії **В. Ульянова (Леніна)** у квітні 1917 р. керівництво більшовиків відмовилося від співробітництва з поміркованими соціалістами і проголосило гасло переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної. Як нова форма державної влади пропонувалася диктатура пролетаріату у формі Республіки Рад.

Тимчасовий уряд виявився недієздатним. Заява про продовження війни «до переможного кінця» викликала обурення в лавах армії; селяни так і не отримали у свою власність обіцяну їм землю; у містах дедалі дошкульнішим ставав брак харчів. Усе це разом узятє провокує в столиці в липні 1917 р. потужні антиурядові демонстрації і мітинги, в яких узяли участь

■ Зустріч В. Леніна на вокзалі в Петрограді після повернення з еміграції.

більше 500 тис. осіб. Почалися збройні сутички, у ході перестрілки понад 50 людей загинули. З допомогою вірних йому військових частин Тимчасовий уряд, здавалося б, здобув перемогу, але надалі він лише продовжував втрачати підтримку. Не допомогла й заміна прем'єр-міністра – у липні на цю посаду було призначено есера **О. Керенського**.

БЛІЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Як ви вважаєте, що саме найбільше завадило Тимчасовому уряду втриматися при владі? Свою точку зору аргументуйте.

Відтак, коли лише через місяць головнокомандувач збройних сил генерал **Л. Корнілов** здійснив спробу заколоту з метою наведення в країні жорсткого порядку та встановлення військової диктатури, влада вже не була здатна навіть захищати саму себе. Придушенням виступу займалися Ради, з допомогою **революційних комітетів** (ревкомів), провідну роль у яких відіграли більшовики. Це сприяло посиленню впливу більшовиків у військах, профспілках і Радах та наблизило революційну розв'язку подій.

24 жовтня (7 листопада за новим стилем) 1917 р. в Петрограді керовані більшовиками революційні солдати та матроси Балтійського флоту практично без опору взяли під свій контроль усі основні установи влади, у тому числі й Зимовий палац, де перебували члени Тимчасового уряду. Другий з'їзд Рад, що розпочався у той же день, проголосив себе верховною владою, одночасно обравши **ВЦВК** (Всеросійський центральний виконавчий комітет), що мав здійснювати владу між з'їздами. До складу ВЦВК (101 особа) увійшло 60 більшовиків і близько 30-ти лівих есерів. Проте в тимчасовому (до скликання Установчих зборів) революційному уряді – **Раднаркомі** (тобто Раді Народних комісарів) – були представлені тільки більшовики.

■ Штурм Зимового палацу. Кадр з художнього фільму «Жовтень», 1927 р.

Фільм, створений, по «гарячих слідах», зафіксував, що, фактично, ніякого штурму і не було. Так само спокійно, за винятком Москви, відбулась тоді й зміна влади на місцях.

<https://www.youtube.com/watch?v=SK3mNGxkdmM>

У середині листопада 1917 р. відбулися вибори в Установчі збори. У цілому по країні, за рахунок сільської місцевості, перемогу здобула партія есерів (40 % голосів), більшовики отримали лише 23,9 %. Зате вони практично повністю контролювали становище в містах з населенням понад 50 тис. осіб (38 % проти 15). Ще більш значною перевага більшовиків була в Москві та Петрограді (46,4 % проти 12,8), тобто саме там, де зосереджувалася реальна влада. До того ж, більшовики користувалися великою популярністю в армії. Тому, коли на знак протесту проти прийняття постанови, що стосувалася передачі всієї влади до рук Установчих зборів, зал засідань залишили ліві есери й більшовики, продовжувати роботу було неможливо. Відтак, на другий день засідань, о 5-й годині ранку 6 січня 1918 р. начальнику охорони зборів досить було просто запропонувати депутатам розійтися.

На відміну від Тимчасового уряду, лідери більшовиків усвідомлювали, що подальше продовження війни для країни не тільки небажане, але й нереальне. Армія на

той час була вже, по суті, деморалізована. Лише за два місяці Східний і Західний фронти самовільно залишило до чверті солдат. Тому, прийшовши до влади, більшовики негайно проголосили «мир без анексій і контрибуцій», тобто без територіальних надбань та без грошової компенсації за втрати. Проте ця пропозиція була проігнорована Великою Британією і Францією. На мирні переговори погодилися лише країни Четверного союзу, але вони висунули кабальні умови, пов'язані, зокрема, із значними територіальними втратами. Договір між Радянською Росією та державами Четверного союзу був підписаний 3 березня 1918 р. у м. Брест-Литовську.

Підписаши цей договір на вимогу Леніна, Росія втрачала Фінляндію, країни Балтії, Білорусію, Україну та Закавказзя. Це було зроблено всупереч позиції більшості в керівництві партії. Зокрема, існувала думка, що продовження війни з іноземними інтервентами є однозначно неминучим (так, власне, й сталося), до остаточного розгрому ворога. Інші наголошували, що в Німеччині ось-ось розпочнеться революція (вона і справді відбулася в листопаді 1918 р.), тож слід лише протриматись кілька місяців. При вирішальному голосуванні прихильники останньої позиції «утрималися», мотивуючи свій вчинок тією обставиною, що ведення війни потребувало єдності всередині партії, але необхідної єдності не було. Саме цей крок і приніс перевагу Леніну.

Бліц-обговорення

Спробуйте уявити себе на місці учасників обговорення. Яку позицію зайняли б ви? Чому? Доведіть свою точку зору.

3. Поразка Німеччини та її союзників. У середині березня 1918 р. німецьке командування зосередило на Західному фронті значні військові сили, в тому числі й ті, що були перекинуті зі Східного фронту. Німецький наступ розпочався 18 березня проривом на англійському фронті. У квітні німці завдали ще одного удару по військах союзників, а 27 травня прорвали французьку оборону і вдруге вийшли на р. Марна, загрожуючи Парижеві. Вони обстрілювали столицю Франції з величезних гармат, прозваних «великими Бертами», але без результатів.

На четвертому році війни країни Антанти нарешті дійшли згоди і у квітні 1918 р. створили спільне командування. Головнокомандувачем усіх союзних військ на Західному фронті було призначено французького маршала **Фоша**. Кровопротитні бої, завдяки перевазі союзників у танках, зрештою, завершилися тим, що німецький фронт не встояв. 8 серпня союзні війська розпочали наступ у районі Арраса і, прорвавши фронт, упродовж дня розгромили 16 ворожих дивізій. Це був «найчорніший день в історії німецької армії». У вересні війська Антанти перейшли в наступ на всьому Західному фронті. Становище Четверного союзу (тобто Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії) й на інших фронтах стало критичним.

15 вересня союзні сили завдали удару Болгарії та австро-угорським військам на Салонікському фронті. **28 вересня** Болгарія стала першою країною з Четверного союзу, яка вийшла з війни. Після цього війська Антанти розпочали наступ через Албанію на Чорногорію, через Сербію на Будапешт і через Болгарію на Румунію. Австро-Угорщина **29 жовтня** запросила перемир'я, яке було підписане **3 листопада**. На Азійському фронті британці просувалися вздовж р. Тигр і вийшли до власне турецьких те-

■ Унаслідок поразок німецька армія цілковито втратила боєздатність.

На фото: польський ополченець просто на вулиці роззброює німецького солдата.

риторій. У вересні розпочався наступ на Палестинському фронті. Османська імперія фактично розвалилася. Туреччина була змушена підписати **30 жовтня** перемир'я з Антантою на кабальних умовах.

За таких обставин розпочала переговори й Німеччина. Німецький уряд очолив принц Макс Баденський, який звернувся до американського президента Вудро Вільсона з пропозицією про перемир'я. Згодом до Німеччини приєдналась і Австро-Угорщина.

Після капітуляції всіх союзників становище Німеччини стало безнадійним. З листопада в країні вибухнула революція. Кайзер зрікся престолу. Вранці **11 листопада 1918 р.** німецька делегація підписала акт про перемир'я у штабному вагоні маршала Фоша в Комп'єнському лісі, неподалік станції Ретонд. Комп'єнське перемир'я стало завершальним актом світової війни 1914–1918 рр.

За Комп'єнською угодою Німеччина зобов'язувалася:

- ▶ вивести свої війська з територій Бельгії, Франції, Люксембургу, Ельзасу та Лотарингії, Румунії, Австро-Угорщини, Туреччини, Східної Африки;
- ▶ передати країнам Антанти величезну кількість озброєння, кораблів, підводних човнів, літаків, залізничних паротягів і вагонів;
- ▶ відмовитися від Брестського миру, але не виводити війська з територій, з яких складалася до війни Росія, до відповідної вказівки.

Бліц-обговорення

Чому саме такі умови було сформульовано в цьому документі? Що в ньому вказує на намір країн-переможниць здійснити військову агресію проти свого недавнього союзника?

Умови перемир'я були дуже тяжкими, але німецькій делегації довелося їх підписати. Об 11-й годині ранку 11 листопада 1918 р. залунали залпи салюту на честь завершення Першої світової війни.

Підсумки війни:

- ▶ **Перша світова війна** тривала 4 роки 3 місяці й 10 днів (01.08.1914 – 11.11.1918 рр.), завершившись поразкою Четверного союзу;
- ▶ **учасниками війни** були 38 держав з населенням 1,5 млрд осіб;
- ▶ **жертвами війни** стали близько 10 млн загиблих (у всіх війнах, що сталися у світі за попередніх сто років, кількість загиблих становила 1,6 млн), більше 20 млн поранених (з них майже 3,5 млн залишилися інвалідами). 66,6 % усіх втрат припали на долю Росії, Німеччини, Франції і Австро-Угорщини. Найменше постраждала армія США – 1,2 %. Крім того, у середині 1918 р. змучені й голодні народи Європи були вражені епідемією грипу – іспанки. То був найстрашніший убивця війни. Хвороба забрала понад 25 млн життів у всьому світі;
- ▶ відбулося масове знищення **матеріальних цінностей**: промисловості, транспорту, фінансової системи, сільського господарства воюючих країн. Цілі міста й селища було стерто з лиця землі; зруйновано величезну кількість залізниць, мостів, фабрик, заводів. Війна завдала непоправних втрат пам'яткам історії та культури. Лише Японія та США примножили свої багатства, оскільки не брали активної участі у війні, що не зачепила їх території.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Зробіть хронологічний ланцюжок подій 1917 р. в Росії від Лютневої революції до підписання перемир'я із Центральними державами.

Просторову. Покажіть на карті території, які більшовики втратили за умовами Брест-Литовського мирного договору.

Інформаційну. Відшукайте додаткові джерела і зробіть історичний портрет одного з діячів російської революції, наприклад В. Леніна, О. Керенського, Л. Корнілова.

Логічну. 1. Назвіть причини Лютневої революції 1917 р. в Росії.

2. Схарактеризуйте суть двовладдя, що склалося в Росії після Лютневої революції.
3. Чому, на вашу думку, зазнав невдачі виступ генерала Л. Корнілова?
4. Визначте причини зростання впливу більшовиків восени 1917 р.
5. У чому виявився вплив революції в Росії на перебіг Першої світової війни?
6. Проаналізуйте умови Комп'єнського перемир'я.

Аксіологічну. Висловіть своє ставлення до політики, яку влада Австро-Угорщини проводила щодо національних меншин у період війни.

Мовленнєву. Пояснить і обговорить у класі, чому Німеччина зазнала поразки і змушена була підписати принизливе Комп'єнське перемир'я, адже, як відомо, вона була найкраще підготовлена до ведення війни, мала союзників, воєнні дії до останнього моменту відбувалися на чужих територіях.

23 лютого (8 березня) 1917 р. – початок революційних виступів у Петрограді.

2 березня 1917 р. – зречення Миколи II від престолу.

24–25 жовтня 1917 р. – збройне повстання в Петрограді.

3 березня 1918 р. – підписання мирного договору між Росією та Німеччиною і її союзниками, вихід Росії з війни.

11 листопада 1918 р. – підписання Комп'єнського перемир'я, закінчення Першої світової війни.

Розпад багатонаціональних імперій і утворення нових незалежних держав у Європі

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТОСТЕЙ**

Пригадайте, які народи входили до складу Австро-Угорщини та європейської частини Російської імперії.

Перейшовши за цим кодом або посиланням https://www.youtube.com/watch?v=b8M_uNvt1Y, ви зможете переглянути презентацію, присвячену розпаду Австро-Угорської імперії.

1. Розпад Австро-Угорської імперії. Перша світова війна загострила політичні й соціальні протиріччя, що існували в державах-учасниках цього військово-політичного конфлікту. У тих з них, які являли собою багатонаціональні імперії, це стало причиною розколу держави.

Літній наступ Антанти в 1918 р., поразки на фронтах, масове дезертирство з армії й національні рухи, що посилилися всередині Австро-Угорської імперії, змусили імператора **Карла IV** видати восени 1918 р. маніфест, у якому оголошувалося, що Австро-Угорщина перетворюється на триалістичну федерацію. Це державне об'єднання мало бути федерацією трьох частин: Австрії, Угорщини і південнослов'янського територіально-адміністративного об'єднання. Однак це вже був запізнений крок. Наприкінці жовтня 1918 р. ліквідація Австро-Угорщини стала доконаним фактом. **31 жовтня 1918 р.** почалися демократичні революції в Австрії й Угорщині, у ході яких були знищені монархії. На політичній карті Європи з'явилися Австрійська й Угорська республіки.

У національних провінціях ситуація була іншою. Ще влітку 1918 р. були створені й діяли національні комітети або ради партій і громадських організацій народів, що

входили до складу імперії: чехів, словаків, поляків, українців, південних слов'ян. Країни Антанти визнали більшість цих комітетів як основу майбутніх урядів.

БЛІЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Чим пояснюються міжнаціональні кризи всередині багатоетнічних держав? Чи можна їм запобігти? Яке вирішення проблеми запропонували б ви?

2. Створення Чехословащини. Загальний політичний страйк у Чехії **14 жовтня 1918 р.** переріс у національно-визвольну демократичну революцію. **28 жовтня 1918 р.** Національний комітет, що складався з представників партій і організацій Чехії й Словащини, проголосив утворення держави Чехословацька і вихід зі складу Австро-Угорщини.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

Національна рада чесько-словацької нації, що мешкає на території Угорщини, заявляє:

1. Словацька нація в мовному та культурно-історичному аспектах є частиною чесько-словацької нації...
2. Стосовно чесько-словацької нації ми вимагаємо необмеженого права на самовизначення на основі повної незалежності.

З Мартінської декларації Чесько-Словацької національної ради 30 жовтня 1918 р.

Прокоментуйте декларацію Чесько-Словацької національної ради. Що вам відомо про долю новоутвореної республіки? Чи існує вона сьогодні? Чому? Свою точку зору аргументуйте.

Після консультацій, проведених між різними політичними об'єднаннями в стислі терміни, і досягнутої угоди була затверджена тимчасова конституція, заснована на принципах демократії. Однопалатний парламент – Національні збори – обрав Томаш Масарика першим президентом Чехословацької. Незважаючи на те, що нова держава включала у свій склад і Словацьчину, ситуація в ній була більш складною, ніж у Чехії. Це пояснювалося тим, що на багато словацьких земель претендувала Угорщина, і тільки після втручання швидко створених чеських збройних сил її територія опинилася під контролем центрального чехо-словацького уряду.

- Урочистості з нагоди утворення Королівства Сербів, Хорватів і Словенців. Майже через сто років так само урочисто святкували хорвати і словенці розпад Югославської федерації.

Чому, на вашу думку, розуміння майбутнього («спільно» або «окремо») за декілька поколінь так радикально змінюється? З чим це пов'язано: із зміною світосприймання, впливом зовнішніх геополітичних сил, чи обома цими факторами?

3. Утворення Югославії. У липні 1917 р. представники уряду Сербії й суспільно-політичного об'єднання південнослов'янських народів підписали Корфську декларацію (за місцем підписання угоди на острові Корфу). Відповідно до неї передбачалося створення південнослов'янської держави на чолі із сербською королівською

династією Карагеоргієвичів. У середині 1918 р. наступ Антанти й успіхи сербської армії, що звільнила всю територію Сербії і південнослов'янські землі Австро-Угорщини, прискорили процес державотворення.

На початку жовтня 1918 р. у столиці Хорватії Загребі було скликано **Народне віче** із представників хорватів, словенців і сербів – жителів Австро-Угорської імперії. 29 жовтня було проголошене відділення південнослов'янських земель від Габсбурзької імперії й державотворення словенців, хорватів і сербів. Після переговорів між різними політичними організаціями й представниками Сербії було ухвалене рішення про об'єднання Держави Словенців, Хорватів і Сербів із Сербією. **1 грудня 1918 р.** у Белграді принц **Олександр Карагеоргієвич** оголосив про створення Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (Королівство СХС).

4. Відтворення Польської держави. Процес відтворення незалежної Польської держави був пов'язаний з розпадом Австро-Угорської, Німецької й Російської імперій. Першою важливою подією на цьому шляху стала Лютнева демократична революція в Росії. Вона фактично визнала право поляків на утворення власної держави. Однак більша частина Польщі, що раніше становила частину Російської імперії, була окупована німецькими військами, а інша входила до складу Австро-Угорщини.

Польський національний комітет, утворений восени 1917 р., був визнаний державами Антанти як офіційний представник польського народу. Незважаючи на спроби Німеччини й Австро-Угорщини, призупинити цей процес було вже неможливо. Підписання Брестського миру 3 березня 1918 р. означало юридичне підтвердження відмови Радянської Росії від попередньої політики розділів Польщі.

У результаті досягнутої між різними політичними партіями угоди у Варшаві 18 листопада 1918 р. був створений перший загальнопольський уряд. Але він проіснував недовго через небажання правих партій підтримувати ті заходи, що вважалися ними революційними. Новим керівником країни був призначений **Юзеф Пілсудський**, посада якого називалася начальник держави. Аж до прийняття нової постійної конституції він повинен був виконувати свої обов'язки як глава країни.

■ **Ю. Пілсудський:** «Поразка – це коли ти з нею змирився. А якщо не змирився – це лише тимчасова невдача».

Прокоментуйте ці слова польського лідера.

5. Утворення Австрійської республіки. Розпад Австро-Угорської імперії, складовою частиною якої була Австрія, привів до того, що скинення монархії проходило безкровно. 12 листопада 1918 р. Австрія стала республікою. Сильна соціал-демократія виявилася здатною взяти владу у свої руки законним шляхом після виборів до Установчих зборів 16 лютого 1919 р. Президентом країни став соціал-демократ К. Зейц.

Особливості демократичних реформ:

- ▶ скасовано станові привілеї й дворянські титули;
- ▶ проведено часткову націоналізацію великих підприємств;
- ▶ запроваджено 8-годинний робочий день;
- ▶ прийнято трудове законодавство із широкими соціальними гарантіями.

У той же час в Австрії виявилися й специфічні риси політичної боротьби: у країні діяли політичні сили, що заявляли про неможливість нормального існування Австрії як незалежної держави. Вони наполягали на її приєднанні до Німеччини. Однак їхня позиція не знаходила підтримки в суспільстві.

6. Створення угорської незалежної держави. Наближення військового краху Австро-Угорської імперії підсилило прагнення широких верств угорського суспільства до незалежності. Для Угорщини, що була однією із двох головних частин дуалістичної монархії, з усією очевидністю постало питання про утворення власної суверенної держави. На хвилі антивоєнних і патріотичних почуттів найбільшої популярності домогся граф **М. Карої** – великий землевласник, прихильник демократичних реформ у соціальній і політичній сферах. Він зумів об'єднати кілька політичних партій і створити Угорську Національну Раду, яка виступала за закінчення війни, проголошення незалежності Угорщини, проведення аграрної реформи й загальних виборів. **31 жовтня 1918 р.** імператор Карл IV був змушений затвердити Карої прем'єр-міністром.

Протягом короткого часу національні військові підрозділи взяли під контроль державні установи та основні комунікації, були звільнені політичні ув'язнені. Ці події увійшли в історію як революція «осінньої троянди», тому що їхнім символом стала айстра, що дослівно називається по-угорськи осінньою трояндою.

13 листопада 1918 р. було проголошено Угорську Народну Республіку. Нова влада провела аграрну реформу й ліквідувала велике землеволодіння, забезпечивши безземельних селян наділами землі. Однак війна для Угорщини не закінчилася – Антанта вела наступ на декількох напрямках силами сусідів Угорщини, що прагнули одержати для себе нові території. У результаті краху уряду Карої до влади в Угорщині прийшли комуністи на чолі з Белою Куном.

21 березня 1919 р. вони проголосили **Радянську республіку**. Першими кроками уряду стали націоналізація промислових підприємств, банків, транспорту, земельних володінь, що перевищували 57 га, введення монопольного права держави на зовнішню торгівлю. Проте революційний режим протримався недовго, війська Чехословаччини й Румунії за активної підтримки Антанти розгромили сили угорської Червоної армії. Комуністичний уряд Бели Куна впав **1 серпня 1919 р.** У країні був установлений режим одноособової влади **адмірала Міклоша Хорті**.

■ Запис добровольців у Червону армію. У центрі стоїть керівник уряду **Бела Кун**. Поруч з ним – **Клара Цеткін**, відома діячка німецького та міжнародного робітничого руху.

Спробуйте пояснити причину, чому новоутворені держави змушені були пережити зовнішню інтервенцію і громадянську війну.

Крім Австро-Угорської імперії, після Першої світової війни розпалися також Німецька, Османська й Російська імперії. У результаті розпаду Німецької імперії з'явилася демократична Веймарська республіка. На руїнах Османської імперії утворилася Турецька республіка, а також декілька арабських держав. Що стосується Російської імперії, то значна її частина опинилася у складі СРСР, а на решті територій утворилися нові незалежні держави.

7. Утворення Латвії, Литви та Естонії. У червні 1917 р. у районах Латвії, які не потрапили під німецьку окупацію, була проголошена адміністративна автономія. Була створена **Латвійська Національна Рада**, що ставила за мету створення незалежної латвійської держави. **18 листопада 1918 р.** Латвія проголосила свою незалежність. Було обрано Народну раду – місцевий парламент і створено тимчасовий уряд. У грудні 1918 р. до влади прийшла Рада робітників, безземельних селян і стрільців, що оголосила на початку 1919 р. Латвію Радянською республікою.

У Латвії розгорнулася збройна боротьба, учасниками якої були місцеві й іноземні військові формування: Німеччини, Радянської Росії, частини російських білих армій. У результаті до влади прийшли буржуазні партії. У другій половині квітня 1920 р. були вибрані Установчі збори й створений уряд. Латвія ставала демократичною республікою.

У червні 1917 р. Литовський сейм, що зібрався в Петрограді, проголосив утворення незалежної Литви. У вересні німецькі окупаційні війська створили маріонетковий уряд **А. Сметони**, що прийняв **16 лютого 1918 р.** «Акт незалежності Литви». Незабаром країна була оголошена монархією. Її трон запропонували одному з німецьких принців. Потім до влади прийшли комуністи, а Радянська Росія направила їм на допомогу червоногвардійські загони. Проте незабаром після кровопролитних боїв перемогу одержали прихильники незалежності Литви.

Рух **Естонії** до незалежності був схожим з подібним рухом Латвії й Литви. У Таллінні місцева Рада робітничих і солдатських депутатів активно підтримала прихід більшовиків до влади в Петрограді. До другої половини лютого 1918 р. Рада була органом влади. Почалася націоналізація землі, ліквідація поміщицького землеволодіння. Однак після окупації Естонії німецькими військами, а потім – втручання фінських і британських військ влада комуністів була скинута. **23 лютого 1918 р.** Комітет старійшин проголосив незалежність Естонії.

8. Утворення незалежної Фінляндії. У Фінляндії власний уряд був створений у грудні 1917 р. Комуністи намагалися взяти владу у свої руки, але в результаті шведсько-німецької інтервенції у грудні 1918 р. главою Фінляндії став колишній російський генерал **Карл Маннергейм**, що залишався регентом до травня 1919 р., тобто до моменту проголошення Фінляндії республікою.

■ Антанас Сметона

Формуємо компетентності

Хронологічну. Зробіть хронологічний ланцюжок утворення Угорської незалежної держави.

Просторову. Розгляньте на карті територію Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (Королівства СХС). Визначте, які народи увійшли до його складу.

Інформаційну. Відшукайте додаткові джерела і зробіть історичний портрет одного з діячів, які стали на чолі новоутворених держав Європи.

Логічну. 1. Як Австрійська монархія намагалася зберегти свою владу після завершення Першої світової війни?

2. Проаналізуйте процес утворення Польської держави.

3. Порівняйте події після розпаду Австро-Угорщини в Австрії та Угорщині. Чому в одній з них усе відбувалося мирно, а в іншій виникло гостре соціальне протистояння?

4. Схарактеризуйте процес утворення незалежної Фінляндії.

Аксіологічну. Висловіть свою думку, чому Чехія і Словаччина створили єдину державу.

Мовленнєву. У групах обговоріть питання, яку роль у створенні нових незалежних держав відігравала геополітика. У чому ви вбачаєте її прояви?

28 жовтня 1918 р. – утворення держави Чехословаччина.

13 листопада 1918 р. – проголошена Угорська Народна Республіка.

18 листопада 1918 р. – створений перший загальнопольський уряд.

1 грудня 1918 р. – створення Королівства Сербів, Хорватів і Словенців.

Перейшовши за цим кодом або посиланням, ви зможете переглянути орієнтовні матеріали для практичної роботи на тему: «Світовідчуття європейця: наслідки "Великої війни"».

Розділ 2

ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

§4

Паризька мирна конференція

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Пригадайте плани великих держав, з якими вони починали війну. Чи вдалося їм реалізувати їх?

26

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=tuV63KPbBEE>, ви зможете переглянути відеофільм, присвячений підсумкам Першої світової війни.

1. «14 пунктів» В. Вільсона. Після підписання Комп'єнського договору гармати замовкли. Боротьба за переділ світу переміщувалася до дипломатичних канцелярій та за столи переговорів. Представники держав-переможниць з'їхалися до столиці Франції – Парижа – для остаточного підбиття підсумків війни.

18 січня 1919 р. президент Франції Р. Пуанкаре офіційно відкрив Паризьку мирну конференцію. «Панове, – заявив він, – рівно сорок вісім років тому у Дзеркальній залі Версальського палацу було проголошено Німецьку імперію. Сьогодні ми зібралися тут для того, щоб зруйнувати та змінити все, що було створено того дня». Пленарні засідання конференції мали формальний характер, бо всі важливі питання повоєнного устрою світу опинилися в руках так званої «ради десятих», до якої входило по двоє представників від США, Франції, Великої Британії, Японії та Італії. З березня 1919 р. її заступила «рада чотирьох», до якої входили прем'єр-міністр Великої Британії **Д. Ллойд Джордж**, французький прем'єр **Ж. Клемансо** (його було обрано головою Паризької конференції), президент США **В. Вільсон** та прем'єр-міністр Італії **В. Орландо**.

Конференція почала працювати в умовах нового співвідношення сил на міжнародній арені. США виходили на передові позиції у світі, їхня економічна й військова могутність у період війни дуже зросла. Якщо раніше американці, дотримуючись заповітів свого першого президента Дж. Вашингтона, намагалися не втручатися до справ неспокоїної Європи, то після закінчення світової війни США претендували на роль лідера повоєнного світу.

■ «Велика четвірка». Зліва направо: Орlando, Ллойд Джордж, Клемансо і Вільсон.

Як ви вважаєте, чи справді зовнішній товариський характер спілкування цих людей відповідав також характеру переговорів? Чому ви так вирішили?

Президент В. Вільсон твердив, що США здатні стати рятівником і гарантом стабільності світу. Своє бачення нових принципів міжнародних відносин він висловив у «14 пунктах», оприлюднених **8 січня 1918 р.** Вони, зокрема, передбачали:

- ▶ відмову від таємної дипломатії;
- ▶ необмежену свободу торгівлі та мореплавства;
- ▶ скорочення рівня озброєння до мінімуму, необхідного для безпеки держави;
- ▶ «вільне й неупереджене» вирішення колоніальних суперечок;
- ▶ надання автономії народам Австро-Угорщини й Османської імперії, відновлення незалежності Польщі;
- ▶ повернення Франції Ельзасу та Лотарингії;
- ▶ створення для Росії «безперешкодної можливості прийняти незалежне рішення щодо її власного політичного розвитку»;
- ▶ створення міжнародного об'єднання – Ліги Націй, покликаної охороняти мир і безпеку у світі.

БЛІЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Проаналізувавши пропозиції Вільсона, спробуйте дати відповідь, чи справді вони були справедливими щодо інших народів. Чому? У яких формулюваннях це помітно? Свою думку аргументуйте.

27

РОЗВИВАЄМО КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ

Ідея Ліги Націй... як і уся ваша політика не зачіпає суті проблеми. Війни спричинює наявність привілеїв. Будь-якою сучасною державою керують привілейовані, тобто ті, що контролюють економіку, володіють залізницями, землями, банками. Таким шляхом ці люди наживають величезні й незароблені капітали, для яких не можуть знайти застосування у власних країнах, оскільки злиденне становище робітників обмежує внутрішній ринок. Люди, що контролюють надлишки капіталів, повинні шукати для експлуатації інші країни й народи, а зіткнення егоїстичних інтересів спричинюють війни. Війни можна ліквідувати, встановивши царство справедливості, тобто знищивши привілеї в усіх великих державах. Я не вірю, що вам поталанило створити механізм для підтримання справедливості в міжнародних відносинах серед урядів, які відмовляють у справедливості власним народам...

З листа В. Вільсону, присвяченого «14 принципам», від багаторічного приятеля президента Д. Рекорда

Прокоментуйте цей лист. Висловте власну точку зору щодо позиції Д. Рекорда. Скориставшись знаннями із сучасної історії, підтвердіть або спростуйте його думку.

Велика Британія ще до початку конференції домоглася однієї з головних цілей своєї участі у війні: німецький флот припинив існування і стояв на приколі в англій-

ській гавані Скапа-Флоу. Британія захопила німецькі колонії в Африці й турецькі – на Близькому Сході.

Проте становище Великої Британії було аж ніяк не безхмарним: домініони дістали більшу самостійність, зі світового кредитора вона перетворилася на боржника, економіка послабла, фінанси й торгівля розладналися. До того ж зростала потужність американського флоту.

Франція мала наміри розчленувати Німеччину на низку дрібних держав, що полегшувало здійснення її головних намірів: загарбання значної частини турецьких і німецьких колоній, розширення своїх кордонів у Європі за рахунок Німеччини, отримання від неї понад 50 % загальної суми репарацій. Не відмовлялася вона й від своєї провідної ролі у Європі.

Італійські представники прагнули отримати деякі території на Балканах, що входили до складу Австро-Угорщини. Японія вимагала передати їй німецькі колонії в Тихому океані. Японію підтримувала Велика Британія, вбачаючи в союзі з нею противагу США.

2. Українське та російське питання на Паризькій конференції. Важливе місце в роботі конференції займали питання визнання держав, які перебували в процесі утворення. У Париж приїхали делегації з Прибалтики, Закавказзя, спільна від Української Народної Республіки і Західної Облaсті УНР (її очолював колишній міністр шляхів УНР Г. Сидоренко). Перед українськими дипломатами стояли завдання: добитися міжнародно-правового визнання УНР з метою отримання допомоги з боку Антанти для боротьби проти влади Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Проте найвища Рада Паризької конференції проголосила адмірала **О. Колчака** «верховним правителем і вождем усіх антибільшовицьких сил Росії», узявши, таким чином, курс на відновлення «єдиної і неподільної Росії» та проігнорувавши делегації від національних утворень, що існували на теренах колишньої імперії, за винятком Польщі й Фінляндії.

ЦЕ ВАРТО ЗНАТИ

Олександр Колчак – учений-океанограф, а згодом командувач Чорноморського флоту під час Першої світової війни, очолив білогвардійський (тобто опозиційний більшовикам) рух, проголосивши себе Верховним правителем Росії. Проте застосований ним терор досить швидко відштовхнув від нього населення, а жорстоке вбивство депутатів розпущених Установчих зборів, що з'їхались у Омськ, зіпсувало стосунки із союзниками. У січні 1920 р. чехи заарештували його і видали більшовикам, після чого Колчак був засуджений до страти.

Скориставшись допомогою країн Антанти, польська армія в червні 1919 р. взяла під свій контроль майже всю Східну Галичину, а Найвища Рада конференції надала урядові Польщі дозвіл на впровадження на цій території польської цивільної адміністрації. Так Східна Галичина опинилася у складі Польщі. Рада послів Антанти **14 березня 1923 р.** прийняла остаточне рішення про приєднання Галичини до Польщі.

А ЯК БИ ВЧИЛИ ВИ?

Польща гарантувала всім громадянам однакові права та можливість користуватися власною мовою і вчитися нею. Проте в 1924 р. в країні було ухвалено низку мовних та шкільних змін, спрямованих на встановлення домінування польської мови. Обурення національних меншин, підтриманих у своїх

інтересах зовнішніми силами, зокрема Німеччиною, що фінансувала створення антипольських терористичних організацій, у майбутньому призвело до послаблення польської держави, її військової поразки та відчутних територіальних втрат.

Якою, на вашу думку, мала бути адекватна політика польської влади, що враховувала б потреби національних меншин? Які існують шляхи забезпечення цих потреб? Чому слід поважати мовні та культурні інтереси інших національностей?

Ще раніше, у квітні 1919 р., Рада Міністрів закордонних справ конференції схвалила включення Закарпатської України до складу Чехословаччини, а Північної Буковини – до Румунії.

Особливості розгляду російського питання:

- ▶ розробка плану «об'єднаних військових дій (з участю фіннів, латишів, литовців, поляків та чехів) проти Радянської Росії»;
- ▶ комплектування інтервенціоналістських «добровольчих» збройних формувань з утримуваних у Німеччині військовополонених;
- ▶ надання військово-технічної підтримки лідерам антибільшовицького руху;
- ▶ створення **«санітарного кордону»** – антиросійського військового блоку, з метою недопущення експорту революції до інших країн Європи.

3. Створення Ліги Націй. Необхідність в існуванні всесвітньої організації, між обов'язків якої були б контроль за дотриманням міжнародного права, запобігання війнам та забезпечення незалежності всіх народів світу, президент США висловив у 14-му пункті програми повоєнного мирного врегулювання. Він зображував Лігу Націй як єдиного гаранта майбутнього миру й розглядав її як інструмент посилення міжнародного впливу США. Вільсон пропонував вирішити через Лігу Націй питання про колишні володіння Османської імперії та долю німецьких колоній.

29

Перейшовши за цим кодом або посиланням https://www.youtube.com/watch?v=oTfjdzhAW_g, ви зможете переглянути відеофільм, присвячений створенню і діяльності Ліги Націй.

Його пропозиції наразилися на заперечення, особливо з боку британських делегатів. На засіданнях «ради десятиох» точилися нескінченні суперечки. Насилу пощастило узгодити компромісний проект Ліги Націй. Вона складалася з трьох головних органів: **Асамблеї, Ради**, до якої входили чотири постійні (Франція, Велика Британія, Італія і Японія) та чотири тимчасові члени (що змінювались щороку), **Постійного секретаріату** на чолі з **Генеральним секретарем**, який координував роботу Ліги за допомогою своїх 11 відділів. В Асамблеї, як і в Раді, кожна країна мала один голос, причому всі політичні рішення мали ухвалюватися одностайно.

Основні напрями діяльності Ліги Націй:

- ▶ розвиток співробітництва між народами;
- ▶ створення системи «колективної безпеки»;
- ▶ сприяння роззброєнню;
- ▶ надання допомоги біженцям;
- ▶ боротьба з нарко- та работоргівлею;
- ▶ надання економічної допомоги бідним країнам.

Однак сенат США відмовився ратифікувати угоду про вступ США до Ліги. Без економічної та військової потуги США провідну роль у її діяльності відігравали Велика Британія та Франція. Протягом 1920–1930-х рр. представники 42 (а після при-

йняття Німеччини і Радянського Союзу – 44) держав щороку збиралися на Асамблеї Ліги, однак вона так і не змогла стати гарантом миру й захистити народи від держав-агресорів, хоча ст. 16 Статуту передбачала можливість застосування Лігою Націй економічних і воєнних санкцій проти них.

4. Версальський договір. У квітні було завершено розроблення договору з Німеччиною, її делегацію викликали до Парижа для вручення тексту договору. Спроби німецьких делегатів заперечувати проти деяких статей договору було відхилено.

■ Німці протестують проти ганебних для них умов Версальського договору.

Як ви вважаєте, чи не містились у цих виступах передвісники майбутньої, уже Другої світової війни? Чому ви так думаєте? Свою точку зору аргументуйте.

Перейшовши за цим кодом або посиланням <http://portall.zp.ua/video/versalskiy-dogovor-sem-dney-istorii-vypusk-100/id-9c1ZFQJcm-j.html>, ви зможете переглянути відеофільм, присвячений підписанню Версальського договору.

Версальський мирний договір, що офіційно завершив Першу світову війну, було підписано у **Версалі** (18 км від Парижа) **28 червня 1919 р.** Німеччиною, що зазнала поразки в цій війні, з одного боку, та переможцями, «союзниками й державами, що об'єдналися» – з іншого.

Версальський договір набув чинності 10 січня 1920 р., після ратифікації його Німеччиною та чотирма головними союзними державами: Великою Британією, Францією, Італією, Японією.

Американський сенат відмовився від ратифікації Версальського договору. Замість нього США в серпні 1921 р. уклали з Німеччиною окремий договір, майже ідентичний з Версальським, але такий, що не містив статей про Лігу Націй.

За Версальським договором, винуватцями у війні було оголошено Німеччину та її союзників. На них було покладено виплату **контрибуцій** та **репарацій**, тобто здійснення компенсації завданої ними шкоди, у грошовій або іншій формі. Франція одержувала 52 %, Велика Британія – 22 %, Італія – 10 % від загальної суми.

Кордони Німеччини, відповідно до статей договору, зазнали значних змін. Французькі провінції Ельзас і Лотарингія, загарбані Німеччиною 1870 р., передавалися Франції. До неї також перейшли копальні в Саарській області. Союзники окупували ліве узбережжя Рейну на 15 років, там створювалась, так звана, **демлітаризована зона** (зона, де ліквідовано військові об'єкти, заборонено розміщення збройних сил).

Версальський договір забороняв загальну військову повинність у Німеччині, не дозволяв їй тримати підводний флот, військову та морську авіацію. Чисельність армії, що скликалася на добровільних засадах, не повинна була перевищувати 100 тис. вояків.

5. Мирні договори із союзниками Німеччини. На Паризькій конференції було покладено початок виробленню концепції мирних договорів із союзниками Німеччини – Австрією, Болгарією, Угорщиною і Туреччиною. У договорах було зафіксовано державні кордони, що з'явилися з утворенням нових національних держав у Центральній та Південно-Східній Європі: Австрії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини,

Югославії та ін. Остаточні мирні договори було підписано на відповідних конференціях, що відбувалися в наступні роки.

За **Сен-Жерменським договором** з Австрією **10 вересня 1919 р.:**

- ▶ колишня Австро-Угорська монархія припиняла існування;
- ▶ частина Південного Тіролю переходила до Італії;
- ▶ Чехія та Моравія ставали частинами нової держави – Чехословаччини;
- ▶ Буковина передавалася Румунії (незважаючи на рішення Народного віча від 3 листопада 1918 р. про возз'єднання з Україною);
- ▶ Австрії дозволялося мати 30-тисячну армію, її флот переходив до союзників;
- ▶ заборонялося об'єднання Австрії та Німеччини.

За мирним договором із Болгарією, укладеним **27 листопада 1919 р.** в Нейї, частина її території відійшла до Югославії та Румунії. Чисельність армії обмежувалася 20 тис. вояків.

4 червня 1920 р. у Великому Тріанонському палаці у Версалі було укладено мирний договір з Угорщиною, за яким Хорватія передавалася Югославії; Трансільванія – Румунії; Словаччина та Закарпатська Україна – Чехословаччині. Угорщині дозволялося мати армію не більше як 33 тис. вояків, до того ж вона мусила сплачувати репарації переможцям.

Севрський договір, укладений державами-переможницями з Туреччиною **10 серпня 1920 р.**, оформлював:

- ▶ розділ Турецької імперії, яка втрачала близько 80 % своїх володінь (Палестину, Трансйорданію, Ірак, Сирію, Ліван та інші території);
- ▶ за чорноморськими протоками було встановлено міжнародний контроль (переважно – Великою Британією). Протоки роззброювалися, а будь-які нечорноморські держави діставали право безборонного проходу крізь них своїх військових кораблів;
- ▶ Туреччину, яку обмежували частина півострова Мала Азія та смужка європейської території з м. Стамбул (Константинополем), фактично було зведено до стану колоніальної залежності.

Загалом договори країн Антанти із союзниками Німеччини мали суперечливий характер і містили умови та причини майбутніх конфліктів.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Складіть хронологічний ланцюжок прийняття мирних договорів із союзниками Німеччини після Першої світової війни.

Просторову. 1. Покажіть на карті територіальні зміни у Європі відповідно до Версальського мирного договору.

2. Проаналізуйте умови мирних договорів із союзниками Німеччини й визначте на карті, які території вони втратили, а які – отримали.

Інформаційну. Знайдіть додаткові джерела інформації і визначте, чому країни Антанти, особливо Франція, активно підтримували Білий рух у Росії та вимоги Польщі і не підтримали українців.

Логічну. 1. Схарактеризуйте наміри держав-переможниць під час Паризької мирної конференції. Чому, на вашу думку, між ними виникли протиріччя?

2. Яку мету переслідували делегації УНР та ЗО УНР, прибувши на Паризьку мирну конференцію? Чому їм не вдалося добитися підтримки та міжнародного визнання?

3. З якою метою створювалася Ліга Націй?

4. Проаналізуйте вимоги, що їх висували країни-переможниці до Німеччини.

5. Визначте значення Версальського договору.

6. Якій державі, крім Туреччини, не подобалися умови Севрського мирного договору і чому?

Аксіологічну. Висловіть своє ставлення до «14 пунктів» В. Вільсона. Наскільки реалістичним був цей документ у повоєнний час?

Мовленнєву. Поясніть, чому договори країн Антанти із союзниками Німеччини містили причини майбутніх конфліктів.

18 січня 1919 р. – відкриття Паризької мирної конференції.

28 червня 1919 р. – підписання Версальського мирного договору з Німеччиною. Створення Ліги Націй.

Завершення формування Версальсько-Вашингтонської системи та її суперечності

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Створіть логічні пари: Д. Ллойд Джордж, Італія, В. Орландо, Франція, Ж. Клемансо, Данія, В. Вільсон, Румунія, Шлезвіг, США, Буковина, Велика Британія.

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=QUmMBJR0sRo>, ви зможете переглянути презентацію, присвячену завершальному етапові формування Версальсько-Вашингтонської системи.

1. Вашингтонська конференція. Крім Європи, найважливішим об'єктом повоєнного мирного врегулювання був далекосхідний вузол міждержавних протиріч. Японія, яка не брала активної участі у війні, скористалася з того, що головні її суперники – США та Велика Британія – були зайняті на європейському театрі воєнних дій, зміцнила свої позиції на Тихому океані та Далекому Сході, особливо в Китаї. За Версальським договором, Японія отримала низку островів у Тихому океані – колишніх німецьких володінь, що серйозно зачіпало інтереси США в цьому регіоні.

Протидія США та Великої Британії була активною і наполегливою. США вимагали «інтернаціоналізації» Китаю під гаслами «відчинених дверей», «рівних можливостей»; Велика Британія обстоювала традиційний принцип поділу Китаю на «сфери впливу».

Атмосфера відносин між США, Великою Британією та Японією була настільки складною, що у Вашингтоні й Токіо не виключали навіть можливості воєнного конфлікту. У цих складних політичних і дипломатичних протиборствах розпочала свою діяльність конференція у Вашингтоні, яка тривала з **12 листопада 1921 р. по 6 лютого 1922 р.** У ній брали участь США, Велика Британія, Китай, Франція, Нідерланди, Бельгія та Португалія, були присутні також делегати, які виступали від імені британських домініонів та Індії. Ініціаторами дипломатичної зустрічі у Вашингтоні виступили США, що розраховували на сприятливе для себе вирішення питання про морські озброєння і закріплення нового співвідношення сил у Китаї та басейні Тихого океану.

За роки війни Японія приблизно в 4 рази збільшила обсяг випуску промислової продукції, наблизившись за своєю часткою у світовому промисловому виробництві до показників Франції. Вона не тільки захопила більшу частину німецьких володінь, але й нав'язала Китаю кабальний договір, так звану «**21 умову**». Договір перетворив Китай у залежну від Японії державу.

На конференції у Вашингтоні Японія зіштовхнулася з єдиним фронтом держав, що мали інтереси в Китаї. Їй довелося піти на серйозні поступки, відмовитися від

«21 умови» в Китаї, повернути йому захоплений порт Циндао, підтвердити прихильність до принципу «відчинених дверей».

На конференції було укладено низку важливих угод. Одну з них – **Угоду чотирьох держав** (США, Великої Британії, Франції та Японії) про спільний захист сторонами, що домовляються, їхніх територіальних прав – було підписано **13 грудня 1921 р.**

Основні пункти Угоди чотирьох держав:

- ▶ угода гарантувала недоторканність острівних володінь учасників на Тихому океані;
- ▶ гарантії недоторканності було обмежено терміном 10 років;
- ▶ англійсько-японський союз 1902 р. під тиском США було скасовано;
- ▶ у разі виникнення загрози інтересам однієї з держав сторони зобов'язувалися розпочати взаємні консультації, щоб ужити «рішучих заходів» для захисту спільних інтересів.

Угода мала на меті об'єднати зусилля проти національно-визвольного руху народів тихоокеанських островів та Далекого Сходу.

Угода п'яти держав (США, Великої Британії, Японії, Франції та Італії), підписана **6 лютого 1922 р.**, була скерована на обмеження військово-морських озброєнь та зміну їх співвідношення на користь США.

Не бажаючи втрачати своєї морської переваги, Британія на конференції пішла лише на обмеження граничного тоннажу великих бойових суден – лінкорів та авіаносців, які з розвитком підводного флоту та авіації втрачали своє вирішальне значення. Проте їй довелося зректись давнього правила, за яким британський флот мав бути рівним флотам інших найсильніших морських держав. Зрозуміло, що Угода п'яти держав не усунула протиріч між ними, хоча й змінила співвідношення сил у цьому регіоні.

Угода дев'яти держав (США, Великої Британії, Франції, Японії, Італії, Бельгії, Нідерландів, Португалії та Китаю) була присвячена дотриманню принципу «відчинених дверей» в Китаї та скерована проти домагань Японії на монопольне панування на морі. Її було укладено **6 лютого 1922 р.** Угода констатувала тимчасовий баланс американо-японського суперництва у Китаї. Крім того, вона проголошувала суверенітет і цілісність Китаю. Великі держави зобов'язувались не домагатися поділу Китаю на сфери впливу й дотримуватися принципів «відчинених дверей» та «рівних можливостей».

Вашингтонська конференція продемонструвала зростання впливу США в міжнародних відносинах, і в Тихоокеанському регіоні зокрема. Водночас рівновага, що склалася, була нестійкою. Японія відразу ж після закінчення конференції вдалася до перегляду її рішень, що створювало новий, небезпечний осередок майбутньої конфронтації на Далекому Сході.

- Англія, Франція, Японія та Сполучені Штати розігрують у кості Китай.

Як ви вважаєте, чому художник зобразив наслідки Вашингтонської угоди щодо Китаю саме так? Свою точку зору аргументуйте.

Як на Паризькій, так і на Вашингтонській конференціях інтереси народів колоніальних і залежних країн не бралися до уваги, що призвело до загострення протиріч між ними й метрополіями в 1920–1930-х рр.

2. Завершення творення Версальсько-Вашингтонської системи, її сильні та слабкі сторони. Версальсько-Вашингтонська система зафіксувала нове співвідношення сил між державами у Європі, Африці, на Близькому та Далекому Сході. Було створено нову модель міжнародних відносин. Сильними аспектами Версальсько-Вашингтонської системи було те, що вона дала змогу зменшити повоєнну напруженість і закласти основу для відносно стабільних міждержавних відносин у 1920-х рр.

Під час мирних конференцій в основному були вирішені найбільш гострі проблеми. У прийнятих документах розроблено механізм попередження агресивності й безвідповідальності з боку деяких країн. Завдяки створенню міжнародних організацій, зокрема Ліги Націй, виникла можливість мирного вирішення конфліктних ситуацій, координації відносин між державами.

Спільними зусиллями європейських держав і США вдалося ухвалити позитивні рішення стосовно Китаю, зберегти цілісність країни. Деякі європейські країни отримали незалежність і суверенітет.

Водночас Версальсько-Вашингтонська система повоєнних відносин виявилася нестійкою та суперечливою.

Основні суперечності Версальсько-Вашингтонської системи:

- ▶ поява нового претендента на світове панування – США, що здобули нечувані багатства за час війни;
- ▶ надмірно тяжкі й принизливі умови Версальського договору для Німеччини;
- ▶ ігнорування інтересів Росії (а згодом – СРСР);
- ▶ посилення протиріч між метрополіями та колоніями, які перейшли з одних рук до інших. Велика Британія та Франція через Лігу Націй отримали мандати на володіння країнами Сходу. Підмандатними територіями Великої Британії стали Ірак, Палестина, Німецька Східна Африка, частина Того і Камеруну. Франція отримала мандат на Сирію та Ліван. Це спричинило різке піднесення національно-визвольного руху народів Азії та Африки;
- ▶ створення кордонів нових держав без урахування інтересів окремих народів.

3. Джерела нестабільності міждержавних відносин. Країни Антанти уклали мирні договори і висунули жорсткі вимоги вже фактично іншим державам, які повалили режими, винні у розв'язуванні світової бійні (Німеччина, Австрія та ін.). Новим молодим демократіям дописувалася провина їхніх монархічних попередників. Умови миру виявилися кабальними, не зовсім справедливими, тим більше, що ці країни не капітулювали перед державами Антанти. Адже на час закінчення війни на території Німеччини не було жодного ворожого солдата.

Причини зародження майбутніх конфліктів:

- ▶ розміри репарацій перевищували можливості переможених країн. Вони зазнали глибокого національного приниження, що створювало сприятливий ґрунт для агресивного націоналізму та реваншизму;
- ▶ близько 30 млн осіб у Європі перетворилися на національні меншини. Багато хто з них змушений був емігрувати, проте майже всі мріяли повернутися в рідні краї;
- ▶ у Німеччині, Угорщині й Болгарії питання повернення втрачених після війни територій стало одним із головних у їхній внутрішній політиці;
- ▶ Італія, що належала до табору переможців, також відчувала себе ображеною;

- ▶ боротьба за нові джерела сировини та ринки збуту товарів між учорашніми союзниками;
- ▶ були знехтувані численні проблеми Азійського континенту.

Отже, у Версальсько-Вашингтонську систему було закладено багато передумов, які призвели до розв'язування нової світової війни.

4. Початок ревізії повоєнних угод. Найголовніші постанови Генуезької, Гаазької, Лозаннської та Локарнської конференцій. Для вирішення економічних і фінансових питань у повоєнному світі було скликано міжнародну конференцію в **Генуї (Італія)**, яка тривала з **10 квітня по 19 травня 1922 р.** і в якій брали участь представники 29 держав. Офіційною метою конференції був пошук засобів «економічного відродження Центральної та Східної Європи». Але на її засіданнях переважало «російське питання».

Західні держави вимагали від Росії:

- ▶ повернути борги царського і Тимчасового урядів;
- ▶ повернути націоналізовані підприємства або компенсувати економічні втрати від націоналізації;
- ▶ скасувати монополію зовнішньої торгівлі.

Радянський уряд погоджувався сплатити колишні борги Росії, за умови, що західні країни візьмуть на себе зобов'язання відшкодувати збитки, завдані їхнім нападом, а також нададуть економічну допомогу, вигідні кредити й підпишуть торговельні угоди. Сума збитків від інтервенції (39 млрд золотих карбованців) значно перевищувала борги царської Росії й Тимчасового уряду (18,5 млн). Така пропозиція не влаштувала західні країни, і конференція припинила свою діяльність. Проблему врегулювання взаємних фінансово-економічних претензій, а також питання про загальне скорочення озброєння, підняті радянською делегацією, вирішено не було.

Гаазьку конференцію було скликано за рішенням Генуезької конференції. Вона відбувалася з **15 червня до 20 липня 1922 р.** Це була фінансово-економічна конференція, у роботі якої брали участь представники ділових кіл, «зацікавлених у російських справах». Радянський уряд запропонував перелік підприємств багатьох галузей економіки, що могли бути передані в оренду, концесію або спільне управління іноземним підприємцям. Проте і цю пропозицію не було прийнято, отож і ця конференція закінчилася безрезультатно.

Інша важлива міжнародна конференція того часу відкрилась у швейцарському м. Лозанна **20 листопада 1922 р.** і тривала з перервою аж до **24 липня 1923 р.** У роботі конференції брали участь Велика Британія, Франція, Італія, Японія, Греція, Румунія, Югославія, Туреччина і США (як спостерігач). Крім того, для розгляду питання про режим чорноморських проток на конференцію запросили спільну радянсько-російсько-українсько-грузинську делегацію та делегацію Болгарії. Ще одним важливим питанням, що розглядалося на конференції, було підписання мирного договору з Туреччиною.

Радянська, турецька й болгарська делегації наполягали, щоб протоки були закриті для військових кораблів нечорноморських держав при дотриманні цілковитої свободи

■ Характерне явище тих років: черги за хлібом у Німеччині.

торговельного мореплавства. Незважаючи на протести, цю пропозицію було відхилено без обговорення і прийнято конвенцію, що базувалася на англійських пропозиціях. Вона зводилася до вимоги про вільне проходження протоками військових суден під будь-яким прапором як у мирний, так і у воєнний час. Прийняття цієї конвенції порушувало життєві інтереси чорноморських країн.

Тим часом політична й дипломатична боротьба в Європі не вщухала. Найбільшим залишалось питання про репарації. Обсяг репарацій, установлений 1921 р., виявився для Німеччини нездійсненним. Скориставшись із невиконання Німеччиною репараційних зобов'язань, у січні 1923 р. Франція та Бельгія окупували Рурський басейн та Рейнську область. Окупація Руру, де було зосереджено важку промисловість Німеччини, призвела до загострення економічної кризи в країні. Тисячі підприємств припинили діяльність через відсутність сировини, зросло безробіття, зменшилася заробітна платня, збільшилась інфляція. Криза набула міжнародного характеру, але ні США, ні Велика Британія не підтримали Францію, не бажаючи її посилення в Європі. Франція (а також Бельгія) мусила вивести свої війська та погодитися на перегляд репараційних зобов'язань Німеччини.

Для вирішення цих та інших проблем **5–16 жовтня 1925 р.** було скликано **Локарнську конференцію**, у якій узяли участь представники Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії, Бельгії, Польщі та Чехословаччини.

Локарнська конференція склала Рейнський гарантійний пакт, підписаний 1 грудня 1925 р. в Лондоні, що забезпечував недоторканність кордонів між Францією, Бельгією та Німеччиною. Франція та Бельгія зобов'язалися не розпочинати війни. Велика Британія та Італія виступали як головні гаранти Рейнського пакту. Однак гарантії не поширювалися на кордони Німеччини з Чехословаччиною та Польщею.

36 Німеччину вперше після війни визнали рівноправним партнером. У 1926 р. її прийняли до Ліги Націй постійним членом Ради.

5. Пакт Бріана–Келлога. Найважливішим дипломатичним документом кінця 20-х років ХХ ст. став пакт Бріана–Келлога, що був першим практично загальним міжнародним договором, який містив міжнародно-правові норми, спрямовані проти агресивних воєн. Покоління, яке пережило Першу світову війну і на собі відчуло дію засобів масового знищення (у роки війни від газових атак загинуло майже 40 тис. солдатів), прагнуло заборонити гонку озброєнь, застосування хімічної та бактеріологічної зброї, та й війну як засіб вирішення конфліктів між державами. За цих умов міністр закордонних справ Франції (пізніше він став прем'єр-міністром) **А. Бріан** 6 квітня 1927 р. звернувся до США з пропозицією укласти двосторонній договір «Про вічну дружбу і заборону звернення до війни як знаряддя національної політики».

Державний секретар США **Ф. Келлог** 27 грудня надіслав ноту-відповідь, з пропозицією укласти не двосторонній, а багатосторонній договір між «головними державами світу» про недопустимість війни між ними. Келлог ознайомив уряди низки держав із цим листуванням.

У результаті тривалого дипломатичного листування з питання трактування поняття «війни поза законом» 15 держав (деякі з усними застереженнями) на чолі із США і Францією підписали в Парижі 27 серпня 1928 р. «Пакт загальної відмови від війни».

До пакту приєдналися майже всі держави (69), проте не всі ратифікували його. Але цей договір, безперечно, мав позитивне значення.

► **По-перше**, надзвичайно важливим став сам факт колективного проголошення державами «права на мир» і відмови від «наступальної війни» як «інструменту державної політики».

- **По-друге**, безпрецедентними для того часу були масовість учасників договору, кількість країн, що підписали й ратифікували його.
- **По-третє**, універсальна форма пакту відкривала можливості приєднання до нього залежних і напівколоніальних країн.

Таким чином, договір мав слугувати перешкодою для агресивних дій держав-учасниць.

Разом з тим Паризький пакт мав серйозні недоліки, пов'язані з його декларативністю і суто формальним характером. Відмова від «права на війну» не була підкріплена жодними зобов'язаннями держав у галузі роззброєння або хоча б обмеження гонки озброєнь.

Крім того, невизначеність самого формулювання про заборону війни залишала простір для довільних тлумачень. Тим часом договір мав поставити поза законом будь-яку міжнародну війну й воєнні дії (інтервенції, блокади, воєнну окупацію чужої території, чужих портів і т. п.).

Пакт Бріана–Келлога також знецінювався рядом застережень Франції, Англії та інших його головних учасників. Такі застереження («право на самооборону» тощо), хоч і не ввійшли до договору, проте давали можливість державам використовувати його в дусі своєї зовнішньої політики.

США ратифікували цей документ **17 січня 1929 р.** Пакт набув сили **24 липня 1929 р.** після ратифікації його іншими країнами.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Складіть хронологічний ланцюжок міжнародних конференцій 20-х років ХХ ст.

Просторову. Покажіть на карті країни Сходу, які стали підмандатними територіями Англії та Франції.

Інформаційну. 1. Знайдіть додаткові джерела інформації і зробіть історичний портрет А. Бріана або Ф. Келлога.

2. Використовуючи текст підручника та додаткові джерела, заповніть таблицю «Міжнародні конференції 1920-х років ХХ ст.».

37

Місце проведення	Дата	Учасники	Питання, що обговорювались	Результати

Логічну. 1. Які протиріччя існували на Далекому Сході після Першої світової війни?

Чи були вирішені ці протиріччя під час Вашингтонської конференції і в який спосіб?

2. Схарактеризуйте становище в Європі після укладення повоєнних договорів.

3. Які недоліки Версальсько-Вашингтонської системи ви вважаєте найсуттєвішими?

4. З якою метою було скликано Генуезьку конференцію?

5. Висловіть свою думку стосовно фінансових питань, які обговорювалися під час Гаазької конференції.

6. Чому саме Франція ініціювала підписання пакту Бріана–Келлога?

Аксіологічну. Висловіть своє ставлення до пакту Бріана–Келлога. Наскільки реалістичними були статті цього договору?

Мовленнєву. Обговоріть у групах питання про масову еміграцію в Європі після Першої світової війни, її причини, напрямки руху, наслідки.

12 листопада 1921 р. – 6 лютого 1922 р. – Вашингтонська конференція.

27 серпня 1928 р. – прийняття пакту Бріана–Келлога.

Розділ 3

ПРОВІДНІ ДЕРЖАВИ СВІТУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Виклики міжвоєнного часу

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Пригадайте, що вам уже відомо про економічне й політичне становище провідних держав світу після Першої світової війни.

38

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=XW3HREtnkLs>, ви зможете переглянути презентацію, присвячену подіям у Європі періоду 1920–1930-х рр.

1. Європа між економічною стабільністю та світовою кризою. Після хаосу та безладдя, спричинених Першою світовою війною та революційним рухом, країни світу починаючи з 1924 р. входять у стан стабілізації. Настали «золоті 1920-ті». Серед основних рис соціально-економічного та політичного розвитку країн у ці роки слід виокремити такі:

- ▶ зростання промислового виробництва за рахунок модернізації, впровадження нової техніки, нових галузей і методів організації праці (конвеєризація, стандартизація, масове виробництво);
- ▶ стабілізація кредитно-фінансової системи;
- ▶ зменшення державного регулювання, яке було притаманне періоду війни;
- ▶ встановлення авторитарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи, утвердження фашистського режиму в Італії;
- ▶ суттєві зміни в ідейно-політичній, культурній, соціально-психологічній і моральній атмосфері західного суспільства (зростання ролі засобів масової інформації, демократизація одягу, особливо жіночого, розвиток спорту, туризму, кіно, поява нових жанрів мистецтва: джазу, мюзиклів тощо).

Особливо процес стабілізації економіки був характерним для **США**. Наприкінці 1920-х років промисловість цієї країни випускала майже стільки товарів, скільки решта країн світу.

Велику роль у відновленні економіки **Німеччини**, і перш за все її військово-економічного потенціалу, відіграли країни Заходу, і зокрема американські кредити.

До кінця 1920-х років загальний обсяг промислового виробництва перевищив довоєнний рівень. Економічному підйому 1924–1928 рр. у першу чергу сприяли іноземні кредити й інвестиції, а також оновлення основного капіталу, модернізація виробництва й можливість виходу на зовнішні ринки.

Франція висунулася на перший план у системі міжнародних відносин на Європейському континенті й зберегла за собою статус колоніальної держави. До 1924 р. вдалося відновити промислове виробництво до довоєнного рівня, і з того часу у Франції почався період стабілізації економіки, що продовжувався до 1930 р. Промисловість розвивалася темпами, що перевищували англійські й німецькі. За допомогою державних субсидій було відновлено близько 8 тис. промислових підприємств, побудовано нові заводи, електростанції, залізниці.

На відміну від Німеччини та Франції промислове виробництво **Великої Британії** досягло довоєнного рівня лише в 1929 р.

Економічне піднесення супроводжувалось створенням нових робочих місць, зростанням заробітної платні. Це сприяло зменшенню соціальної напруги, зниженню страйкового руху. Єдиним великим трудовим конфліктом 1920-х років був загальний страйк шахтарів у Великій Британії 1926 р.

Однак не всі галузі виробництва розвивалися високими темпами. Глибоку кризу переживало сільське господарство.

Процес стабілізації економіки провідних індустріальних держав світу 1920-х років перервала грандіозна економічна криза, що розпочалася 1929 р. й тривала до 1933 р. Світова економічна криза 1929–1933 рр., відома в історії як «**Велика депресія**», охопила майже всі країни світу та відкинула їхні економіки на кілька десятиріч назад, іноді до рівня межі XIX–XX ст., хоча вплив її на окремі країни був різним. Найбільше постраждали від кризи Сполучені Штати, проте й у інших країнах вона мала надзвичайно жорсткий та нищівний характер.

■ Дитячий мітинг часів «Великої депресії». На плакаті написано: «Чому ви не можете забезпечити мого тата роботою?».

Як ви ставитеся до такої пекучої соціальної проблеми, як безробіття? Як, на вашу думку, її можна вирішити? Чому роботодавці зацікавлені в наявності безробітних? Свою точку зору аргументуйте.

Основні причини «Великої депресії»:

- ▶ різка диспропорція в прибутках населення. На початок кризи 1 % американців мав надвисокі прибутки, тоді як аж 42 % – наднизькі;
- ▶ широкомасштабні біржові спекуляції, що спричинили значне штучне завищення вартості акцій. Відтак їхнє несподіване стрімке падіння перетворило на банкрутів одразу тисячі підприємств;
- ▶ концентрація грошей у банках, що, обіцяючи своїм вкладникам нереальні проценти (4–5 % на день), сподівалися перекрити це на кредитах, яких в умовах виникнення раптової кризи позичальники повернути не змогли;
- ▶ відсутність належного контролю за діями бізнесу з боку держави.

Унаслідок кризи в 1933 р. в 32 розвинутих країнах світу налічувалося понад 30 млн безробітних (третина всього працездатного населення), причому 14 з них – у США.

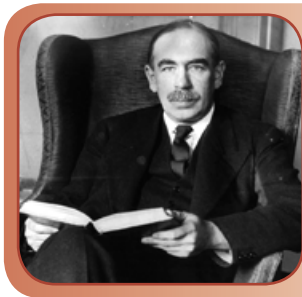
2. Запровадження державного регулювання соціально-економічних процесів. Неолібералізм. Боротьба з кризою, пошуки нових шляхів та форм протидії їй визначали генеральну лінію політики урядів усіх країн. Спочатку антикризова політика базувалася на вже відомих методах. Але досить швидко стало очевидним, що доктрина «невтручання» держави в економічне життя, заснована на концепції ринкового саморегулювання, не приносить бажаних результатів.

З початком 1930-х років головним напрямком економічної політики стає **посилення державного втручання** як в економічне життя, так і в регулювання соціальних відносин. Проте в різних країнах державне регулювання визначалося особливостями економічного розвитку та рівнем соціально-політичних відносин.

Теоретичне обґрунтування нової ролі держави в економічній сфері було дано ідеологами **неолібералізму** (від грец. *neos* – новий і лат. *liberals* – вільний), які вважали, що ринкова стихія лібералізму, або неконтрольованої «вільної конкуренції», насправді обертається злиднями та безправ'ям одних задля процвітання та панування інших. А це, своєю чергою, провокувало постійні кризи як на рівні окремих суспільств, так і у відносинах між державами. Щоб уникнути соціальних потрясінь, воєн та революцій, неоліберали пропонували низку радикальних заходів.

Основні принципи неолібералізму:

- ▶ поєднання вільноринкових механізмів і конкуренції з державним регулюванням економічних та соціальних процесів;
- ▶ необхідність залучення мас до участі в керуванні державою;
- ▶ створення прозорого механізму ухвалення управлінських рішень;
- ▶ ліквідація безробіття.

ЦЕ ВАРТО ЗНАТИ

Учений-економіст **Джон Мейнард Кейнс** був видатним представником неолібералізму, основні принципи якого були викладені в його праці «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей». Кейнс сподівався пом'якшити, попередити економічні кризи або навіть усунути їх, а отже, зміцнити капіталізм. Він наголошував, що без втручання держави неможливо забезпечити необхідний мінімум політичних і економічних прав громадян.

3. Європа перед вибором між демократією та авторитаризмом. Радикалізація політичного життя. Економічні зміни були тісно пов'язані з політичними процесами в більшості країн, а також з масштабною економічною і суспільно-політичною кризою. Вона спричинила серйозні потрясіння. Відбувалися страйки, широкі народні маси вимагали не перекладати економічні проблеми на плечі середніх і бідних верств населення, наполягали на необхідності політичних змін. Загальні радикальні настрої після світової війни спричинили посилення політичних сил, які так чи інакше виступали за соціально орієнтований розвиток.

Основні суспільно-політичні сили того періоду:

- ▶ **ліберальні та соціал-демократичні партії**, які висували гасла розширення політичних і соціальних прав громадян (загального виборчого права, введення фіксованого робочого часу тощо);

- ▶ **комуністичні та соціалістичні партії**, що виступали проти приватної власності на засоби виробництва й несправедливості існуючої суспільної системи, пропонуючи замінити її «диктатурою пролетаріату»;
- ▶ **праві, ультрарадикальні та ультра націоналістичні угруповання**, яких активно підтримували промислово-фінансові кола переможених країн, зокрема Німеччини та Італії;
- ▶ **профспілки**.

- Один з організаторів першого серйозного виступу нацистів генерал **Еріх Людендорф** (у центрі). Праворуч від нього, у цивільному – лідер нацистів **Адольф Шікльгрубер** (Гітлер).

Чому, на вашу думку, в Німеччині на бік ультраправих, націонал-шовіністичних і реваншистських сил перейшло чимало відомих військових? Свою точку зору аргументуйте.

Поживним ґрунтом для поширення німецького націоналізму стали приниження національної гідності, значні територіальні втрати і кабальні репарації, встановлені державами-переможницями Першої світової війни. Німецькі націоналісти взяли на озброєння програму реваншу, тобто повернення втрачених територій, ставку на розгром основних конкурентів у Європі й світі, насамперед Франції, Великої Британії і США, а також відтворення колоніальної Німецької імперії. Найбільш яскраве втілення ці ідеї знайшли в **націонал-соціалізмі**.

Паралельно в **Італії** набирав сили рух **фашистів**. Основними гаслами фашистського руху на першому етапі стали:

- ▶ пропагандистська теза верховенства національних інтересів над класовими;
- ▶ проголошення ідей соціальної справедливості й рівності;
- ▶ вимоги конфіскації майна та засобів виробництва в тих, хто збагатів на труднощах країни під час війни;
- ▶ підтримка середнього й національного капіталу;
- ▶ захист інтересів військовослужбовців і надання їм соціальних пільг.

Фактично фашисти виступали як найбільш радикальна сила з усіх існуючих політичних партій. На відміну від комуністів, вони були прихильниками вільного підприємництва, приватної власності й підтримки держави, що мала спиратися на всі нації, а не на окремі верстви чи групи. Багато в чому привабливі гасла фашистів сприяли стрімкому зростанню їхніх лав. Яскравим прикладом протистояння різних політичних ідеологій стала ситуація в Іспанії.

4. Громадянська війна в Іспанії. У квітні 1931 р. в Іспанії мирним шляхом відбулась демократична революція. До влади прийшов тимчасовий уряд на чолі з **А. Саморою** (невдовзі його ж було обрано президентом). Уряд прийняв конституцію і закони, спрямовані на вирішення нагальних питань:

- ▶ церкву було відокремлено від держави, чернецькі релігійні ордени ліквідовувались;

- ▶ Каталонії надавалася автономія;
- ▶ проголошувалось проведення аграрної реформи.

Однак нерішучість уряду в проведенні зазначених реформ, а також наступ на права католицької церкви, яка мала традиційно сильний вплив серед селян, призвели до того, що на виборах 1933 р. перемогли партії правого блоку. Вони згорнули проведення реформ. Баскам було відмовлено в наданні автономії. Проти противників уряду застосовувалась військова сила.

У кінці 1933 р. син колишнього диктатора Хосе-Антоніо Прімо де Рівера утворив партію **Іспанська фаланга** (іспанські фашисти). Вона виступила за ліквідацію республіки, встановлення унітарної держави із сильною владою, за розширення прав католицької церкви. Уже через рік проти політики уряду розпочалися масові, у тому числі збройні виступи населення. Каталонія оголосила свою незалежність.

Через відсутність єдності лівих сил усі ці виступи було придушено. Не змирившись із поразкою, ліві сили в січні 1936 р. утворили **Народний фронт**, який виступив із широкою програмою реформ, підтриманою на виборах у лютому 1936 р.

Програма Народного фронту передбачала:

- ▶ амністію всім політ'в'язням;
- ▶ відновлення демократичних прав і свобод;
- ▶ надання автономії Каталонії;
- ▶ підвищення заробітної плати, зменшення податків, проведення аграрних перетворень тощо.

У лютому 1936 р. Народний фронт прийшов до влади. Тоді, спираючись на армію, праві сили почали готувати заколот. На чолі заколотників стояли Хосе-Антоніо Прімо де Рівера, генерали Санхурно і Франко.

42

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=SND4XjgPSv4>, ви зможете переглянути документальний фільм, присвячений громадянській війні в Іспанії.

ЦЕ ВАРТО ЗНАТИ

Успіх державного перевороту в Іспанії значною мірою забезпечив шеф німецької розвідки адмірал **Вільгельм Канаріс** – творець потужної «п'ятої колони» (так прийнято називати зрадників) у керівництві армії Іспанії і багатьох інших країнах Європи. Одним з його агентів з 1933 р. був генерал **Ф. Франко**, що зрештою й очолив антиреспубліканський переворот. Також за наполяганням Канаріса в бойових діях на боці заколотників узяла участь німецька армія.

Заколот почався **17 липня 1936 р.** в Іспанському Марокко. Наступного дня він поширився на інші райони Іспанії. На бік заколотників перейшло 80 % складу іспанської армії, але авіація і флот залишились вірними республіці. У країні почалася громадянська війна. У заколотників відразу виникли проблеми: Х-А. Прімо де Рівера був заарештований і страчений, Санхурно загинув у авіакатастрофі, а Франко з марокканськими військами був блокований республіканським флотом у Марокко. Заколотові загрожувала поразка. Тоді на допомогу франкістам прийшли Італія і Німеччина, які на літаках перевезли марокканську армію в Іспанію і забезпечили заколотників зброєю. Згодом 200 тис. італійських та німецьких військових узяли участь у війні на боці франкістів.

Початок заколоту відразу поставив перед республіканським урядом завдання організувати опір франкістам. Складність полягала в тому, що іспанська промисловість не виробляла багатьох видів військової техніки і спорядження. Не вистачало підготовлених військових кадрів. На звернення до урядів Англії, Франції і США з проханням продати зброю республіканці отримали відмову з посиланням на міжнародне право, яке забороняло втручання у внутрішні справи інших держав. Вони також запропонували іншим державам підписати угоду про невтручання в іспанські справи.

Проте насправді підписання такої угоди лише полегшило Італії та Німеччині безперешкодне здійснення фактичної інтервенції в Іспанії. Одночасно французький уряд, перекривши кордон з Іспанією, протидіяв поставкам озброєння республіканцям, а також наказав роззброїти та інтернувати війська, що відступили у Францію після захоплення заколотниками Каталонії. А в лютому 1939 р. Франція разом з Англією взагалі розірвали дипломатичні відносини з республіканським урядом і визнали уряд Франко.

Реальну допомогу владі Іспанії надавали лише Радянський Союз та іноземні добровольці. В Іспанію прибуло близько 50 тис. бійців, які прагнули боротись із фашизмом. З них були утворені **інтернаціональні бригади**.

БЛІЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Як ви вважаєте, чи справді поведінка Англії, Франції і США відповідала нормам чинного міжнародного права, зокрема Статутів Ліги Націй? У чому це виявилось? Свою точку зору аргументуйте.

У вересні 1936 р. було сформовано новий республіканський уряд на чолі з **Ларго Кабальєро**, який провів ряд очікуваних населенням реформ:

- ▶ було ліквідоване поміщицьке землеволодіння;
- ▶ земля передавалася у власність селянам;
- ▶ націоналізувалась велика промисловість;
- ▶ каталонці й баски отримали автономію.

43

У 1936–1937 рр. основні бойові дії точились навколо Мадрида. Франкісти наступали чотирма колонами, але всі наступи були відбиті. Не допомогли їм і прихильники у самій столиці, так звана п'ята колона. Після невдалої спроби франкістів узяти Мадрид Німеччина та Італія почали відкриту інтервенцію. Варварські бомбардування авіацією Барселони, Мадрида, Валенсії, Герніки призвели до численних жертв серед мирного населення, проте спроба італійського корпусу нанести удар з північного заходу по військах республіканців, які обороняли Мадрид, була невдалою. Під містечком Гвадалахара в березні 1937 р. італійський корпус було розгромлено.

Після цієї поразки франкісти основні зусилля перенесли в Каталонію. У квітні 1938 р. армії франкістів вдалось відокремити Каталонію від іншої території республіки. На початку 1939 р. всю Каталонію було захоплено.

6 березня 1939 р. командуючий обороною Мадрида полковник Касадо (він був агентом британської розвідки) здійснив переворот, повалив республіканський уряд і вступив у переговори з Франко. Внаслідок цього в Іспанії на багато десятиліть (березень 1939 – листопад 1975 р.) було встановлено диктатуру генерала Франко.

- Плакат з написом «Вони не пройдуть!» на вулицях Мадрида.

Захопивши владу, франкісти негайно розпочали терор проти своїх противників. З 1939 до 1944 р. надзвичайні трибунали винесли смертні вироки 200 тис. осіб, не менше людей було знищено без суду і слідства. Загалом у ході війни загинуло близько 1 млн іспанців, майже 500 тис. залишили зруйновану країну.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Поставте події у хронологічній послідовності: сформування республіканського уряду на чолі з Ларго Кабальєро; прихід до влади тимчасового уряду на чолі з А. Саморою; встановлення диктатури генерала Ф. Франко; заколот в Іспанському Марокко.

Просторову. Покажіть на мапі, як розвивалися події громадянської війни в Іспанії.

Інформаційну. Використайте додаткові джерела та напишіть історичну біографію Джона Мейнарда Кейнса. Що вас приваблює в його теорії, а із чим ви не згодні?

Логічну. 1. Чому період повоєнної стабілізації інколи називають «золотими 1920-ми рр.»?

2. Які причини «Великої депресії» ви вважаєте найсуттєвішими?

3. Чим пояснюється пропагування провідними західними державами політики нейтралітету щодо громадянської війни в Іспанії?

Аксіологічну. Висловіть своє ставлення до ультрарадикальних політичних рухів у європейських країнах, які набули поширення в 20–30-х роках ХХ ст.

Громадянську. Чи придалась би Україні зараз теорія і практика виходу з економічної кризи, яку пропонував Дж. Кейнс? Відповідь аргументуйте.

Ідеологічне осмислення нових реалій суспільного життя

44

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=pBlh0n4Xpzs>, ви зможете переглянути відеофільм, присвячений особливостям ідеологій комунізму та соціал-реформізму.

■ Карикатура на капіталістичний лад.

1. Комунізм. Термін «комунізм» часто асоціюється з конкретними політичними партіями, але за своєю суттю комунізм – це ідеологія економічної рівності, яка, на думку її прибічників, має досягатись через усунення приватної власності на природні ресурси (землю, копалини тощо) та засоби виробництва (заводи, фабрики, устаткування), адже завдяки їм власники експлуатують працівників, які змушені продавати свою працю за заробітну платню.

Головний ідеолог марксизму **К. Маркс** вважав, що відновити соціальну справедливість може лише робітничий клас, якщо він

повстане проти капіталістичних власників (або «буржуїв») і зможе заснувати нове суспільство без приватної власності, економічних класів та статків.

Особливості теорії комунізму:

- ▶ прагнення до побудови безкласового суспільства, заснованого на загальнонародній власності на засоби виробництва;
- ▶ соціальна рівність всіх, без винятку, членів суспільства і забезпечення їх потреб;

- ▶ забезпечення населення за принципом: «від кожного за можливостями, кожному – за потребою»;
- ▶ ідеологічні концепції на основі праць К. Маркса і В. Леніна.

Після завершення Першої світової війни в багатьох країнах світу були утворені комуністичні партії. За цих умов більшовики на чолі з В. Леніним вирішили створити новий Інтернаціонал. У березні 1919 р. у Кремлі відбувся I (установчий) конгрес Комінтерну. На конгресі були присутні 52 делегати від 21 країни.

На II конгресі було прийнято статут і 21 умову вступу до Комінтерну. Серед умов, за яких можна було вступити до Комінтерну, – підтримка радянської Росії, визнання необхідності соціалістичної революції та диктатури пролетаріату.

Стрижнем теоретичної діяльності Комінтерну, його стратегії й тактики була концепція світової пролетарської революції. Коли ж розрахунки на її швидку перемогу не виправдалися, відбувся поступовий перехід до теорії про можливість мирного співіснування різних суспільних систем.

2. Соціал-реформізм. Іншим ідеологічним напрямом лівого спрямування був соціал-реформізм або соціал-демократія.

Особливості діяльності соціал-реформістів:

- ▶ заперечення пролетарської революції і диктатури пролетаріату;
- ▶ реформування існуючої соціальної системи шляхом надання найманим працівникам певних соціальних гарантій і прав;
- ▶ в окремих випадках, об'єднання або злиття з комуністами;
- ▶ ідеологічні засади – праці К. Каутського і Е. Бернштейна.

Під час **Гамбургського конгресу**, що відбувся у травні 1923 р., у якому взяли участь представники 43 партій з 30 країн, утворився Соціалістичний робітничий Інтернаціонал. Це міжнародне об'єднання соціал-демократичних партій проіснувало весь міжвоєнний період. Партії, які входили до складу Соціалістичного робітничого Інтернаціоналу, користувалися підтримкою понад 25 млн виборців. У травні 1923 р. було створено й Соціалістичний робітничий Інтернаціонал молоді, який об'єднав 33 молодіжні спілки загальною чисельністю 250 тис. членів.

Перейшовши за цим кодом або посиланням, ви зможете ознайомитися з теорією інтегрального націоналізму.

3. Інтегральний націоналізм. Інтегральний націоналізм зародився у Франції наприкінці XIX – на початку XX ст. і відповідно до викликів часу поставив націоналізм на новий рівень, у тому числі політичний. Поняття «інтегральний націоналізм» уперше вжив французький рояліст **Шарль Моррас** у статті «*Le Nationalisme integral*», надрукованій 2 березня 1900 р. Моррас, а також його друг і однодумець Моріс Баррес сформулювали ширше тлумачення інтегрального націоналізму як світоглядного та політичного принципу, що передбачає визнання власної країни і власної нації найвищою цінністю, розгляд і розв'язання всіх питань винятково з позиції національних інтересів.

Для ідеологів інтегрального націоналізму цей термін теж став не випадковим. З одного боку, у широкому розумінні «інтегралізм» указував на всеохоплення націоналізму, а з другого (у більш вузькому значенні) – на той соціальний устрій, до встановлення якого прагнули інтегральні націоналісти. Однією із центральних ідей інтегралізму було заперечення всіх інших ідеологій та повна монополізація політичної влади її носіями.

■ **Ідеолог українського інтегрального націоналізму Д. Донцов (справжнє прізвище Шелкоп'яков).**

Інтегральний націоналізм культивує виникнення почуття національної винятковості й вищості, яке спричиняє появу шовінізму, екстремального націоналізму або імперського шовінізму, що зближує інтегральний націоналізм з націонал-соціалізмом.

Головні тези інтегрального націоналізму:

- ▶ інтереси та цінності нації вищі від усіх інших інтересів і цінностей (осіб, соціальних груп, інших націй, людства загалом);
- ▶ прагнення до війни між націями вічне. Тому вічною є війна;
- ▶ тільки нація, що перебуває у стані занепаду, відкидає необхідність завоювань;
- ▶ гасло німецьких націоналістів «Німеччина над усе» є найкращим національним гаслом;
- ▶ діяльність усіх членів нації має підпорядковуватися виключно національним інтересам;
- ▶ нещадне усунення з «національного організму» всього, що загрожує його єдності, інтересам і цінностям. Прикметою волі є нещадність щодо інших;
- ▶ національний фанатизм і аморальність – це зброя сильних народів, якою доконуються великі вчинки;
- ▶ правий той, хто сильніший.

46

Інтегральний націоналізм є різновидом нацизму, антидемократичною ідеологією, яка вимагає повного підпорядкування особи спільноті за національною ознакою.

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=2cp-9QfVD9c>, ви зможете переглянути відеоматеріал, присвячений історії нацизму.

4. Фашизм і нацизм. Фашизм і нацизм – це ще один феномен ХХ ст., що виник у Європі між світовими війнами як відображення гострої соціальної кризи тогочасного суспільства.

Батьківщиною **фашизму** стала **Італія**. Першу фашистську організацію було створено в Мілані в березні 1919 р. Фашизм був породженням і віддзеркаленням тих складних процесів, які відбувались у цій країні в перші повоєнні роки. В італійському суспільстві панували розчарування й невдоволення наслідками Першої світової війни. Італія виявилася ніби переможеною в стані переможців. Фашисти критикували наявні порядки та обіцяли зміни на краще.

Фашистські організації називалися бойовими союзами (італ. *fascio di combattimento*). Члени організацій носили спеціальну воєнізовану форму – чорні сорочки, за що їх іще називали чорносорочечниками. Вони створили особливу організаційну структуру – легіони, когорти, віталися між собою на давньоримський манір помахом простягнутої вперед прямої руки. Лідером фашистського руху став **Б. Муссоліні**, колишній соціаліст, вигнаний з партії 1914 р. за незгоду з її антивоєнною платформою. У 1919 р. він ініціював створення фашистського руху.

До 1921 р. це був саме рух, а не політична партія. Лише в грудні 1921 р. на другому з'їзді фашисти перетворили свій рух на політичну партію і назвали її **Національною фашистською партією** (НПФ).

Націонал-соціалізм був явищем, притаманним іншій європейській державі – Німеччині. Зазнавши поразки в Першій світовій війні, Німеччина переживала глибоку економічну, політичну, моральну кризу. Версальський договір не тільки поставив економіку країни у дуже складне становище, а й глибоко принизив німців. На цьому ґрунті почали розвиватися реваншистські ідеї, виникати націоналістичні рухи.

Однією з таких організацій стала Німецька робітничая партія (ДАП), утворена в січні 1919 р. в Мюнхені. Її організатор **А. Дрекслер**, націоналістично налаштований слюсар залізничного депо, того ж року запросив до лав партії **Адольфа Гітлера**, відомого гострими промовами з критикою Версальського договору. Дуже швидко Гітлер став лідером партії, яка 1920 р. отримала назву **Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини** (НСДАП).

■ Лідер італійських фашистів – «дуче», або «вождь», Беніто Муссоліні.

■ Ось деякі характерні жести, за допомогою яких, у поєднанні з відповідними інтонаціями голосу, Гітлер впливав на маси, переконуючи їх у необхідності довіряти йому та його людиноненавистницьким ідеям.

БЛИЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Чи доводилось вам бачити подібних імпульсивних ораторів? Яке враження справляли на вас їхні виступи? Чи вмісте ви відсторонено оцінювати слова, реальні вчинки й наміри політичних діячів?

Особливості нацизму і фашизму:

- ▶ націоналістичні тоталітарні течії, що представляли інтереси агресивних промислово-фінансових кіл суспільства;
- ▶ соціальна опора – люмпени, безробітні, військові;
- ▶ ліквідація парламентської демократії, терор, шовінізм, соціальна демагогія;
- ▶ вождізм, шовінізм, антикомунізм;
- ▶ стосовно нацизму – расизм (теорія вищої раси);
- ▶ ідеологічна основа – праці Ніцше, Шпенглера, Гегеля, Юнга.

Термін «тоталітарна держава» був висунутий Б. Муссоліні, а втілений у життя – А. Гітлером. «Корпоративний фашизм» поширювався в романських країнах Європи (Італія, Іспанія, Португалія) з потужними традиціями синдикалізму. Рухи, доктринально ближчі до НСДАП, утворювалися в германомовних країнах Північної Європи (Велика Британія, Норвегія, Данія, Нідерланди), де легшим було сприйняття ідеї «вишості германської раси». У католицькій Австрії націонал-соціалісти і фашисти італійської орієнтації були конкуруючими силами.

НСДАП доступилася до влади в Німеччині 1933 р. і відразу почала втілювати в життя свої маніакальні ідеї. Закінчилося це встановленням тоталітарної диктатури, фізичною розprawою з політичними опонентами, розв'язанням світової війни, винищенням цілих етносів, а згодом – трагедією самого німецького народу.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Поставте події у хронологічній послідовності: утворення Соціалістичного робітничого Інтернаціоналу; проголошення «Маніфесту Комінтерну до пролетарів світу»; перетворення фашистського руху на політичну партію; отримання партією назви – Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (НСДАП).

Просторову. Покажіть на карті (див. посилання на стор.), у яких країнах мав розповсюдження фашизм, а в яких – різновиди націонал-соціалізму.

Інформаційну. Використавши додаткові джерела, визначте, якими символами користувались (і користуються) нацистські та фашистські організації.

Логічну. 1. Які цілі ставили перед собою комуністичні партії Європи після Першої світової війни?

2. Проаналізуйте ідейні засади інтегрального націоналізму.

3. Спробуйте обґрунтувати або спростувати тезу про неминучість зародження і розвитку фашизму і нацизму в країнах Європи.

4. У чому полягала різниця між італійським фашизмом і німецьким націонал-соціалізмом?

Аксіологічну. Схарактеризуйте принципи діяльності Комінтерну. Висловіть своє ставлення до неї.

Громадянську. Історична література по-різному визначає поняття фашизму. Висловіть свою думку щодо цього.

Сполучені Штати Америки

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Пригадайте, з якою метою США вступили в Першу світову війну.

48

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=WTNz0LP4Rlg>, ви зможете переглянути відеофільм, присвячений історії США цього періоду.

1. Зростання ролі США на міжнародній арені. Перша світова війна надала потужного поштовху економічному розвитку США й посилила їхній політичний та економічний вплив у світі. Країна максимально використала ситуацію, що склалася, для подальшого збагачення. США виступили в ролі головного постачальника військових матеріалів, харчів і сировини країнам, що воювали. Отримані завдяки цьому гігантські кошти забезпечили нові великі капіталовкладення в американську економіку, частка США у світовому промисловому виробництві значно збільшилася.

На початку 1920-х років Сполучені Штати забезпечували майже половину світового видобутку кам'яного вугілля, близько 3/5 світового виробництва чавуну і сталі, 2/3 світового видобутку нафти, 85 % світового виробництва автомобілів. Та найбільше змінився фінансовий статус США. З боржника європейських країн вони перетворилися на найбільшого кредитора. Нью-Йорк став індустріально-фінансовим центром світу.

Величезну роль у зміцненні могутності країни відіграла еміграція до США. У перші два десятиріччя ХХ ст. до США з Європи прибули мільйони іммігрантів, переважно з Польщі, Росії, Австрії, Італії, Ірландії, Великої Британії, Німеччини. Рятуючись від політичних катаклізмів, переслідувань, безпросвітних злиднів, відсутності перспективи, на американській землі люди досить швидко знаходили застосування своїм силам і ставали активними громадянами суспільства, посилюючи потенціал нової батьківщини.

Бліц-обговорення

Висловте своє ставлення до проблем еміграції та міграції. Що є в них позитивного, а що – ні?

Різке зростання частки США в міжнародній економіці створило умови для їхнього активного вторгнення у сферу світової політики. Уряд демократів на чолі з президентом В. Вільсоном узяв курс на завоювання світового лідерства.

Однак результати Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. виявилися несприятливими для адміністрації Вільсона. Версальський договір не був ратифікований конгресом, США відмовилися від участі в Лізі Націй. Перебування демократів при владі на чолі з В. Вільсоном добігало кінця.

2. Доба «просперіті». На виборах 1920 р. до влади прийшли республіканці. Їхній кандидат **Уоррен Гардінг** став президентом. Республіканці завоювали надійну більшість і в обох палатах конгресу.

Як на президента, Гардінг мав надто багато слабкостей: він зловживав грою в покер, зраджував дружині, багато палив, не цурався й чарки. Але, що найгірше, погано орієнтувався у питаннях як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Часом на засіданнях кабінету міністрів він навіть не розумів, про що йде мова. «Я знав, що посада президента перевищує мої можливості», – якось зізнався він.

Уряд Гардінга від самого початку рішуче висловився проти вступу до різних міжнародних організацій, а також політики державного регулювання всередині країни, що не заварило, однак, великим підприємцям отримувати значні урядові субсидії. Заради отримання прибутків вони не спинялися перед порушенням закону.

ЦЕ ВАРТО ЗНАТИ

Гардінг – до дружини: «Варто мені лише заснути, як весь мій кабінет починає займатися шахрайством і я стаю цілковито безпорадним. Принаймні ти мені це віриш, Флоранс?». – «Так, любий!».

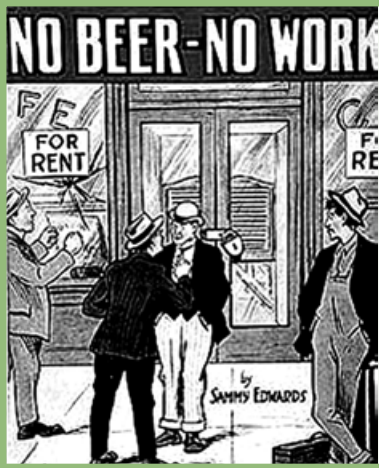
Гардінг був першим президентом, обраним на виборах, у яких отримали право голосувати жінки. Він обіцяв повернути Америку до «нормальних часів» та «права й порядку», але за часів його президентства, навпаки, розквітла злочинність, Ку-клукс-клан діяв майже відкрито.

Досить швидко корумпованість та махінації деяких членів уряду почали компрометувати самого президента. Несподівана хвороба В. Гардінга під час подорожі до Аляски та смерть улітку 1923 р. врятували його від цілковитої дискредитації.

Згідно з конституцією США, президентську посаду обійняв віце-президент **Кальвін Кулідж**. Новий глава Білого дому не менш категорично, ніж його попередник, заперечував концепцію державного регулювання соціально-економічних відносин.

Особливості президентства К. Куліджа:

- ▶ найбільш корумпована адміністрація в історії США;
- ▶ підтримка великого бізнесу. Кількість мільйонерів за Куліджа досягла 11 тис. осіб (у 1914 р. їх було лише 4,5 тис.);
- ▶ відмова (в інтересах банків і великих землевласників) від підтримки сільського господарства, що зазнавало постійних збитків. Тільки протягом 1925–1929 рр. було примусово продано з молотка за несплату боргів і податків 547 ферм (майже 9 % від загальної кількості);
- ▶ жорстокі репресії щодо робітників, які домагалися підвищення платні та покращання умов праці.

■ Карикатура на «сухий закон» у США: напис на вітрині «Приміщення здається в оренду». Вгорі на темному тлі: «Немає пива – немає роботи».

Тому, хоча прийнято вважати, що роки президентства Куліджа були для Сполучених Штатів роками **процвітання** (англ. *prosperity*), саме його політика заклала основи економічних диспропорцій, які пізніше вилилися у «Велику депресію». Надзвичайно швидкі темпи економічного зростання США в цей період пояснювалися політичною стабільністю, фінансовою потужністю, величезними резервами внутрішнього ринку, протекціоністською політикою держави.

Особливо стрімко розвивалися нові галузі промисловості, що обладнувалися за останнім словом науки і техніки. Найбільш яскравий приклад – бурхливе зростання автомобільної промисловості. Автомобіль став своєрідним символом американського процвітання. Кожен п'ятий американець мав власний автомобіль. Пояснюється це, можливо, тим, що американці впродовж усієї історії країни ніби завжди «перебували на колесах» у пошуках вільної землі, заробітків, кращої долі.

Великих втрат країні завдало запровадження «сухого закону». XVIII поправка до конституції,

прийнята в 1919 р. і введена в дію 1920-го, заборонила виготовлення і продаж алкогольних напоїв на території США. «Сухий закон» призвів до різкого зростання майже ліквідованої на той час організованої злочинності. Злочинні угруповання контролювали систему нелегального розповсюдження спиртних напоїв, гральних закладів, розповсюдження наркотиків. У 1933 р. цю горезвісну поправку було анульовано.

Республіканці на всі лади розхвалювали здобутки американської економіки, стверджуючи, що ключ до процвітання лежить у руках правлячої партії. Тому не дивно, що на виборах 1928 р. переміг республіканець **Г. Гувер**.

3. «Велика депресія». Першою ознакою економічної кризи прийнято вважати різке падіння цін на акції Нью-Йоркської фондової біржі 24 жовтня 1929 р. Криза охопила насамперед важку індустрію. Випуск автомобілів, виплавляння чавуну і сталі скоротилися на 80 %. Усе промислове виробництво, національний дохід, роздрібна торгівля знизилися вдвічі, імпорту і експорту – на 75 %. За роки «Великої депресії» збанкрутували 130 тис. фірм, 19 залізничних компаній, 5760 банків. Унаслідок цього мільйони громадян, втративши своє майно, робочі місця, залишилися без заощаджень, стали безробітними, жebraками. Таких у 1933 р. налічувалося понад 17 млн. Промисловість США була відкинута до рівня 1911 р.

Що стосується зовнішньої сторони депресії, то вона виявилася у перевиробництві товарів. Щоб стримати падіння цін, скоротити запаси товарів по всій країні, підприємці вдавалися до фізичного знищення їх. Спалювали пшеницю, каву, бавовну, молоко виливали в річки. Внутрішня причина кризи – відсутність будь-якого контролю державою за промисловим і сільськогосподарським виробництвом. Непомірно великі пільги монополіям призвели до того, що вони диктували ціни на сировину й готову продукцію. При цьому не зважалося на ситуацію на ринку, а враховувалися лише інтереси монополій.

БЛІЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Прокоментуйте факт знищення надлишків продукції і харчів, якими можна було нагодувати тих, що страждали від голоду – в самих США, в інших країнах світу.

4. «Новий курс» Ф. Д. Рузвельта, його складові та основні наслідки.

В умовах поглиблення світової кризи у США нарешті зрозуміли, що потрібна термінова ефективна антикризова програма, яку й здійснив новообраний у 1932 р. президент **Франклін Делано Рузвельт**. Уже в ході виборчої кампанії він пообіцяв вивести США з економічної кризи. Його «новий курс» на оздоровлення країни був підтриманий усіма верствами населення.

ЦЕ ВАРТО ЗНАТИ

Ф. Д. Рузвельт був єдиним в історії президентом США, що обирався чотирикратно (1933–1945 рр.). Під час його президентства США встановили дипломатичні стосунки з Радянським Союзом, а під час Другої світової війни стали учасниками антигітлерівської коаліції. Упродовж багатьох років він був прикутий хворобою до інвалідного візка, але не зламався ні психічно, ні фізично. «Коли проведеш два роки в ліжку, намагаючись змусити ворухитись великий палець ноги, решта видається вже дуже легким», – жартував він.

«Новий курс» Рузвельта:

- ▶ скорочення надмірного виробництва промислових товарів;
- ▶ підвищення цін на виготовлену промислову і сільськогосподарську продукцію, протидія розоренню дрібних фермерів;
- ▶ ліквідація безробіття за рахунок повної зайнятості працездатного населення на державних проектах;
- ▶ підтримка банківсько-фінансової системи та підприємств;
- ▶ скасування «сухого закону»;
- ▶ широкомасштабні акції державного контролю над економікою країни (закон про відновлення національної промисловості та закон про регулювання сільського господарства).

У лютому 1938 р. було ухвалено новий закон про регулювання сільськогосподарського виробництва. Метою державного регулювання в цій сфері тепер стала боротьба за збереження родючості ґрунту. Для цього фермерам виплачувалися премії за скорочення посівних площ або за введення сівозмін, які щадять землю. Таким чином, здійснювався і контроль за рівнем сільськогосподарського виробництва.

Втручання держави у екополітичну діяльність, регулювання господарського життя адміністративними засобами називається *етатизм*.

У червні 1938 р. Ф. Рузвельт підписав **закон про справедливий найм робочої сили**, що встановлював мінімум заробітної плати і максимум тривалості робочого дня для деяких категорій робітників. За законом робочий тиждень мав тривати на момент його прийняття 44 години, пізніше – 42, а з жовтня 1940 р. – 40 годин. Закон заборонив використання дитячої праці. Щоправда він стосувався далеко не всіх категорій найманих працівників.

«Новий курс» мав дуже важливе значення для Сполучених Штатів. За час правління Ф. Д. Рузвельта було прийнято багато нових законів та положень, які діють до цього часу.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Зробіть хронологічний ланцюжок законів, прийнятих у рамках запровадження «нового курсу».

Просторову. Розгляньте і позначте на мапі країни, з яких у США прибувало найбільше емігрантів.

Інформаційну. Знайдіть додаткову інформацію про те, як звичайні американці пережили «Велику депресію», напишіть розповідь про родину емігрантів або фермерів, яким було нелегко, проте вони вистояли за підтримки держави.

Логічну. 1. Як Перша світова війна вплинула на ситуацію у Сполучених Штатах? Чи погоджуєтесь ви з думкою, що вони використали її для свого збагачення? Відповідь обґрунтуйте.

2. Визначте роль еміграції у створенні економічної могутності США у повоєнні роки.

3. Як ви розумієте вислів президента К. Куліджа: «Справа Америки – бізнес»?

4. Які причини «Великої депресії» ви вважаєте найсуттєвішими?

5. Які заходи в рамках «нового курсу» ви вважаєте найуспішнішими й найсуттєвішими?

Аксіологічну. Висловіть своє ставлення до державного регулювання економічної сфери. Чи правильно чинив уряд Ф. Рузвельта, втручаючись у справи бізнесу, адже він порушив приватні права частини підприємців?

Громадянську. Обговоріть питання: чи потрібний своєрідний «новий курс» в Україні?

1919–1933 рр. – «сухий закон».

1921–1929 рр. – період «просперіті».

1929–1933 рр. – «Велика депресія».

Велика Британія

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Пригадайте, яку роль відіграла Велика Британія у світовій політиці на початку ХХ ст.

52

Перейшовши за цим посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=DKz2uUUpwfk>, ви зможете переглянути відеофільм, присвячений повоєнній історії Великої Британії.

1. Велика Британія після Першої світової війни. Велика Британія, як провідна держава Антанти, за підсумками війни досягла здійснення багатьох своїх інтересів:

- ▶ було усунуто головного конкурента – Німеччину;
- ▶ отримано більшу частину репарацій;
- ▶ загарбано більшість німецьких колоній;
- ▶ зміцнені позиції в Африці та на Близькому Сході;
- ▶ територія Британської імперії виросла на 2,6 тис. кв. км, а населення на 9 млн осіб.

Проте мало хто з англійських політиків припускав напередодні війни, яку ціну доведеться заплатити за участь у ній. Масштаб військових подій змусив напружити сили всіх націй. 750 тис. англійців загинуло на полях війни, 1,7 млн було поранено, матеріальні втрати обчислювалися в мільярдах фунтів стерлінгів.

Економічне становище після війни:

- ▶ втрачено 70 % торговельного флоту;
- ▶ значно послабили зв'язки з колоніями;
- ▶ гостра нестача сировини, скорочення (на 20 %) промислового виробництва та експорту;

- ▶ припинення житлового будівництва;
- ▶ збільшення податків і дорожнеча.

Фінансовий тягар військових витрат уряд намагався перекласти на платників податків: за роки війни податки зросли в шість разів. Але цього було явно недостатньо. Фінансові потреби покривалися з внутрішніх і зовнішніх військових позик. Це призвело до величезного (майже у 11 разів по відношенню до 1914 р.) зростання державного боргу. З кредитора американських банкірів Велика Британія вперше у своїй історії перетворилася на їхнього боржника.

На політичній сцені діяли три найбільші партії:

- ▶ **консервативна** партія в основу своєї діяльності ставила прихильність до усталених цінностей англійського суспільства, непорушність приватної власності, свободу підприємництва, парламентаризм у поєднанні з монархічними традиціями;
- ▶ **ліберальна** партія проповідувала демократичні свободи, оптимальне поєднання інтересів власників і держави;
- ▶ **лейбористська** партія проголосила своєю метою демократизацію політичного ладу, розширення соціального законодавства, перевагу державної та суспільної власності над особистою, широкі соціальні реформи.

Перші повоєнні вибори до парламенту відбулися у грудні 1918 р. За їх підсумками було сформовано коаліційний уряд із консерваторів і лібералів, очолюваний **Девідом Ллойд Джорджем**.

ЩЕ ВАРТО ЗНАТИ

Лейтмотивом діяльності уряду Ллойд Джорджа стало гасло: «Розбудити Велику Британію!». Прем'єр-міністр вважав, що будити її треба виключно шляхом демонтажу системи державного регулювання. Тому його уряд швидко ліквідував усі державні органи контролю за економікою, забезпечивши цілковиту свободу діяльності монополістів.

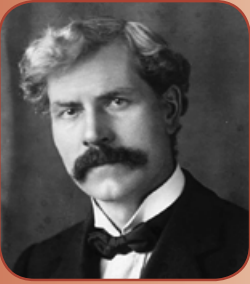
- «Смерть – найзручніший момент взяти податок з багатія».

У **лютому 1918 р.** у країні було проведено чергову реформу виборчого права. Кількість виборців зростає з 8 до 21 млн осіб, уперше виборчі права набули жінки віком понад 30 років.

Було прийнято програму допомоги безробітним та будівництва дешевих жител для малозабезпечених. У 1918 р. запроваджено 8-річну, а 1921 р. – 9-річну безкоштовну обов'язкову освіту. Ллойд Джордж обіцяв зробити країну «гідною її героїв». Однак подібні обіцянки не легко було виконати. Скорочення заробітної платні і збільшення тривалості робочого дня, здійснені урядом, викликали масове невдоволення з боку населення і профспілок. Країною прокотилася хвиля потужних страйків, а репресивні методи щодо них ще більше погіршили ситуацію. Отже, на часі була зміна влади.

2. Особливості розвитку Великої Британії в 1920–1930-ті рр. Протягом 1922–1924 рр. прем'єр-міністрами країни були **Бонар Лоу** і **Стенлі Болдуїн**, представники партії консерваторів.

У 1924 р. до влади прийшли лейбористи, на чолі з **Рамсеєм Макдональдом**, проте його уряд протримався менше року.

ЦЕ ВАРТО ЗНАТИ

Важко повірити, але до різкої зміни політичної ситуації у Великій Британії доклала руку польська влада, незадоволена спробами Макдональда порозумітися з Радянським Союзом. За завданням польської розвідки, її агентом С. Дружиловським було сфабриковано підробний «Лист Комінтерна», де натякалося на присутність комуністичного лоббі в керівництві лейбористської партії. Пропагандистський галас із цього приводу й став причиною відставки уряду лейбористів.

- Р. Макдональд: «Нам кажуть, що війна – це вбивство. Ні – це самовбивство».

На посаду прем'єр-міністра знову повернувся С. Болдуїн і залишався там до 1929 р., поступившись кріслом знову-таки Макдональду (1929–1935 рр.). У 1935 – 1937 рр. він ще раз – востаннє – повертався до влади. Урядом Болдуїна було придумано страйковий рух, розірвано дипломатичні стосунки з Радянським Союзом, проводилася політика потурання нацистській агресії.

3. Період внутрішніх і світових криз. «Велика депресія» не оминула й Велику Британію. Незважаючи на те, що у цей час при владі перебував однопартійний кабінет лейбористів, що позиціонували себе як захисники інтересів трудящих, команда Макдональда вирішила перекласти основний тягар кризи саме на них:

- ▶ на 10 % було скорочено допомогу з безробіття;
- ▶ зменшено зарплати державним службовцям;
- ▶ скасовано забезпечення золотом фунта стерлінгів;
- ▶ збільшено мита на імпорتنі товари.

54

Все це стало причиною поразки лейбористів на дострокових виборах, але Макдональд, вийшовши з партії, все одно залишився на посаді прем'єр-міністра – тепер він очолював коаліційний уряд з консерваторами та лібералами.

БЛИЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Спробуйте пояснити, чому впродовж півтора десятиліття владу у Великій Британії по черзі здійснювали одні й ті ж самі люди. Чим це, на вашу думку, можна обґрунтувати?

У 1936 р. раптово помер король **Георг V**. Проте його наступник – **Едуард VIII** – пробув при владі недовго – він вирішив одружитися з американкою Уолліс Сімпсон, по-перше, з родини нижчої за соціальним статусом, а, по-друге, ще й двічі розлученою. На короля і його подругу спробували вчинити тиск, але любов виявилася сильнішою від забобонів. Едуард VIII зрікся престолу на користь брата і виїхав із своєю обраницею до Франції.

ЦЕ ВАРТО ЗНАТИ

Рішення короля викликало обурення у Великій Британії. Ненависть зосередилася на обраниці Едуарда. У Сімпсон отримала безліч листів і дзвінків з погрозами й мало не була доведена до нервового зриву. Суспільна мораль не заперечувала проти наявності коханки у короля. Інша річ, коли коханка ставала дружиною.

- Король із своєю подругою на відпочинку у Югославії.

А як би ви поставилися до подібної ситуації? Хто більше був правий – король чи його критики? Чому? Аргументуйте.

Перейшовши за цим посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=LV12wthL2ZM>, ви зможете переглянути документальний фільм, присвячений одруженню і подальшій долі короля Едуарда VIII.

У 1937 р. владу в країні обійняли консерватори на чолі з **Невілом Чемберленом**, який проводив політику «умиротворення» щодо нацистської Німеччини. Підпис цього політика стоїть на Мюнхенській угоді 1938 р., якою було відкрито дорогу до початку Другої світової війни.

4. Спроби реформування Британської імперії. Наслідком Першої світової війни стало значне розширення британських володінь. За мандатом *Ліги націй* Британія отримала контроль над:

- ▶ *Палестиною* й *Іраком*, які раніше належали *Османській імперії*;
- ▶ колишніми німецькими колоніями Танганьїкою і Південно-Східною Африкою (зараз *Намібія*) та *Новою Гвінеєю*.

В 1920-х роках статус домініонів стрімко змінився. Формально домініони не мали права голосу при прийнятті рішення про оголошення війни, але їхні підписи стояли під Версальським договором. Ліга націй віддала колишні німецькі колонії під опіку домініонів. Небажання заморських володінь британської корони брати участь у військовій акції проти Туреччини в 1922 році змусило Британію шукати мирного вирішення проблем.

Повну незалежність домініони формально отримали в 1931 році, коли був укладений **Вестмінстерський статут** – кожен із домініонів став рівним за статусом зі Сполученим королівством, незалежним у міжнародних відносинах, на них перестало поширюватися британське законодавство.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Визначте хронологічну послідовність подій:

Загальний страйк шахтарів; коаліційний уряд Д Ллойд-Джорджа; зречення короля Едуарда VIII.

Просторову. 1. Покажіть на карті (див. посилання на стор.) країни, на які Велика Британія отримала мандат від Ліги Націй.

2. На карті визначте яка частина Ірландії стала Республікою Ірландією, а яка залишилися у складі Британської співдружності.

Інформаційну. Використайте додаткові джерела і зробіть історичний портрет одного з провідних політиків Великої Британії 1920–30-х рр. ХХ ст.

Логічну. 1. Які надбання і втрати отримала Велика Британія після завершення Першої світової війни?

2. Яка нова політична сила з'явилася у Великій Британії після завершення війни.

3. Що означало гасло уряду Д. Ллойд Джорджа «Розбудити Велику Британію!»?

4. Чому реформування англійської промисловості відбувалось повільніше, ніж в інших країнах?

Аксіологічну. Висловіть своє ставлення до вчинку короля Едуарда VIII, який вибрав кохання замість трону.

2. Як ви вважаєте, стійка прихильність британців традиціям є їхньою сильною чи слабкою рисою?

Гендерну. Обговоріть питання про причини зростання впливу жінок в англійському суспільстві після завершення Першої світової війни.

1918 р., лютий – надання виборчих прав жінкам.

1924, 1929–1935 рр. – прем'єрство Р. Макдональда.

1924– 1929, 1925–1937 рр. – прем'єрство С. Болдуїна.

1937 р. – прихід до влади Н. Чемберлена.

§10 Франція

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Яку мету переслідували правлячі кола Франції напередодні Першої світової війни? Чи вдалося їм досягти її?

Перейшовши за цим посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=69AnwTnhk7E>, ви зможете переглянути відеофільм, присвячений народним фронтам у Європі.

1. Політичний та соціально-економічний розвиток Франції в 1920–1930 рр. Франція більше, ніж інші великі держави, постраждала під час Першої світової війни. Перемога дісталася країні дорогою ціною: 1,4 млн французів було вбито і 750 тис. поранено. Північні, найбільш промислово розвинені департаменти, де точилися воєнні дії, були зруйновані. Країна втратила 6 тис. км залізничних колій, 52 тис. км шосейних доріг, половину торговельного флоту. Занепало сільське господарство – 325 тис. га орної землі стали непридатними для використання. Фінансову систему було підірвано, в результаті революцій і розпаду імперій французи втратили кошти, які віддали у борг Росії, Туреччині, Австро-Угорщині. Військові позики перетворили Францію з кредитора на боржника Великої Британії та США.

Водночас війна значно вплинула на економіку Франції. Військове виробництво вимагало розвитку низки галузей промисловості, спричинило зростання загального промислового потенціалу країни. Повернення Ельзасу та Лотарингії подвоїло потужність металургії, сприяло швидкому розвитку хімічної й текстильної промисловості. До 1935 р. Франція експлуатувала вугільні запаси Саару. Країна швидко перетворювалася з аграрно-індустріальної на індустріально-аграрну.

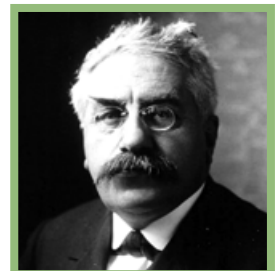
Політична структура влади:

- ▶ діяла конституція 1875 р.;
- ▶ керівником держави був президент, що обирався парламентом;
- ▶ голову Ради міністрів призначав президент;
- ▶ вищим законодавчим органом були Національні збори (парламент), що склалися з палати депутатів і сенату;
- ▶ виборче право мали чоловіки, що досягли 21 року. Жінки, військовослужбовці, сезонні робітники виборчих прав не мали;
- ▶ провідними партіями в багатопартійній системі були республіканська й радикальна.

У 1917–1920 рр. головою Ради міністрів Франції був **Жорж Клемансо**.

Після війни уряд Ж. Клемансо намагався посилити патріотичні настрої. З цією метою було влаштовано офіційні святкування з приводу повернення Ельзасу та Лотарингії, організовано в Парижі парад Перемоги. День перемир'я з Німеччиною – 11 листопада – оголошено національним святом.

У листопаді 1919 р. у Франції відбулися перші після війни парламентські вибори. Перемогу (понад 2/3 місць у палаті депутатів) здобув «**Національний блок**» – коаліція з республіканців й частини радикалів. Блок перебував при

■ Александр Мильеран

владі з 1919 р. по 1924 р. Посаду прем'єр-міністра обійняв **А. Мільєран**, який на час виборів уважався безпартійним, але відкрито підтримував республіканців.

Після перемоги на виборах Національний блок взяв курс на демонтаж системи державного регулювання економіки, надання максимальних пільг великим монополістичним і банківським об'єднанням. У поєднанні з економічною кризою 1918–1921 рр. і складним повоєнним становищем це викликало піднесення робітничого руху.

У той період помітно зріс вплив соціалістичної партії Франції, що закликала до проведення соціально значущих реформ. Вона різко збільшила свої лави за рахунок робітників і солдатів, які демобілізувалися. За два роки – з 1918 по 1920 – партія зросла більше ніж у 5 разів.

Ліворадикальні соціалісти заснували 1920 р. комуністичну партію Франції (ФКП). Її утворення було тісно пов'язане з Комінтерном.

Загалом жодна з політичних партій лівого спрямування чи профспілкові центри не змогли очолити робітничий рух у країні. Від кінця 1920 р. у Франції почався спад масового робітничого руху.

У травні 1924 р. на парламентських виборах перемогла широка коаліція – «**Лівий блок**», до якого увійшли партія радикалів, республіканські соціалісти й соціалісти. Організатором «Лівого блоку» був новий лідер радикалів **Едуард Ерріо**. Його вирізняли демократизм, інтелігентність, пацифізм, неприйняття будь-яких форм насильства (це стосується й класової боротьби). Саме за Ерріо радикали стали справді центристською партією і вступали в коаліції як з ліво-, так і з правоцентристами.

У липні 1926 р. «Лівий блок» при владі змінила правоцентристська коаліція «Національна єдність», яка проіснувала до 1929 р. Лідером коаліції став **Раймон Пуанкаре**, який очолював республікансько-демократичну партію. Він користувався повною довірою і підтримкою як французьких, так і міжнародних ділових кіл. Лише тяжка хвороба змусила його піти у відставку в липні 1929 р.

До 1928 р. уряду вдалося згасити інфляцію й стабілізувати національну фінансову систему. У країні почалося швидке зростання промислового виробництва. За темпами зростання економіки Франція поступалася лише США. Проте це було зумовлено не тільки політикою уряду Пуанкаре.

Причини високих темпів промислового розвитку Франції:

- ▶ отримання репарацій з Німеччини (9 млн марок золотом);
- ▶ використання саарського вугілля та лотаринзької руди;
- ▶ наявність дешевої робочої сили в колоніях;
- ▶ розвиток іноземного туризму.

БЛІЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Ви, мабуть, звернули вже увагу, що економічна модель західної демократії передбачає лише два, по черзі застосовувані варіанти дій: «вільної» економіки, з мінімальним втручанням туди держави, що неодмінно веде до кризи, й політика «затискання пасків» щодо основної частини населення з одночасним «включенням» регулювання державою. Чи можете ви запропонувати інший спосіб вирішення економічних проблем, що дозволяли б не допускати кризи?

Економічна криза у Франції почалася пізніше, ніж в інших країнах, – у 1930 р. Проте вона швидко розвивалась і виявилася глибокою. Так, 1932 р. обсяг промислового виробництва був меншим, ніж 1913 р. Найсильніше постраждали легка промисловість і сільське господарство. Зросли інфляція і дефіцит бюджету. Збільшилося

безробіття. Фаза депресії тривала до 1937 р., після чого почалося не піднесення, а нова криза, яку не вдалося подолати до початку Другої світової війни.

У травні 1932 р. відбулися парламентські вибори, внаслідок яких до влади повернулися центристські та ліві партії (радикали й соціалісти). Уряд знову сформував Ерріо, але він протримався лише до кінця року.

Уряд Ерріо відмовився від репарацій з Німеччини і визнав її право на озброєння. У листопаді 1932 р. між Францією та СРСР було укладено пакт про ненапад, а у 1933–1934 рр. обговорювалися принципи створення *системи колективної безпеки* – міжнародних спільних дій, спрямованих на протидію розповсюдженню націонал-соціалізму й фашизму.

2. Французький фашизм. Загострення економічних проблем, нездатність традиційних політичних партій вивести країну з кризи призвели до зростання популярності фашистських організацій, які виникли у Франції в 1920-х рр.

Соціальною опорою фашизму були дрібні власники, люмпени, клерикали, частина великих фінансистів і промисловців, одержимі ідеями сильної влади і сильної Франції. Фашистський рух у Франції мав суттєві відмінності: він не виступав не за повну ліквідацію демократичних інститутів, а лише за їх обмеження для «ворогів нації» – комуністів і соціалістів.

ЦЕ ВАРТО ЗНАТИ

Фашистські організації були не класичними партіями, а воєнізованими структурами – лігами. Найбільшу фашистську лігу «Вогняні хрести», яка об'єднувала колишніх фронтовиків, очолював полковник де Ля Рок. Ліга звинувачувала уряди у зраді національних інтересів Франції, у занадто м'якому ставленні до Німеччини (хоча насправді отримувала фінансування і вказівки з Берліна). Організація об'єднувала майже 350 тис. осіб. Вона влаштовувала факельні походи, мітинги, вимагаючи «сильної влади». У 1936 р. «Вогняні хрести» були розпущені рішенням уряду, але продовжували свою діяльність під іншою назвою – соціальна партія Франції. Під час Другої світової війни ці французькі фашисти вірно служили німецьким загарбникам, переслідуючи діячів Руху Опору.

Інша фашистська організація «Аксьйон франсез» («Французька дія») мала шовіністичний і монархічний характер та об'єднувала 60 тис. осіб. Її воєнізований підрозділ «королівські молодчики» влаштовував погроми установ лівих партій.

6 лютого 1934 р. загони фашистів пішли на штурм парламенту. Дорогою вони громили магазини, нищили машини і т. ін. Поліція відкрила вогонь. Загинуло 17 осіб, 2 тис. було поранено.

3. Народний фронт і його уряди. Е. Даладьє. Спроба фашистського заклоту мобілізувала населення, спричинивши масові антифашистські демонстрації. **12 лютого 1934 р.** на заклик соціалістів відбувся політичний страйк з вимогами заборони фашистських ліг. До участі в ньому комуністи закликали і своїх прихильників. Це стало першою спільною акцією двох партій і започаткувало їх зближення.

У 1936 р. ці партії розробили спільну програму і, отримавши на виборах 330 із 612 місць у палаті депутатів парламенту, одержали право сформувати уряд. Очолив його соціаліст **Леон Блюм**. Комуністи вирішили не входити в уряд, але обіцяли йому підтримку в парламенті. У резиденції прем'єр-міністра відбулися переговори між **Загальною конфедерацією праці (ЗКП)** і **Загальною конфедерацією підприємців**. Підсумком переговорів стало підписання угоди, за якою:

- ▶ страйки припинялися;
- ▶ підвищувалася заробітна платня;
- ▶ підприємці уклали колективний договір із профспілками і зобов'язувалися не застосовувати санкцій проти страйкуючих.

Зі свого боку, Л. Блюм пообіцяв внести на розгляд парламенту законопроект про введення 40-годинного робочого тижня та оплачуваних відпусток.

Улітку **1936 р.** парламент Франції прийняв 133 закони, які в основному реалізували програму Народного фронту:

- ▶ було заборонено фашистські ліги;
- ▶ встановлено 40-годинний робочий тиждень та двотижневу оплачувану відпустку;
- ▶ підвищувалися пенсії;
- ▶ надавалася допомога з безробіття;
- ▶ підвищено закупівельні ціни на сільгосппродукцію;
- ▶ встановлювався державний контроль над Французьким банком і залізницями.

Проте надалі всередині Народного фронту почали виникати серйозні розбіжності. Так, комуністи й частина соціалістів вимагали повного викоренення фашизму, навіть з обмеженням конституційної законності. Натомість радикали і сам Л. Блюм вважали за неможливе порушувати конституцію.

Економічне становище Франції тим часом почало погіршуватися. Французькі підприємці, занепокоєні можливістю введення високих податків, переказували свої капітали за кордон, що відразу позначалося на темпах зростання економічного розвитку. Водночас зросли прибутки громадян. За відносно стабільного виробництва це спричинило диспропорцію між грошовою і товарною масою, а відтак – зростання цін, тобто інфляцію.

Економічні негаразди викликали в населення розчарування діями Народного фронту. Це ще більше ускладнило відносини між партіями у Народному фронті. У червні 1937 р. Л. Блюм подав у відставку: криза коаліції стала очевидною.

У квітні 1938 р. посаду прем'єра обійняв лідер радикалів **Даладье**. Його уряд одразу скасував низку соціальних програм. Це призвело до остаточного розпаду Народного фронту. У жовтні 1938 р. з нього офіційно вийшли радикали.

Після розколу Народного фронту внутрішня політика Даладье продовжувала рухатися вправо: робочий тиждень було збільшено до 48 годин, зросли податки з усіх верств суспільства, розпочався наступ на профспілки, які своїми діями, на думку уряду, підривали обороноздатність країни. Такі дії уряду поставили в опозицію до нього і соціалістів. Це ще більше загостило кризовий стан країни.

Наслідком політики другої половини 1930-х років стали накопичені в суспільстві втома від постійних соціально-політичних негараздів і зневіра в демократичних ідеалах.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Поставте події у хронологічній послідовності:

Створення уряду Народного фронту; прихід до влади «Національного блоку»; спроба фашистського заклоту; прихід до влади коаліції «Національна єдність».

Просторову. На карті покажіть території, які Франція отримала після Першої світової війни.

Інформаційну. 1. Використавши додаткові матеріали, зробіть історичний портрет одного з французьких політичних діячів 1920–1930 рр., який вам більше імпонує.

2. Заповніть таблицю: «Діяльність урядів Франції у 1920–1930-х рр.».

Назва уряду	Дати перебування при владі	Заходи в економічній сфері	Заходи в соціальній сфері

Логічну. 1. Яких втрат зазнала Франція під час Першої світової війни?

2. Чим можна пояснити достатньо швидкі темпи зростання французької економіки?

3. Як економічна криза позначилася на економічному і політичному розвитку Франції?

4. З'ясуйте причини утворення Народного фронту.
5. Проаналізуйте реформи, проведені урядом Народного фронту. Що спільного у реформах Клемансо та уряду Народного фронту?
6. Схарактеризуйте французький фашизм.
7. Якими є причини розпаду Народного фронту?

Аксіологічну. Як ви вважаєте, які почуття переживали французи, святкуючи закінчення Першої світової війни? Чому саме такі? Свою точку зору аргументуйте.

Мовленнєву. У групах обговоріть питання, які фактори та традиції французького суспільства завадили приходу до влади фашистів.

§11 Італія

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Подумайте, чи було населення Італії задоволене участю їхньої країни у Першій світовій війні.

Перейшовши за цим кодом або посиланням, ви зможете переглянути відеоматеріали, присвячені італійському фашизму.

1. Становище Італії після Першої світової війни. Італія вийшла з Першої світової війни сильно послабленою. Правлячі кола Італії не зуміли домогтися здійснення своїх територіальних вимог. На Паризькій мирній конференції колишні союзники зробили все можливе, щоб урізати територіальні домагання Італії. Зрештою, Італія здобула лише західну частину Істрії з Трієстом, Цолу, Горицію, прикордонну територію з Австрією. Вона не одержала ані Далмації, ані Фіуме, що було однією з головних цілей у війні. Італія, за тогочасним висловом, почувала себе «переможеною в таборі переможців». Країна втратила у війні 635 тис. убитими, майже 500 тис. скаліченими та понад 1,5 млн полоненими. 65,5 млрд лір золотом поглинули витрати. Італія багато заборгувала союзникам, переважно США та Великій Британії.

Водночас перебування економіки на воєнний лад зумовила значне зростання важкої промисловості. За роки війни Італія з країни аграрної перетворилася на аграрно-індустріальну. Особливо сильного розвитку набули металургійна, машинобудівна та хімічна галузі промисловості. Після війни італійська промисловість опинилась у скрутному становищі. Почалося різке падіння виробництва, що спричинило економічну кризу 1920 р. В сільському господарстві почався процес скорочення посівних площ, основна маса селянських господарств зuboжіла та розорилася. Заробітна платня робітників у 1918 р. не досягла рівня довоєнної. Інфляція різко погіршила становище службовців і чиновників.

Незважаючи на те, що Італія була у стані переможців, абсолютна більшість суспільства не мала підстав бути задоволеною повоєнним життям.

Особливості внутрішньополітичного становища країни:

- ▶ настрої реваншизму та враженого національного самолюбства;
- ▶ активізація радикального робітничого і селянського рухів, що було зумовлено також падінням довіри до уряду;
- ▶ орієнтація підприємницьких кіл та численних землевласників, у тому числі й частини селянства, наляканих перспективною революцією, на підтримку фашистського руху, що зароджувався.

Перші виступи фашистів сталися 1919 р., у 1920 р. фашисти, організувавшись у загони чорносорочечників, почали погроми робітничих і демократичних організацій,

нищення та вбивства політичних і профспілкових діячів; у країні запанували терор і насильство. Влада не чинила жодного опору. Навіть більше – військові, поліція, суд фактично заохочували фашистський рух. Зброю чорносорочечники одержували зі складів армії, професійні офіцери навчали банди й керували їхніми операціями. До 1921 р. це був саме рух, а не політична партія. Лише в грудні 1921 р. на другому з'їзді фашисти перетворили свій рух на політичну партію і назвали її Національною фашистською партією (ПНФ). Восени 1922 р. в Італії фактично встановилося двовладдя: фашисти забирали під контроль дедалі більше нових міст і провінцій, центральний уряд дивився на це крізь пальці. Ставало зрозумілим, що правлячі кола остаточно взяли курс на передання влади фашистам.

На чолі італійського фашизму став Б. Муссоліні.

ЦЕ ВАРТО ЗНАТИ

Бже у 18–19-річному віці Беніто розпочав свої виступи перед невеликими аудиторіями, тавруючи італійський уряд і називаючи себе соціалістом. У 1912–1914 рр. він – редактор центрального органу соціалістичної партії газети «Аванті». За агітацію за вступ Італії у війну на боці Антанти в листопаді 1914 р. був виключений із соціалістичної партії. Тоді ж заснував газету «Пополо д'Італія» (майбутня газета італійських фашистів). У березні 1919 р. став засновником фашистської організації «Фашо ді комбаттіменто».

24 жовтня 1922 р. в Неаполі, в театрі Сан-Карло відкрився черговий з'їзд фашистських союзів. Муссоліні виступив з агресивною промовою, ультимативно зажадавши від уряду надати фашистам п'ять міністерських портфельів і комісаріат авіації. Він мальовничо розписав свою відданість монархії, яка не повинна опиратися силам, що несуть оздоровлення нації. Увечері того ж дня в готелі «Везувій», де зупинився дуче, зібралися його найближчі сподвижники. Було узгоджено план захоплення влади: 27 жовтня – загальна мобілізація фашистів, 28 – атака на головні центри країни. Три колони сквадристів – членів фашистських бойових загонів (сквадр) – повинні були увійти до Рима з боку Перуджі, висунути ультиматум уряду й завладіти головними міністерствами.

Відразу пролилася кров: у Кремоні, Болоньї, Алессандрії сквадристи зробилися некерованими. Кабінет міністрів виніс рішення про відставку, але заздалегідь затвердив і розіслав на місця декрет про облоговий стан, за яким армія отримала необхідні повноваження для наведення порядку. Проте король Віктор-Еммануїл III відмовився підписати цей декрет. **29 жовтня** він запропонував Муссоліні прибути до Рима і сформувати уряд. Так італійські фашисти захопили владу. Муссоліні узяв собі, крім прем'єрського, портфель міністрів внутрішніх і закордонних справ. Наступного дня фашистські колони на чолі з Муссоліні парадним маршем пройшли вулицями «вічного міста».

■ Б. Муссоліні із своїми прихильниками під час походу на Рим.

Спробуйте пояснити, чому фашистам так легко вдалося здобути владу?

2. Фашистський режим Б. Муссоліні. Відразу ж після перевороту, незважаючи на збереження парламентських форм, з'явилися два нових державних інститути: у грудні 1922 р. – «велика фашистська рада» (ВФР), у січні 1923 р. королівським де-

кретом було закріплено створення фашистської міліції, що називалася «добровільною міліцією національної безпеки» (ДМНБ). ВФР контролювала законопроекти перед внесенням їх до парламенту, діяльність самого уряду. Створенням ДМНБ Муссоліні прагнув домогтися переваги виконавчої влади, в особі фашистського уряду, над законодавчою, в особі короля та парламенту. Передача ДМНБ у підпорядкування Муссоліні посилювала його особисту владу.

У **січні 1925 р.** Муссоліні, виступаючи у парламенті, висунув гасло: «Вся влада фашистам!» і провів через парламент низку законів, які обмежували демократичні права. У той період було видано закони про чистку державного апарату від «підозрілих елементів», про заборону всіляких асоціацій, що не контролюються фашистською партією, про право префекта конфіскувати номери газет. Особливе місце посідав закон від 24 грудня 1925 р. про права прем'єр-міністра. Згідно з цим законом, керівник уряду звільнявся від відповідальності перед парламентом і не був зобов'язаний подавати у відставку в разі висловлення вотуму недовіри.

В основу економічної політики фашистів було покладено ідею створення «корпоративної держави» на засадах «класового миру». основи корпоративної системи були закладені законом від 3 квітня 1926 р., що затвердив контроль уряду над профспілками.

Принципи фашистського класового співробітництва і корпоративної системи визначала «Хартія праці», опублікована 21 квітня 1927 р. У хартії були сформульовані функції і завдання підприємницької організації і профспілок. Вона оголошувала «приватну ініціативу» «найбільш дієвою і корисною зброєю національних інтересів». Після замаху на Муссоліні, 5 листопада 1926 р. було видано закон про розпуск усіх «антинаціональних» партій, чим формально завершився перехід до однопартійної системи.

Для виховання молоді у фашистському дусі створювались масові молодіжні організації. Прищеплювався культ сили і волі. Насаджувався культ особи Муссоліні.

У **1929 р.** Муссоліні підписав з главою католицької церкви папою Пієм XI Латеранську угоду про взаємну підтримку і спільну боротьбу проти демократичного руху. Ватикан було визнано суверенною державою. Католицизм став офіційною релігією фашистської Італії.

Протягом фашистського правління в Італії антифашисти різної орієнтації могли бути покарані в різний спосіб. Італійців заохочували доносити один на одного. Почались масові арешти (в один день було заарештовано 12 тис. комуністів). На кінець фашистського режиму в Італії таємна поліція скопілювала досьє на 130 000 італійців. Але слід відмітити, що фашизм в Італії був значно менш кривавим у внутрішній політиці, чим нацизм в Німеччині.

Особливості «корпоративної» держави за Муссоліні:

- ▶ з лютого 1933 р. замість профспілок створювалися корпорації (всього 22), що об'єднували робітників і підприємців кожної галузі виробництва, фашистських профспілок і функціонерів фашистської партії;
- ▶ головою усіх корпорацій був Муссоліні в якості міністра корпорації.
- ▶ уряд був замінений Великою фашистською радою, а парламент – палатою корпорацій. Кандидатів до парламенту могли висувати тільки корпорації;
- ▶ нечисленна опозиція втратила будь-яку можливість для протистояння фашизму парламентськими методами.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Поставте події у хронологічній послідовності: прийняття «хартії праці», що закріплювала корпоративну систему; створення «великої фашистської ради»; підписання Латеранської угоди; Б. Муссоліні призначено главою уряду.

Просторову. Покажіть на мапі території, що їх Італія отримала після Першої світової війни, і ті, що не отримала.

Інформаційну. Використовуючи підручник і додаткову літературу, створіть історичний портрет Б. Муссоліні.

Логічну. 1. Чому Італія була незадоволена підсумками Першої світової війни?

2. Які методи використовували італійські фашисти з метою завоювання влади?

3. Чому став можливим переворот Б. Муссоліні?

4. У чому виявилася криза італійського парламентаризму?

5. Чому Муссоліні пішов на підписання Латеранської угоди?

Аксєологічну. Висловіть своє ставлення до ідеології фашизму. Чому ідеологія фашизму здобула величезну популярність в Італії?

Грамадянську. Обговоріть питання, чому у Франції фашисти не змогли прийти до влади, а в Італії досягли успіху?

§12 Німеччина

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Пригадайте масштаби людських і матеріальних втрат, які зазнала Німеччина внаслідок Першої світової війни.

Перейшовши за цим кодом або посиланням http://www.geneza.ua/New_10_klass/np8_01.pdf, ви зможете переглянути фотохроніку, присвячену становленню німецького нацизму.

1. Листопадова революція та становлення Веймарської республіки.

Перша світова війна та її наслідки відіграли вирішальну роль в усій подальшій історії Німеччини ХХ ст.

Війна катастрофічно вплинула на економічне становище країни та до краю загострила суспільно-політичну ситуацію. Війна дорого коштувала німецькому народові: 2 млн осіб було вбито, понад 4,5 млн поранено, 1 млн потрапили у полон. Німеччина ледве дихала в лабетах розладу господарства, дорожнечі, голоду, неймовірно зросли податки. Було запроваджено трудову повинність, робочий день збільшився, заробітна платня не гарантувала трудівникам та їхнім родинам прожиткового мінімуму.

3 листопада 1918 р. у Кілі вибухнуло повстання моряків і солдатів, з якого почалася революція в Німеччині. Повсюдно створювалися робітничі та солдатські ради. 9 листопада сталося збройне повстання в Берліні, учасники якого негайно оволоділи містом. Було утворено коаліційний уряд – Раду народних уповноважених (РНУ), до якої ввійшли представники СДПН та НСДПН. Очолив уряд правий соціал-демократ **Ф. Еберт**.

Новий уряд здійснив низку демократичних реформ: скасував військовий стан, деякі реакційні закони, проголосив свободу слова, друку, зборів. Цей уряд закінчив війну, підписавши 11 листопада угоду про перемир'я з державами Антанти. Створення РНУ завершило перший етап Листопадової революції. У Німеччині було скинуто монархію та проголошено «соціальну республіку».

16–21 грудня відбувся 1-й загальнонімецький з'їзд рад, що виніс рішення про вибори до Установчих зборів і передачу всієї повноти влади РНУ. Цим з'їздом завершився другий етап революції, який іще давав можливість її мирного розвитку.

30 грудня 1918 р. було утворено Комуністичну партію Німеччини (КПН), що закликала бойкотувати вибори до Установчих зборів, взяла курс на захоплення влади і встановлення диктатури пролетаріату.

19 січня відбулися вибори до Установчих (Національних) зборів. Буржуазні партії одержали 54,5 % голосів, соціал-демократичні – 45,5 %. Було створено коаліційний уряд на чолі з Ф. Шейдеманом. Президентом республіки став **Ф. Еберт**.

■ Карл Лібкнехт і
Роза Люксембург.

ЩЕ ВАРТО ЗНАТИ

5–6 січня 1919 р. почалося збройне повстання в Берліні, та вже 12 січня урядові війська жорстоко придушили його. 15 січня лідерів КПН **К. Лібкнехта** та **Р. Люксембург** було по звільченню вбито, що викликало вибух обурення як в країні, так й за кордоном. Перед загрозою загального страйку, уряд змушений був розпочати розслідування. Проте судив вбивць військовий суд саме тієї дивізії, офіцери якої вчинили вбивство. Чотирьох офіцерів було виправдано, солдат Рунге, який знущався з арештованих, б'ючи їх прикладом рушниць по голові, отримав 2 роки й два тижні в'язниці, а лейтенанта Фогеля – вбивцю Р. Люксембург, засудили до... 4 місяців арешту. При цьому, він взагалі через кілька днів утік й сховався за кордоном.

Скориставшись відомостями з курсу правознавства, висловіть власну точку зору щодо подібного здійснення судочинства. Про що, на вашу думку, може свідчити саме такий вирок вбивцям?

31 липня 1919 р. Установчі збори у Веймарі прийняли конституцію Німеччини, що набрала чинності **11 серпня 1919 р.** Веймарська конституція закріпила заміну напівабсолютистської монархії демократичною парламентською республікою. Президент республіки обирався народним голосуванням. Стаття 48 надавала йому виняткове право на обмеження демократичних свобод у разі порушення суспільної безпеки і загрози правопорядкові. Уряд на чолі з рейхсканцлером призначався президентом і потребував довіри рейхстагу. Значно посиливши централізацію влади, Веймарська республіка зберегла федеративну структуру: Німеччина складалася з 15 республік (земель) і 3 вільних міст, що користувалися значною автономією. Конституція проголосила демократичні права громадян, свободу слова, друку, зборів, спілок, надала права для діяльності різноманітним організаціям. Веймарська конституція була однією з найдемократичніших у світі.

Особливості економічного становища Німеччини:

- ▶ від кінця 1918 р. відбулося значне погіршення;
- ▶ втративши багату на сировину провінцію Ельзас-Лотарингію й передавши Франції на 15 років право експлуатації ресурсів Саарської області, Німеччина побулася 75 % видобутку залізної руди, 25 % – вугілля, 35 % – виплавки сталі;
- ▶ згортання військової промисловості та демобілізація армії спричинили масове безробіття;
- ▶ країна зазнавала гострої нестачі сировини, продуктів харчування, палива;
- ▶ курс марки падав, почалась інфляція. Життєвий рівень населення знижувався.

Після Листопадової революції 1918 р. в Німеччині виникло безліч «добровольчих» формувань і таємних військових гуртків. Вони склалися головню з офіцерів та унтер-офіцерів колишньої кайзерівської армії, що прагнули скинути «листопадових злочинців» і відновити велич держави.

Однією з таких організацій стала Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП) на чолі з **А. Гітлером**. **8 листопада 1923 р.**, коли генеральний комісар Баварії фон Кар мав виступати з промовою на мітингу почесних громадян м. Мюнхена в пивному барі «Бюргерброй геллер», Гітлер разом із штурмовиками з СА (напіввійськове формування НСДАП) увірвався до зали, розмахуючи револьвером, вистрілив у повітря, а після цього проголосив «програму створення національного уряду». «Пивний» путч наступного дня було придушено.

1925–1927 рр. були періодом, коли відбувалася консолідація націонал-соціалістів. Наприклад, у серпні 1927 р. в старовинному м. Нюрнбергу було проведено свято на

честь НСДАП. Зібралось 30 тис. нацистів. Уперше вони були одягнуті в єдину уніформу коричневого кольору, Гітлер теж був у коричневій сорочці. Стоячи на автомобілі, він робив огляд своєї армії, яка вітала його вигуками: «Хайль Гітлер!».

ЦЕ ВАРТО ЗНАТИ

Адольф Гітлер народився у Австрії, у 1925 р. відмовився від австрійського громадянства з побоювань, щоб його не вислали з Німеччини як іноземця. Німецьке громадянство отримав лише у лютому 1932 р. Лідер носіїв людиноненавистницької ідеології, таких як Г. Гіммлер, Й. Геббельс, Г. Герінг, А. Розенберг. Суть своїх поглядів він виклав у книзі «Майн кампф» («Моя боротьба») – «біблії» націонал-соціалізму та нацизму, де, зокрема, слов'янські народи проголошувались «неповноцінними» і «виродженими», чії території розглядалися у якості «німецького життєвого простору». Відтак провідною доктриною було проголошено «дранг нах Остен» (наступ на Схід); антисемітизм та мрії про «расу аріїв-німців, панів, покликаних панувати над усіма народами. Перед капітуляцією Німеччини Гітлер покінчив життя самогубством.

У квітні 1927 р. Гітлера було запрошено на зустріч із 400 підприємцями Руру, що відбулася на віллі Круппа. Після цього він та його партія регулярно фінансувалися великими промисловими корпораціями та банками, що були пов'язані з міжнародними діловими й політичними колами.

Проте вибори до рейхстагу 1928 р. нацисти, як і інші праві партії, програли. Більшість голосів здобули соціал-демократи. Причиною було покращання економічного становища Німеччини.

■ **А. Гітлер:** «Ми не терпимо нікого у наших лавах, хто нападає на ідеї християнства. Насправді, наш рух – християнський». **На фото:** майбутній фюрер Німеччини у день «пивного путчу».

2. Вплив світової економічної кризи в Німеччині на політичне життя країни. Прихід до влади нацистів. Індустріальне виробництво 1929 р. становило 117 % проти рівня 1913 р. Швидкими темпами розвивалися кам'яновугільна, хімічна та газова галузі промисловості, обробка металу, електротехніка. Однак цього ж 1929 року капіталістичний світ охопила криза, в Німеччині випуск промислової продукції упав майже наполовину, безробітними стали 9 млн чоловік.

Криза економічна стала і кризою Веймарської республіки. Вплив партій, що виступали у підтримку Веймарської республіки, швидко падав і в 1932 р. вони вже репрезентували меншість громадян. Ліві, тобто комуністи, отримала на виборах 1928 р. 3,2 млн голосів, у 1930 р. 4,5 млн (77 місць у парламенті), а в листопаді 1932 р. – уже 6 млн. Ще більш разючими початково були успіхи нацистів. У 1930 р. вони зібрали увосьмеро (!) більше (6,4 млн) голосів (107 депутатських мандатів в рейхстагу замість попередніх 12), ніж у 1928 р. Проте вже невдовзі розпочався «відкат»: у листопаді 1932 р. НСДАП отримала на 2 млн голосів менше і всього 32 мандати в рейхстазі (у комуністів було 100 мандатів), а її партійна каса спорожніла.

І саме в цей час від остаточного падіння Гітлера врятувала стара військово-бюрократична еліта Німеччини, яка після наради на віллі банкіра Шредера вирішила використати Гітлера у якості рятівника від сповзання країни «вліво». Пізніше, коли Гітлер остаточно розправиться з соціал-демократами й комуністами, деякі учасники тієї наради теж стануть його жертвами, але тоді вони ще чомусь не рахувалися з такою можливістю, хоча їхній протезе зовсім не приховував своїх планів:

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Ми не збираємося повісити всіх багатих євреїв на телеграфних стовпах від Мюнхена до Берліна. Це нісенітниця. Але єврейсько-марксистських дух немає чого шукати в нашій державі. (...). Безжально розправимося з марксистами. Виметемо версальський диктат. (...). Ми хочемо порозумітись (...) з Ватиканом. Навіть з Рузвельтом (...). А якщо зайде потреба – на певний час (...) навіть зі Сталіним.

З інтерв'ю А. Гітлера (травень 1931 р.)

БЛИЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Прокоментуйте висловлювання фюрера. Які з них можна зробити висновки?

Під впливом чиновників, консервативного генералітету і підприємців президент Гінденбург у **січні 1933 р.** надав Гітлеру повноваження рейхсканцлера. А вже 27 лютого нацисти організували підпал рейхстагу, звинувативши в цьому злочині своїх основних політичних опонентів – комуністів і соціал-демократів.

Це стало приводом для закриття опозиційної преси та масових арештів діячів опозиційних партій. Також Гінденбурга примусили підписати спеціальний указ «Про охорону народу і держави», яким було відмінено свободу слова, зібрань, союзів, недоторканність приватної власності.

В березні одночасно із забороною КПП країною прокотилася хвиля єврейських погромів. 2–3 травня 1933 р. розпущені усі профспілки та конфісковано їхнє майно. Натомість було створено нацистський Німецький робітничий союз (ДАФ), який налічував 8 млн членів у 1933 р. і 22 млн у 1939-му.

Нацисти організували нові вибори в рейхстаг, сподіваючись отримати переважну більшість в ньому. Проте підсумки виборів у березні 1933 р. були для них небажаними: комуністи і соціал-демократи, що знаходились у підпіллі, отримали 30,6 % голосів виборців, нацисти – 43,9 %. Не зібравши абсолютної більшості голосів, нацисти з цього моменту остаточно відмовились від спроб прикрити свій режим хоча б видимістю демократії та збереження конституції. 14 липня гітлерівський уряд видав закон, що забороняв існування будь-яких партій, крім нацистської.

66

ЩЕ ВАРТО ЗНАТИ

У вересні 1933 р. в Лейпцігу розпочався процес обвинувачених у підпалі рейхстагу, якими нацисти, крім голландця Ван дер Люббе, проголосили лідера комуністичної фракції у рейхстагу Торглера та трьох болгар, серед яких був відомий діяч міжнародного комуністичного руху Георгій Димитров. Саме завдяки цій непересічній особі фарс у Лейпцігу перетворився на суд над самими організаторами підпалу. Треба віддати належне й голові суду Бюнгера, який, незважаючи на шалений тиск, все ж таки не наважився винести обвинувальний вирок Торглеру й болгарам. Це, зрештою, коштувало йому життя – суддя загинув в концентраційному таборі.

БЛИЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Як це не складно, але спробуйте уявити себе на місці судді Бюнгера, усвідомлюючи той вибір, що стоїть перед вами: засудити невинних людей до смерті, чи поплатитися власним життям? Чому, на вашу думку, президент Гінденбург, що не ризикував реально нічим, піддався зовнішньому тиску, а суддя Бюнгер, ризикуючи власним життям – ні?

В 1933 р. НСДАП злилась з державою. Партійні функціонери автоматично ставали державними чиновниками відповідного рівня. Така різка зміна державного ладу та суспільного життя супроводжувалась насиллям і породжувала посилення каральних органів держави. Штурмові (СА) та охоронні (СС) загони стали частиною цього апарату насилля. В країні була утворена таємна поліція (гестапо), а з 1933 р. по всій країні з'явилися концентраційні табори для утримання в них неугодних режимові людей.

Особливості нацистського режиму:

- ▶ ліквідація основних політичних прав громадян (свободи слова, зібрань, недоторканності житла, таємниці листування), атмосфера примусового однодумства, шовіністичного розгулу і загальної підозрливості;
- ▶ пряме адміністративне регулювання господарства державою та конфіскація підприємств, переважно в євреїв, в ході «арізації» промисловості;
- ▶ скорочення безробіття;
- ▶ прискорений розвиток військової промисловості;
- ▶ контроль над цінами та зарплатою і поступовий перехід до карткової системи розподілу.

Життя у нацистській Німеччині було далеким від тих омріяних картин, які були створені пропагандою. Насилля стало масовим. Тільки до початку 1935 р. було вбито більше 4200 противників нацизму, арештовано 515 тис. осіб. До початку 1939 р. в ув'язненні знаходилось понад 300 тис. осіб. Сотні тисяч німців емігрували, в їх числі цвіт творчої інтелігенції – фізик Альберт Ейнштейн, письменники Томас і Генріх Манни, Ліон Фейхтвангер, Бертольд Брехт, композитори Ган Уйснер, Отто Клемперер, Пауль Хіндеміт.

3. Нацистська расистська ідеологія та антисемітизм. Антисемітизм став офіційною політикою нацистської держави. Вже з весни 1933 р. почався організований владою бойкот всіх установ, що належали євреям. В 1935 р. була прийнята серія законів, що позбавила євреїв німецького громадянства і заборонила їм займати посади в державному апараті. Змішані шлюби були заборонені. В ніч з 9-го на 10-е листопада 1938 р. влада організувала єврейський погром, жертвами якого стали десятки тисяч людей. Його назвали «кришталева ніч», оскільки під час погромів штурмовики громили єврейські магазини, били вітрини. З наступного 1939 р. євреїв почали виселяти в спеціально відведені будинки і квартали (гетто), їм було заборонено з'являтися в громадських місцях, займатися багатьма видами діяльності, вони були зобов'язані постійно носити на одязі нашиту жовту шестикутну зірку. Так було підготовлено ґрунт для винищення євреїв у Німеччині, що масово почався в роки війни. 6 млн євреїв стали жертвою расового безумства нацистів.

Нацизм прагнув установити контроль і над свідомістю людей. Засоби масової інформації – друк, радіо – залежали від міністра пропаганди Й. Геббельса. Його відомство було поставлено на службу нацизму: художники, поети, композитори повинні були прославляти Гітлера, оспівувати переваги арійської раси і нових порядків. Велич Німеччини повинні були уособлювати циклопічні споруди.

Контроль над масовою свідомістю здійснювався і через тотальне охоплення населення нацистськими організаціями й політичними кампаніями. Німецький трудовий фронт об'єднав 23 млн осіб, до молодіжної організації «Гітлерюгенд» належало більше 8 млн. Членство в них було обов'язковим. Крім того, існували різні націонал-соціалістські союзи, що об'єднували людей за професіями, нахилами, захопленнями тощо. Всі вони повинні були відвідувати мітинги і збори, брати участь у масових заходах.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Поставте події в хронологічній послідовності: призначення Гітлера рейхсканцлером Німеччини; «півний» путч; прийняття Веймарської конституції; «кришталева ніч».

Інформаційну. Використавши додаткові джерела, знайдіть інформацію про дитячі та молодіжні організації, що існували в нацистській Німеччині. Чому молодь активно вступала в них?

Логічну. 1. Яких втрат зазнала Німеччина під час Першої світової війни?

2. Чому ліві партії відіграли вирішальну роль у Листопадовій революції 1918 р.?

4. Чому частина лівих підприємців зробила ставку на Гітлера та націонал-соціалістичну партію?

5. Яку роль в житті німецьких громадян відігравала нацистська ідеологія?

Аксєологічну. Висловіть своє ставлення до ідеології і практики антисемітизму. Яку загрозу несе побутовий антисемітизм суспільству?

Гендерну. Гітлер вважав, що в жітці жінки мають домінувати «три К»: так німецькою мовою починаються слова кухня, діти, церква. Обговоріть питання про роль жінки в німецькому суспільстві того часу.

§13

Радянський Союз

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Пригадайте, у якому становищі перебувала країна після громадянської війни та іноземної інтервенції.

68

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=m0XQtY1sYx8>, ви зможете переглянути відеоматеріал, присвячений особливостям побудови соціалістичного ладу в СРСР.

1. Нова економічна політика. В перші роки після приходу до влади більшовиків ними здійснювалася політика «**воєнного комунізму**» – політика, спричинена громадянською війною та іноземною інтервенцією, у якій прийняли участь як країни Четверного союзу, так й недавні союзники по Антанті.

Небезпека військової поразки у поєднанні з проблемою голоду, змусила більшовиків вдатися до концентрації всіх наявних ресурсів в руках держави.

Складові політики «воєнного комунізму»:

- ▶ націоналізація (перехід до державної власності засобів виробництва);
- ▶ продовольча, а згодом й взагалі суцільна розкладка (вилучення «надлишків» зерна, картоплі, сіна, м'яса та ще 20 видів харчів й сировини);
- ▶ заборона будь-яких, крім державної, видів торгівлі, впровадження безгрошових розрахунків;
- ▶ перехід до системи зрівняльного (однакового) розподілу продуктів та промислових товарів серед працюючих, шляхом видачі харчових пайків та за спеціальними карточками;
- ▶ обов'язкове залучення до праці всіх працездатних громадян.

2. Причини переходу до нової економічної політики. Політика «воєнного комунізму» дозволила зосередити всі ресурси в період боротьби з інтервентами та внутрішньою контрреволюцією. Проте відхід від товарно-грошових відносин та інших економічних стимулів надала розвитку економіки однобічного характеру і став

гальмом на шляху відновлення господарства, зруйнованого тривалою війною.

Невдоволення селян такою політикою призвело до виникнення повстанських вогнищ у різних регіонах країни. У **березні 1921 р.** спалахнув заколот у Кронштадті, у ході якого висувалися гасла «Влада Радам, а не партіям!», «Ради без більшовиків!». Відбулися страйки й демонстрації робітників.

Початок новій економічній політиці (НЕПу) поклало рішення про заміну продрозкладки натуральним податком, прийняте у **березні 1921 р.**

НЕП означав насамперед часткове відновлення товарно-грошових відносин у промисловості, торгівлі і сільському господарстві.

Особливості НЕПу:

- ▶ запровадження продподатку в селі (спочатку 20, а потім – 10 % врожаю) та госпрозрахунку на державних підприємствах;
- ▶ ринковий продаж надлишків;
- ▶ право торгівлі хлібом;
- ▶ здача землі в довгострокову оренду;
- ▶ скасування заборони на використання найманої праці;
- ▶ надання тимчасових концесій (дозвіл на господарську діяльність) іноземцям;
- ▶ грошова реформа.

Відродження сільськогосподарського ринку, піднесення промисловості та введення твердої валюти сприяли швидкій відбудові села. До 1923 р. в основному були відновлені посівні площі, а у 1925 р. валовий збір зернових вже перевищував рівень 1909–1913 р. на 21 %. Відновився експорт сільськогосподарської продукції за кордон.

Значні перетворення відбулись і в промисловості. Підприємства легкої і харчової галузей переважно було денационалізовано, у російській індустрії відродився приватний сектор.

У 1922 р. близько 90 % промислових підприємств країни були об'єднані у 421 трест. Трестівський госпрозрахунок, навіть обмежений, дозволив поступово відродити важку індустрію і транспорт, здійснити модернізацію енергетичної бази промисловості на основі використання електроенергії.

Економічні успіхи часів НЕПу сприяли поліпшенню матеріального становища населення. Було скасовано трудову повинність і зняті обмеження на зміну роботи. Реальна заробітна плата робітників помітно підвищилася, досягши у 1925–1926 рр. 93,7 % довоєнного рівня.

Відновилася видання альманахів, дореволюційних журналів, відкривалися приватні видавництва, створювалися товариства поетів, художників, незалежні спілки письменників. Почався процес рееміграції діячів культури і мистецтва. У Радянську Росію повернулося понад 120 тис. біженців.

3. «Договірна федерація» радянських республік. Утворення СРСР. Відразу після закінчення громадянської війни розпочалось оформлення договірних відносин між РСФРР та іншими радянськими республіками. У 1920–1921 рр., були укладені угоди про військово-економічний союз між Росією і Азербайджаном, військовий і господарський союз Росії й Білорусії, союзні договори між Росією та Україною, Росією і Грузією. З весни 1921 р. почалося створення Закавказької Федерації (ЗСФРР), що остаточно оформилася в березні 1922 р.

1922 р. комісією під керівництвом наркома у справах національностей Й. Сталіна було розроблено проект входження національних республік до складу РСФРР лише на правах автономій.

Натомість В. Ленін виступив проти надмірного централізму, за необхідність збереження формального суверенітету й атрибутів незалежності кожної республіки. Він запропонував форму федеративного союзу як добровільного і рівноправного

об'єднання самостійних радянських республік, що передавали на паритетних засадах ряд своїх суверенних прав на користь загальносоюзних органів влади.

Перший **Всесоюзний з'їзд Рад** відкрився **30 грудня 1922 р.** У ньому взяли участь 2215 делегатів. З'їзд у цілому затвердив Декларацію і Договір про утворення СРСР у складі чотирьох республік – **Російської Федерації, Української СРР, Білоруської СРР і ЗСФРР** (у якій ще раніше були об'єднані Азербайджан, Вірменія й Грузія).

ЩЕ ВАРТО ЗНАТИ

Сталін (справжнє прізвище *Джугашвілі*) походив з Грузії. Навчався у православної духовній семінарії, але був на останньому курсі виключений. З 1903 р. належав до більшовиків, займався партійною роботою. У листопаді 1917 р. увійшов до складу вищого органу – Бюро ЦК партії. Із часом нетерпимий, конфліктний характер Сталіна почав турбувати Леніна, і він залишив спеціальний лист, в якому пропонував усунути Сталіна з посади генерального секретаря, проте це побажання так й не було враховано.

Декларація законодавчо закріплювала принципи устрою союзної держави: добровільність, рівноправність і співробітництво на основі пролетарського інтернаціоналізму. Право вільного виходу декларувалося, однак механізм його здійснення не визначався.

У січні 1924 р. була прийнята перша **конституція СРСР**, відповідно до якої вищим органом влади проголошувався З'їзд Рад СРСР. У перервах між з'їздами верховну владу мав здійснювати Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) СРСР, що складався з двох законодавчих палат – Ради Союзу і Ради Національностей. ЦВК формував уряд Союзу – Раду Народних Комісарів, до компетенції якого відносились іноземні справи, 1924 р. у результаті національно-державного розмежування в Середній Азії було утворено Туркменську і Узбецьку РСР.

Утворення СРСР загалом сприяло розвитку економіки, культури і подоланню відсталості окремих республік. Проте ключові політичні і господарські рішення, що приймалися центральними партійними органами, були обов'язковими і для республіканських.

У 1924 р. помер Ленін. Внаслідок внутрішньополітичної боротьби за владу, всупереч рекомендаціям попереднього лідера, фактичним керівником партії було обрано Йосипа Сталіна.

4. Планова модернізація. До 1926 р. радянська економіка майже досягла рівня 1913 р., але технічна і технологічна база СРСР була вкрай застарілою. При цьому економічне відставання СРСР від передових країн Заходу й США продовжувало зростати. У цих умовах на порядку денному гостро постало завдання завершення індустріалізації.

Курс на індустріалізацію СРСР та подолання техніко-економічної відсталості економіки країни проголосив XIV з'їзд ВКП(б) (1925 р.). У стратегії реконструкції пріоритетне значення надавалось нарощуванню військового потенціалу СРСР, що диктувало необхідність прискореного розвитку металургії і машинобудування.

Вирішуючи завдання модернізації економіки, СРСР практично не міг розраховувати на іноземні інвестиції. Тому індустріалізація здійснювалася головним чином за рахунок внутрішніх резервів, якими стали:

- ▶ податкові надходження та кошти від аграрного сектора;
- ▶ доходи від інших галузей і монополії зовнішньої торгівлі;
- ▶ грошові позики у населення (у 1925–1930 рр. – понад 2 млрд руб.);

У 1925 р. пріоритетними напрямками в здійсненні індустріалізації було визнано передові на той час галузі – електроенергетику, металургію, хімічну промисловість і машинобудування. Водночас вони мали стати основою військово-промислового комплексу, що формувався в СРСР. Першочергова увага була зосереджена на створенні потужної енергетичної бази для важкої індустрії.

У 1927 р. радянські економісти приступили до розробки першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства (на 1928/29 р. – 1932/33 р.), здійснення якого в короткий термін мало перетворити СРСР у потужну промислову державу. Понад 80 % всіх інвестицій спрямовувалося на розвиток важкої промисловості і енергетики, а головним джерелом фінансування мали стати ресурси, викачувані з села.

Курс на форсовану індустріалізацію зумовив швидке згортання НЕПу. Госпрозрахунок на державних підприємствах було скасовано. Узимку 1927 р. хлібний ринок було остаточно монополізовано державою, а ринковий механізм ціноутворення був замінений на директивний.

Друга п'ятирічка виконувалася у 1933–1937 рр. Зокрема, в Українській РСР було збудовано, як і передбачалося, гіганти чорної металургії: «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь», великі машинобудівні заводи: Новокраматорський, Харківський турбогенераторний, Луганський паровозобудівний та ін.

7 серпня 1932 р. було прийнято постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», якою розкрадання майна прирівнювалось до державних злочинів і підлягало суворим видам покарання. У постанові не обумовили мінімальні розміри вкраденого, що спричинило чимало випадків неадекватності покарання (за що постанову в народі прозвали «законом про п'ять колосків». Тому, вже через кілька місяців (1 лютого 1933 р.), застосування її до «осіб, винних у дрібних одиничних крадіжках суспільної власності, або трудящих, що вчинили крадіжку з нужди, через несвідомість і за наявності інших пом'якшуючих обставин» було визнано помилковим, а також наслідком «дій ворогів, що залишились у правоохоронних органах». На 1935 р. 98 % усього земельного фонду СРСР знаходилось у колективізованих господарствах.

3. Особливості комуністичного тоталітарного режиму сталінського зразка. 1929 р. став роком початку затвердження сталінського тоталітарного режиму в СРСР. Сталін на той час мав уже значну владу і вплив у партії та в народі. Своїх політичних супротивників він почав усувати, звинувачуючи їх у антидержавній діяльності. Він спромігся знищити залишки внутрішньопартійної демократії й поступово затвердити свою одноосібну владу в партії та країні.

В основі цього явища було багато причин:

- ▶ поступове зрощування партійного й державного апаратів;
- ▶ монополізм політичної влади в руках однієї партії;
- ▶ переростання диктатури класу в диктатуру еліти партії.

Апогеєм сталінського тоталітарного режиму стали репресії – «чистки» – проти своїх колишніх соратників, які відбувалися у 1937–1938 рр. Під час цих «процесів»

були безпідставно звинувачені і знищені найвпливовіші партійні та державні діячі: Каменев, Зінов'єв, Риков, Бухарін, Євдокимов, практично весь вищий командний склад армії – Тухачевський, Якір, Примаков, Уборевич та ін.

ЦЕ ВАРТО ЗНАТИ

Напередодні Другої світової війни лише в армії було репресовано: троє з п'яти маршалів, троє з п'яти командармів першого рангу, всі десять командармів другого рангу, 50 з 57 командирів корпусів, 154 з 186 командирів дивізій, усіх 16 армійських комісарів першого і другого рангу, 25 з 28 корпусних комісарів, з 456 полковників – 401. Загальна кількість постраждалих військових становить близько 40 тис. осіб. Внаслідок масових репресій у 1930-ті рр. було відчутно знекровлено інтелектуальні сили радянського суспільства в політиці, армії, економіці та науці.

Перейшовши за цим кодом або посиланням, ви ознайомитеся із статистичними матеріалами, присвяченими масштабам сталінських репресій.

Ще одним напрямом спланованої модернізації стала колективізація сільського господарства. Основними елементами колективізації були:

- ▶ усупільнення землі, засобів виробництва, худоби (тобто ліквідація приватної власності і створення спільної колгоспно-кооперативної);
- ▶ позбавлення селян прав розпоряджатися переважною більшістю вирощеної продукції через обов'язкове постачання її державі за значно нижчими від ринкових цінами;
- ▶ «розкуркулення», тобто ліквідація заможних господарств, де використовували найману працю. Сталінське керівництво пішло на це всупереч рішенням XV з'їзду партії, якими політика «розкуркулення» визнавалась «неприпустимою». Більше того – із часом вона поширилась на всіх селян, що чинили бодай пасивний опір колективізації.

«Куркульські» господарства, що підлягали ліквідації, поділялися на три категорії: перша – учасники антирадянських виступів і організатори терористичних актів, які підлягали ізоляції у в'язницях і таборах; друга – ті, хто чинив менший опір колективізації, їх виселяли до Казахстану або північних районів країни; третя – ті, хто не чинив опору, їм надавали ділянки землі поза межами колгоспів.

Головним показником ефективності колгоспної системи для сталінської влади була хлібозаготівля. Держава постійно збільшувала плани постачання зерна, забираючи у селян від 60 до 70 % зібраного врожаю, а в 1932–1933 рр. для остаточного виконання плану до 90 %. Це призвело до голодомору в Україні, та до сильного голоду на Кубані, Волзі та Дону.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Зробіть хронологічний ланцюжок процесу утворення СРСР.

Просторову. Покажіть на карті республіки, з яких було утворено СРСР.

Інформаційну. Використавши додаткові джерела, порівняйте процес індустріалізації в СРСР і аналогічні процеси в розвинутих країнах Заходу.

Логічну. 1. Визначте причини, суть і спрямованість нової економічної політики.

2. Схарактеризуйте політичну систему СРСР за Конституцією 1924 р.

3. Яку мету переслідувала політика колективізації?

4. У чому полягала причина виникнення політичного терору в країні?

Громадянську. Які права людини, на вашу думку, були порушені в Радянському Союзі, а які захищені?

ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

§14 Відновлення польської державності. Чехословацька республіка

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

З курсу 9-го класу пригадайте відомості про територіальні поділи Польщі. У складі яких держав перебували польські території до початку Першої світової війни?

73

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=WVf8bScY3QM>, ви зможете переглянути художній фільм, яскравий зразок культури Польщі того періоду.

1. Становлення Другої Речі Посполитої. За умов краху австро-німецької окупації, у ніч проти **7 листопада 1918 р.** представники лівих партій – Польської соціалістичної партії (ППС), галицької соціал-демократії та партії трудової (селянської) – створили в Любліні незалежний від окупантів уряд, що його очолив депутат австрійського рейхсрату, лідер галицької соціал-демократії **Ігнацій Дашинський**. Цей уряд проголосив Польщу народною республікою, обіцяв передати на розгляд Установчих зборів низку демократичних реформ, але проіснував недовго. 10 листопада до Варшави повернувся, звільнившись із в'язниці в Магдебурзі (Німеччина), Юзеф Пілсудський, у якому представники польського капіталу і правих партій вбачали людину, здатну відродити польську державність.

ЩЕ ВАРТО ЗНАТИ

Юзеф Пілсудський був членом Польської соціалістичної партії з 1892 р., а після її розколу в 1906 р. став лідером її правого крила. Під час Першої світової війни – командир польського легіону, що воював на боці Німеччини. Минуле соціаліста і відмова 1917 р. присягати на вірність німецькій зброї створили йому в народних масах репутацію діяча, здатного задовольнити їхні сподівання. У 1918–1922 рр. – «начальник» (диктатор) Польської держави. Один з ініціаторів польсько-радянської війни. У 1926 р. здійснив військовий переворот і встановив режим особистої диктатури – «санациї», який проіснував до його смерті в 1935 р.

Створена окупантами у Варшаві Регентська рада **11 листопада 1918 р.** передала Пiлсудському владу з «метою збереження порядку в країні». На вимогу Пiлсудського уряд Дашинського пішов у відставку, а натомість було створено новий, на чолі з правим соціалістом **Є. Морачевським**, що був повністю підлеглий Пiлсудському, проголошеному «начальником» держави.

Відновлення незалежності Польщі в листопаді 1918 р. завершило національно-визвольну боротьбу польського народу, що тривала більш ніж 120 років.

2. Польське питання на Паризькій мирній конференції. Польське питання на Паризькій конференції було надто важливим, бо воно перепліталося з питанням про ставлення до Радянської Росії та Німеччини. Учасники конференції по-різному уявляли польсько-німецький кордон. Зрештою, Польща отримала лише 45 тис. кв. км території, замість бажаних 84 тис. Гданськ було перетворено на вільне місто, що опинилося під опікою Ліги Націй; отже, найголовніший та єдиний польський морський порт, якого домагалися поляки, було відірвано від країни. Загалом Паризька мирна конференція відверто вдалася до ігнорування інтересів Польщі.

Версальський договір залишив відкритим питання про східні кордони Польщі. Удруге це питання виникло в грудні 1919 р., коли було прийнято Декларацію Верховної ради союзних та об'єднаних держав з приводу тимчасового кордону Польщі, яка залишала Польській державі землі, населені переважно поляками (за винятком частини територій Лемківщини, Підляшшя, Холмщини). Згодом ця лінія дістала найменування «лінія Керзона», оскільки в липні 1920 р. її підтвердив міністр закордонних справ Великої Британії лорд Керзон.

3. Польсько-радянська війна 1920 р. Польські правлячі кола, підтримувані Антантою, прагнули відновити Річ Посполиту «від моря до моря» (від Балтики до Чорного моря), долучивши до неї Литву, Білорусію та Україну. У 1919 році польські війська окупували Білорусію, Західну Волинь, райони Полісся.

Після розгрому денікінських військ почалася передислокація частин Червоної армії на спеціально створені для боротьби проти поляків **Західний та Південно-Західний фронти**. Польська армія на той час стала однією з найчисленніших у Європі й налічувала 738 тис. вояків.

Перебуваючи у скрутній військовій і політичній ситуації, голова української Директорії Петлюра 22 квітня 1920 р. підписав Варшавський договір, за яким Польща визнавала Директорію, отримуючи за це взамін всю Правобережну Україну. Військовою конвенцією, укладеною через два дні, передбачалося, що всі збройні сили Директорії переходили під польське командування. 25 квітня 1920 р. розпочався спільний наступ військ Польщі та УНР з метою з'єднання з військами Врангеля.

■ С. Петлюра з польським генералом А. Лістовським під час наступу на Київ.

7 травня 1920 р. поляки здобули Київ, однак обіцяного Петлюрою Пiлсудському народному антибільшовицького повстання не дочекалися. Хоча у травні польсько-петлюрівські війська увійшли до Житомира, узяли Вінницю, Київ і Директорія переїхала до столиці, відносини між поляками та УНР почали загострюватися.

Тим часом війська Червоної армії розпочали контрнаступ. 12 червня було взято Київ, 13 червня вони звільнили Житомир, Вінницю, Коростень, а наприкінці місяця Західний фронт вийшов на Варшавський напрямок. Запеклі бої розгорнулися на підступах до Варшави, проте, через неузгодженість дій між командуванням Південно-Західного і Західного фронтів, польські війська 15 серпня 1920 р. змогли перейти у наступ (у польській іс-

торіографії він пізніше отримав назву «дива над Віслою») та відкинули наступаючі частини Червоної армії, завдавши останнім значних втрат.

Проте бойові ресурси обох сторін були вже вичерпані, ні ті, ні другі не мали більше намірів надалі продовжувати війну. Внаслідок мирного договору, підписаного у Ризі 18 березня 1921 р. польська влада визнала український більшовицький уряд у Києві і скасувала визнання для Петлюри. Встановлювалися кордони між Польщею та Україною. У листопаді 1920 р. петлюрівські дивізії змушені були відступити за р. Збруч, на територію, зайняту поляками. Тут їх було роззброєно, а особовий склад інтерновано до польських таборів. Сам Петлюра виїхав до Франції, де у травні 1926 р. він був застрелений емігрантом з України, анархістом С. Шварцбардом, що мстився за загибель своїх родичів. Убивця не намагався втекти; він постав перед французьким судом присяжних і був ним виправданий.

■ С. Шварцбард під час суду.

Перейшовши за цим кодом або посиланням ви зможете ознайомитися з матеріалами цієї справи. Користуючись відомостями з курсу «Правознавство», спробуйте дати оцінку вироку. Свою точку зору аргументуйте.

Західна Україна та Західна Білорусь залишились у складі Польської держави за Ризьким мирним договором, підписаним 18 березня 1921 р. РСФРР, УСРР і Польщею. Польща визнала УСРР, а Східна Галичина перебувала у складі Польської держави до 1939 р.

4. Переворот 1926 р. У березні 1921 р. після тривалих дискусій сейм прийняв конституцію Польської Республіки.

Більшістю голосів президентом було обрано підтриманого лівими партіями й партіями національних меншин професора **Г. Нарutowича**. Але через тиждень після виборів його вбили. Новим президентом став **С. Войцеховський**, замолоду пов'язаний із соціалістами. Економічне становище Польщі характеризувалося значним зростанням цін і падінням вартості польської валюти. Інфляція призвела до падіння реальної заробітної платні, розгулу спекуляції. Пілсудський демонстративно пішов з посади начальника генерального штабу, але виношував плани приходу до влади. **12 травня 1926 р.** війська, якими командували вірні Пілсудському генерали та офіцери (багато хто з них у роки світової війни служив під його керівництвом у легіонах), розпочали похід на Варшаву. У вуличних боях вони відрізали столицю від західних вєводств, де уряд мав великі сили. Переворот підтримав також робітничий клас, у тому числі й комуністи.

14 травня президент Войцеховський та уряд склали повноваження. Керівником нового уряду, за вказівкою Пілсудського, було призначено професора **Казімежа Бартеля**. Сам же Пілсудський абсолютною більшістю голосів депутатів сейму і сенату був обраний президентом, але демонстративно відмовився прийняти цей вибір, обійнявши посади військового міністра й головного інспектора армії. На вимогу Пілсудського президентом став професор Львівського політехнічного інституту **Ігнацій Мосцицький**.

Успіх перевороту зумовлювався масовою підтримкою офіцєрства, робітників, лівих сил. Вель-

■ Ю. Пілсудський, І. Мосцицький та К. Бартель.

ми невизначене гасло «**санації**» («оздоровлення»), проголошене Пілсудським, його минуле соціаліста давали надію на те, що прихід до влади останнього приведе до повного оздоровлення політичного й економічного життя. ППС висунула гасло: «Демократія з Пілсудським, Пілсудський з демократією». Однак Пілсудський, здобувши перемогу з допомогою лівих сил, не збирався спиратися на них надалі, тим паче здійснювати їхні соціальні програми.

ЦЕ ВАРТО ЗНАТИ

Казімеж Бартель був математиком, але життя неодноразово приводило його в політику. Між 1926–1930 рр. він тричі очолював польський уряд. Після початку Другої світової війни і приєднання Західної України до складу СРСР він залишився у Львові, де працював викладачем Політехнічного інституту. Коли у 1941 р. Львів захопили нацисти, професору запропонували очолити маріонетковий польський уряд. Бартель відмовився, за що й був по-звірячому закатований, як і переважна більшість його львівських колег.

До речі, з аналогічною пропозицією зверталися нацисти й до українського письменника В. Винниченка й також отримали негативну відповідь. Як ви оцінюєте мужність цих діячів, які не могли не усвідомлювати, що ризикують власним життям? А як би вчинили ви на їхньому місці? Чому? Свою точку зору аргументуйте.

Доступившись до влади, він підкреслював, що не належить до жодної партії, що стоїть над класами і партіями. Він не приховував своєї зневаги до парламентської демократії та, хоча і зберіг парламент, значно обмежив його можливості контролювати діяльність уряду. Фактично він здійснював контроль за внутрішньою й зовнішньою політикою держави. Недарма його називали «**начальником держави**». У Польщі розпочався режим «санації».

Особливості режиму «санації»:

- ▶ створення прихильниками Пілсудського замість партії Безпартійного блоку співпраці з урядом (1928–1935) та Табору національного єднання (1937–1939);
- ▶ авторитарний режим одноосібної влади;
- ▶ пропаганда необхідності «сильної влади» і ліквідації партій опозиційних;
- ▶ антикомунізм.

5. Чехословацька республіка. Т. Масарик. 14 листопада 1918 р. Національні збори, що сформувалися через розширення складу Національного комітету, проголосили Чехословаччину республікою та обрали президентом Томаша Масарика.

ЦЕ ВАРТО ЗНАТИ

Томаш Гарріг Масарик – доцент Віденського та професор філософії Празького університетів. Засновник та ідеолог ліберальної Чеської народної партії, що була перейменована 1905 р. на Прогресивну партію, яка виступала за автономію Чехії у складі Австро-Угорщини. Автор низки праць із соціології та філософії, критично ставився до марксистської теорії. Творець і перший президент (1918–1935 рр.) Чехословацької Республіки. У 1935 р. склав із себе повноваження президента і відійшов від політичного життя.

Остаточні кордони Чехословаччини було визначено в 1919–1920 рр. Версальським, Сен-Жерменським, Тріанонським мирними договорами:

- ▶ до складу Чехословацької держави увійшли Чехія, Моравія, частина Сілезії, Словаччина і Закарпатська Україна;

- ▶ територія Чехословаччини становила 140 тис. кв. км;
- ▶ населення – близько 13,6 млн осіб. Серед них: чехів – майже 7 млн, німців – 3 млн, словаків – 2 млн, угорців – 750 тис., українців (русинів) – 450 тис., поляків – 100 тис.

20 лютого 1920 р. Національні збори прийняли конституцію Чехословаччини.

Чехословацька конституція:

- ▶ була однією з найдемократичніших у Європі;
- ▶ визнавала народ єдиним джерелом державної влади;
- ▶ президент обирався Національними зборами на 7 років й, разом з урядом, здійснював виконавчу владу;
- ▶ законодавча влада належала Національним зборам.

Прийняттям конституції завершилося створення Чехословацької Республіки.

На міжнародній арені Чехословаччина орієнтувалася на Францію, а в 1920–1921 рр. разом з Румунією та Югославією створила Малу Антанту, що виявилася важливою ланкою системи військово-політичних союзів під егідою Франції.

6. Внутрішня політика Т. Масарика та Е. Бенеша. Чехословаччина, успадкувавши 4/5 промислового потенціалу імперії Габсбургів, стала однією з найбільш розвинених в економічному аспекті країн Центральної та Південно-Східної Європи. Важливе значення для неї мало завоювання зовнішніх ринків, боротьба проти конкуренції промислово розвинених держав.

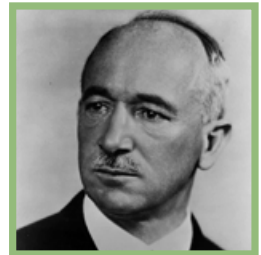
Особливості внутрішньої політики урядів Чехословаччини:

- ▶ наприкінці 1923 р. економіка країни вийшла з повоєнної економічної кризи;
- ▶ чеські підприємці зуміли завоювати чимало ринків, особливо в Центральній Європі, де раніше провідні позиції належали німецьким та австрійським фірмам;
- ▶ чеські корпорації підпорядкували собі економіку Словаччини та Закарпатської України, перетворивши їх на аграрно-сировинні придатки економічно розвинених чеських земель. У багатьох чехо-словацьких концернах сильні позиції мали англійські, французькі, бельгійські капіталісти;
- ▶ промислове виробництво Чехословаччини неухильно зростало. Чехословаччина за вивозом взуття, бавовняних тканин посіла друге місце серед європейських країн, а за експортом цукру – перше.

У вирішенні політичних питань велику роль відігравала «група Града», що дістала свою назву від резиденції президента в Празі. Президент Чехословаччини Т. Масарик був досвідченим політиком, мав великий авторитет у країні, підтримував тісні зв'язки з банками, корпораціями як у себе в країні, так і за кордоном. З Масариком тісно співпрацював один з ідеологів національно-соціалістичної партії, який в усіх урядах обіймав посаду міністра закордонних справ, – Е. Бенеш. «Град» впливав на вирішення найважливіших питань внутрішньої та зовнішньої політики через «п'ятірку» – лідерів чеських партій, включеної із соціал-демократами, хоча між ними виникали розбіжності й конфлікти у зв'язку з прагненням «п'ятірки» до незалежності від «Града».

У Чехословаччині в 1920–1930 рр., на відміну від держав Центральної та Південно-Східної Європи, істотних змін демократичного устрою в напрямі до диктаторського правління не сталося.

У 1935 р. президентом Чехословаччини став **Е. Бенеш**, уряд очолив М. Годжа.

■ Едвард Бенеш.

- ▶ значний и тривалий спад виробництва;
- ▶ скорочення робочих місць (безробітних налічувалось до 1 млн);
- ▶ під державний контроль було поставлено 75 % підприємств;
- ▶ встановлено державну монополію на торгівлю хлібом.

7. Становище українського населення. Позицію польської влади щодо української національної меншості, яка становила близько 5 млн (16 % населення країни) вже у 1921–1923 рр. визначила серія диверсійно-терористичних актів (296 випадків підпалів та нападів, а також спроба замаху на Ю. Пілсудського), організованих у Східній Галичині бойовиками УВО). Проекти територіального самоуправління було скасовано, а українці практично втратили можливість потрапити на посади в адміністрації; з майже 3 тис. українських загальноосвітніх шкіл, що існували на початку 1920-х рр. до 1939 р. залишилося лише 400.

Перейшовши за цим кодом або посиланням http://www.geneza.ua/New_10_klass/polska.pdf, ви зможете ознайомитися з особливостями політичного життя Галичини того періоду.

У відповідь на терор польська влада вдалася до «пацифікації» Галичини:

- ▶ введення на територію Галичини великих підрозділів армії і поліції;
- ▶ запровадження принципу колективної відповідальності;
- ▶ застосування тілесних покарань щодо осіб, у яких виявляли зброю;
- ▶ закриття українських гімназій у Тернополі, Дрогобичі та Рогатині.

У 1921 р. в Чехословаччині мешкало близько 450 тис. карпатоукраїнців, або русинів (близько 4 % усього населення). З них на чеській частині мешкало 370 тис., а 85 тис. населяли околиці м. Пряшева у словацькій частині країни. Переважна більшість з них вважала себе окремим (русинським) народом. Цю думку підтримували як представники місцевої інтелігенції, так і закарпатські емігранти в США. Прагнувши модернізувати всі регіони нової держави, центральний уряд намагався піднести рівень життя й Закарпаття. У 1920-ті роки було переділено великі угорські маєтки, і майже 35 тис. селянських родин отримали додаткові ділянки розміром більше від двох акрів. Разючим контрастом, порівняно з Польщею та Румунією, була та обставина, що чеський уряд у свої території, населені українцями, вкладав більше коштів, ніж отримував.

Щодо розвитку культури політика Чехословацької Республіки була прогресивною й демократичною. Насамперед, різко збільшилася кількість освітніх установ. Чеський уряд дозволив населенню користуватись у школах мовою на власний розсуд. Відтак, у школах на Закарпатті навчалися або російською, або українською мовами зі збереженням традиційної (старослов'янської) граматики. Державний лібералізм сприяв розвоєві культурних товариств, таких як «Просвіта», «Товариство русофілів ім. Духновича».

У 1920–1930-х рр. у Чехословацькій Республіці були створені та успішно діяли десятки українських наукових установ, навчальних закладів, організацій, спілок і видавництв.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Вирішіть хронологічну задачу: яка подія відбулася раніше і на скільки часу – прийняття конституції Чехословаччини або прийняття конституції Польської республіки?

Просторову. 1. Покажіть на карті кордони Польської держави, які були встановлені на конференції послів Антанти 14 березня 1923 р.

2. Покажіть на карті території, що увійшли до складу Чехословаччини за Версальським, Сен-Жерменським і Тріанонським мирними договорами.

Інформаційну. 1. Використавши підручник та додаткові джерела, зробіть історичний портрет Томаша Масарика.

2. Використавши підручник та додаткові джерела, зробіть порівняльну таблицю умов Варшавського та Ризького договорів.

Логічну. 1. Коли і в який спосіб було відновлено незалежність Польщі?

2. За яких обставин західноукраїнські землі опинились у складі Польщі?

3. У чому полягала суть режиму «санациї»?

4. За яких обставин виникла Чехословацька держава?

5. Які факти свідчать про те, що Чехословаччина була однією з найдемократичніших держав Європи?

6. Визначте, Чехословаччина в 1918–1938 рр. була унітарною чи федеративною державою. Відповідь обґрунтуйте.

Аксіологічну. Висловіть свою думку про роль Пілсудського в історії Польщі.

Мовленнєву. Обговоріть питання про становище західноукраїнських земель у складі Чехословаччини.

11 листопада 1918 р. – початок створення державних органів незалежної Польщі.

14 листопада 1918 р. – проголошення Чехословацької Республіки на чолі з президентом Т. Масариком.

12–13 травня 1926 р. – державний переворот у Польщі.

§15 Угорщина та Румунія у міжвоєнний період

79

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Пригадайте, що вам відомо про становище в Угорщині під час Першої світової війни.

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://ppt-online.org/126788>, ви зможете переглянути презентацію, присвячену Угорщині цього періоду.

1. Угорщина за режиму М. Хорті. Новий уряд було сформовано з профспілкових і соціал-демократичних лідерів. Він ліквідував революційні трибунали, відновив поліцію й суди. 4 серпня частини румунської армії увійшли до Будапешта й роззброїли Червону армію. Почалися арешти більшовицьких активістів. 16 листопада, після виведення румунських військ, у місто вступила угорська національна армія М. Хорті, єдина на той час реальна, загальнонаціональна сила, здатна підтримувати порядок. Попереду військ на білому коні їхав адмірал М. Хорті, який фактично встановив у країні свою диктатуру.

У січні 1920 р. в країні було проведено вибори до Національних зборів, які розпочали свою роботу **16 лютого 1920 р.** Національні збори винесли рішення про відновлення в країні монархії. Проти такого рішення категорично виступили країни Антанти і сусіди Угорщини (Чехословаччина, Румунія, Королівство Сербів, Хорватів і Словенців). М. Хорті скористався цим для розширення своїх повноважень. Він отримав і право в екстремальних випадках розпускати Національні збори, зберіг за собою посаду головнокомандуючого армією, проте головними його функціями були представництво країни на міжнародній арені, призначення та приймання послів.

ЩЕ ВАРТО ЗНАТИ

Міклош Хорті фон Надьбаня закінчив військово-морську академію. У 1918 р. – головнокомандувач австро-угорського флоту. У період комуністичного режиму в Угорщині був військовим міністром еміграційного уряду, що облаштувався в Сегеді, а потім головнокомандувачем національної армії. Після падіння УРР обраний до парламенту і 1 березня 1920 р. проголошений регентом (правителем) Угорщини. Після 1933 р. встановив тісні зв'язки з нацистською Німеччиною. У жовтні 1944 р. виїхав до Німеччини, а потім до своєї смерті жив у еміграції в Португалії.

У червні 1920 р. Угорщина підписала **Тріанонський мирний договір**, згідно з яким вона втрачала 2/3 території і половину населення. На неї було покладено обов'язок виплачувати репарації. Чисельність збройних сил обмежувалася 35 тис. вояків.

У 1921 р. прихильники монархії двічі спробували підняти заколот з метою повернути престол **Карлу IV Габсбургу**. Перша спроба була здійснена у березні 1921 р., проте адмірал Хорті не підтримав її, і Карлу довелося повернутися до Швейцарії, де він мешкав. Удруге 20 жовтня 1921 р. Карл разом з дружиною прилетів до Шопрона, міста на крайньому заході Угорщини, з наміром рушити на Будапешт. Цього разу він виступив проти регента Хорті. Останній послав військо на екс-імператора й захопив його в полон. Колишнього монарха вислали на о. Мадейру, де він і помер у віці тридцяти п'яти років. Національні збори Угорщини **3 листопада 1921 р.** прийняли закон, що забороняв відновлення монархії Габсбургів.

Особливості режиму М. Хорті:

- ▶ авторитарний режим у поєднанні зі збереженням парламенту, загального виборчого права та опозиційних партій;
- ▶ відсутність власної масової фашистської партії;
- ▶ опора режиму на низку легальних і таємних союзів і товариств, таких як «Союз угорців, що пробуджуються» та ін. Їхнім керівним центром був «Союз Етелкез», або «Екса», яким керувала «Рада семи вождів». Хорті вважався «невидимим главою союзу» і контролював діяльність усіх цих організацій.

Економічне становище Угорщини поталанило стабілізувати лише в 1924–1926 рр. за допомогою позик, що надійшли від США, Великої Британії та Франції. Виникали нові галузі виробництва, але країна залишалась аграрно-індустріальною.

Економічна криза 1929–1933 рр. завдала сильного удару угорській економіці, особливо сільському господарству. Майже 800 тис. промислових і сільськогосподарських робітників були безробітними. Уже в 1930 р. країну охопило масове невдоволення. Демонстрації відбувалися під гаслами «Хліба і праці!».

- Зібрання угорських фашистів.

Розгляньте ілюстрацію. Чи можна стверджувати, що угорські фашисти були «п'ятою колоною» Італії або Німеччини? Чому? Свою точку зору аргументуйте.

У другій половині 1930-х років внутрішню і зовнішню політику країни почали визначати праві сили. Після приходу до влади в Німеччині Гітлера активну діяльність в Угорщині розгорнули націонал-соціалістичні групи, які 1935 р. об'єдналися у партію «схрещені стріли». Регулярними стали німецько-угорські консультації на найвищому рівні. Будапешт поступово втягується у фарватер воєнної політики Німеччини.

2. Румунія в міжвоєнні роки. На відміну від багатьох сусідів, Румунія напередодні війни була незалежною конституційною монархією. Перша світова війна принесла румунському народові дуже великі бідування. Румунія вступила у війну в серпні 1916 р. на боці Антанти, але воєнні дії велися вкрай невдало, і в грудні того ж року німецькі війська захопили Бухарест. Окупанти грабували країну, вивозили зерно, нафту, худобу та інші багатства. Усього збитки від бойових дій та окупації становили 31 млрд золотих лей, а людські втрати – 800 тис. осіб, або 10 % населення. Уряд змушений був піти на підписання **7 травня 1918 р.** сепаратного миру з Німеччиною (**Бухарестський мир**).

Утім, правлячі кола Румунії не полишали надій на співробітництво з Антантою та її допомогу. За день до закінчення війни, 10 листопада 1918 р., румунський уряд висунув ультиматум командувачеві окупаційних військ генералу Макензену і заявив про розрив Бухарестського договору. Румунія знову повернулася до Антанти й опинилася в стані переможців. Це дало їй великі переваги. На останньому етапі війни в квітні 1918 р. румунські власті заявили про анексію Бессарабії, територію якої вони окупували ще в січні 1918 р. У листопаді того ж року до складу Румунії було включено Буковину.

Країни Антанти також дозволили румунським військам у грудні 1918 р. зайняти територію Трансільванії, що входила до складу Австро-Угорщини.

Наслідки Сен-Жерменського, Нейського і Тріанонського договорів:

- ▶ територія Румунії збільшилася більш як у два рази;
- ▶ Румунія перетворилася на багатонаціональну державу (у 1927 р. на 12 500 000 румунів у ній налічувалося 1 308 000 угорців, 780 000 євреїв, 723 000 німців, 448 000 українців, 358 000 болгар, 308 000 росіян, 57 000 сербів);
- ▶ були передбачені спеціальні заходи для захисту національних меншин, проте вони повною мірою не виконувались.

3. Анексія Бессарабії та Буковини. У січні 1918 р. Румунія розпочала інтервенцію в Бессарабію, де перед тим було встановлено радянську владу. Селянський з'їзд, що зібрався в умовах румунської окупації в Кишиневі, одностайно висловився за радянську владу. Румунський уряд уклав угоду з радянським урядом (**березень 1918 р.**), за умовами якої румунська влада була зобов'язана залишити протягом двох місяців територію Бессарабії та не вживати жодних дій проти радянської Росії. Однак **у квітні 1918 р.** Найвища міжсоюзницька рада країн Антанти вирішила передати Бессарабію Румунії. Тому Румунія відмовилася від виконання щойно підписаної угоди з Радянською Росією й анексувала Бессарабію. Румунська окупаційна влада інсценувала «волевиявлення» населення про приєднання до Румунії за умови надання територіальної автономії. У **листопаді 1918 р.** до складу Румунії було введено й Буковину, що належала перед тим до австрійської частини монархії Габсбургів. Національні збори румунів, що переважали в Південній Буковині, висловилися за приєднання до Румунії. А от населення Північної Буковини, що складалося переважно з українців, заявило про своє бажання возз'єднатися з Україною. Румунські війська, заручившись підтримкою Антанти, окупували Північну Буковину, ігноруючи волевиявлення її населення.

4. Конституція 1923 р. Політичні реформи 1920-х років, спрямовані на закріплення панування правлячих верств у країні, були спробою стабілізації суспільства

в умовах певного пожвавлення економіки. Найбільш важливою з них було прийняття нової конституції (березень 1923 р.). Подібно до багатьох конституцій інших країн, румунська декларувала демократичні права для всіх жителів Румунії, незалежно від їхнього етнічного походження, мови або віросповідання, проголошувала національну й соціальну рівність, формально гарантувала свободу праці та основні громадянські свободи. Конституція стояла на захисті приватної власності.

Законодавча влада, згідно з Конституцією 1923 р., формально належала двопалатному парламентові (палата депутатів і сенат). Але влада парламенту була обмежена правом короля санкціонувати закони й накладати на них дворазове вето. Виконавча влада повністю належала королю, який мав право призначати та усувати міністрів, розпускати парламент, а також повністю або частково переглядати текст самої конституції. Король Румунії, отже, мав значну владу в країні.

Утім, зміни сталися й при королівському дворі. Наприкінці 1925 р. націонал-ліберали зуміли домогтися позбавлення принца Кароля прав на престол з огляду на негаразди в його родинних справах. У 1927 р., після смерті короля Фердинанда, главою держави було проголошено його 6-річного сина **Кароля Міхая**, а регентську раду очолив брат прем'єр-міністра В. Бретіану. Румунія залишалася монархією.

Проголосивши на словах демократичні свободи, насправді конституція обмежила в правах значну частину населення: жінки, військовослужбовці й молодь до 21 року не отримали виборчих прав. Конституція була доповнена низкою «надзвичайних» законів, які дозволяли порушувати громадянські права, зафіксовані в ній. Отже, демократія у Румунії в 20-х роках ХХ ст. мала лише декларативний характер.

5. Королівська диктатура. Серйозним випробовуванням для уряду Румунії стала світова економічна криза, значно погіршилася внутрішньополітична ситуація, яка характеризувалась частою зміною урядів. У 1933 р. членами ультраправої організації було застрелено прем'єр-міністра Йона Дуку, що намагався протидіяти поширенню у країні впливу фашистів.

ЩЕ ВАРТО ЗНАТИ

Йон Дука став першою жертвою у серії нацистсько-фашистських терористичних замахів, спрямованих проти політичних діячів, які могли перешкодити їхнім планам. У липні 1934 р. наступною жертвою стане австрійський канцлер Е. Дольфус, ще пізніше кулі досягнуть міністра закордонних справ Франції Л. Барту та короля Югославії Олександра.

Про що, на вашу думку, свідчить той факт, що нацистам вдавалося успішно позбуватися своїх опозиціонерів? Аргументуйте.

Після вбивства Дуку, кабінет Т. Татареску **взяв** курс на зближення з гітлерівською Німеччиною, «Залізна сотня» – політична сила профашистського спрямування, активно спонсорувалася Берліном.

Економічна криза 1936–1937 рр. ще більше загострила становище, і на виборах 1937 р. жодна з політичних партій не набрала більшості. При цьому за «Залізну гвардію» голосувало вже 16 % виборців. У таких умовах **10 лютого 1938 р.** Кароль II здійснює переворот і встановлює свою диктатуру. В цьому ж році було прийнято нову конституцію.

Особливості нової конституції:

- ▶ король отримував усю повноту влади, парламент ставав дорадчим органом;
- ▶ політичні партії та профспілки було заборонено;

- ▶ проголошувався принцип «єдності румунської нації», надаючи румунам привілеї (на протипагу національним меншинам) обіймати державні посади й вільно «ропоряджатися всіма видами приватної власності»;
- ▶ створювалась єдина офіційна партія «Фронт національного відродження» (Партія нації);
- ▶ здійснювалась корпоратизація промисловості.

Головними опорами короля в його політиці були: армія та «Залізна гвардія». Але між генералітетом і лідерами «Залізної гвардії» існувала непримирима ворожнеча. Між «гвардійцями» і армійськими підрозділами спалахували сутички. У листопаді 1938 р. Кароль II розправляє з лідерами «Залізної гвардії» і зосереджує у своїх руках усю повноту влади. Таким чином, будь-яка опозиція в країні була придушена.

На міжнародній арені королівський уряд намагався проводити політику лавірування між демократичними та тоталітарними державами. Поступово відбувалося зближення з Німеччиною – король зрозумів, що саме вона є домінуючою силою в Європі. Крім того, Німеччина була головним торговельним партнером Румунії, а також Румунія намагалася дістати підтримки своєї протидії зазіханням Угорщини на Трансільванію. Незважаючи на це, Німеччина та Італія в конфлікті Бухареста і Будапешта підтримали Угорщину, і 30 серпня 1940 р. відбувся Віденський арбітраж, за рішенням якого Румунія повинна була передати Угорщині частину Трансільванії. Більше того, ще в **червні 1940 р.** Румунія зобов'язана була передати СРСР Бессарабію та Північну Буковину. Не маючи підтримки з боку Німеччини, румунські війська вийшли із цих територій.

6. Встановлення режиму Й. Антонеску. З кожним роком королівській диктатурі наростав спротив. Вирішальним для її падіння стали поразки Румунії на зовнішньополітичному фронті. Втрата Трансільванії, Буковини та Бессарабії, а згодом і Добруджи на користь Болгарії, остаточно підірвали віру населення в короля, відбулися масові антиурядові виступи. У цих умовах Кароль вирішив доручити формування нового уряду генералові Йону Антонеску, запеклому реакціонеру, відомому як людина «твердої руки». Діставши опівдні 5 вересня пропозицію сформувати новий уряд, Й. Антонеску надвечір того ж дня заявив королю, що не зможе цього зробити, якщо Кароль II не зречеться престолу на користь свого 19-річного сина Михая. Опинившись у цілковитій ізоляції, король вранці 6 вересня 1940 р. підписав акт про самозречення й передав керування державою генералові Й. Антонеску. У Румунії встановилась диктатура Антонеску. У країні відразу розпочалася антисемітська кампанія, почалася «румунізація» власності й бізнесу. Встановлювався поліцейський режим. Державу, на вимогу «залізної гвардії», було проголошено легіонерською, а Антонеску став «кондукторолом» – вождем держави.

З перших же днів військово-легіонерської диктатури, вона почала шукати підтримки ззовні. У країну було введено німецькі війська, які розмістилися в районах нафтових промислів. Їхня кількість швидко зростала і в середині січня 1941 р. перевищила 500 тис. Укладався нерівноправний торговий договір. Німеччина встановила контроль над румунською промисловістю. Румунія стала одним з основних постачальників для Німеччини продуктів харчування, сировини і нафти.

У внутрішній політиці генерал Й. Антонеску не визнав за потрібне навіть зберегти подобу парламентаризму: скасував дію конституції, ліквідував усі громадянські права. Відбулась

■ Кароль II.

■ Й. Антонеску.

мілітаризація економіки. Антонеску відтворював фашистський режим Італії та Німеччини.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Встановіть хронологічну послідовність подій: установлення королівської диктатури в Румунії, установлення авторитарного режиму Хорті в Угорщині, проголошення Угорщини радянською республікою, включення Буковини до складу Румунії.

Просторову. 1. Покажіть на карті кордони Угорщини, визначені Паризькою мирною конференцією.

2. Покажіть на карті території, які Румунія отримала після Першої світової війни.

3. Визначте які території і на користь яких держав були відібрані в Румунії на початку 40-х років ХХ ст.

Інформаційну. 1. Використавши підручник та додаткові джерела, зробіть схему політичного (державного) устрою Угорщини в період режиму М. Хорті.

2. Зробіть порівняльну таблицю режимів і діяльності М. Хорті та Й. Антонеску.

Логічну. 1. За яких обставин Угорщина стала незалежною державою?

2. Які події сталися в Угорщині 21 березня 1919 р.? Що було їх причиною?

3. Чому уряд графа Карої виявився неспроможним утримати владу?

4. Чому М. Хорті спромігся встановити диктатуру в країні?

5. Чому на Паризькій мирній конференції було ухвалено передати Румунії значні території колишньої Австро-Угорщини?

6. Як відбувалося приєднання до Румунії Бессарабії, Буковини, Трансільванії?

Аксіологічну. Висловіть свою думку стосовно причин зростання впливу фашистських сил у Румунії у 1930-х роках.

Мовленеву. Обговоріть питання: чим відрізнявся хортистський режим від італійського фашизму й німецького нацизму?

84

14 листопада 1919 р. – введення до Будапешта частин угорської армії на чолі з М. Хорті.

Червень 1940 р. – включення Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР.

§16 Болгарія та Югославія у міжвоєнний період

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Створіть логічні пари: Бессарабія, Польща, Бела Кун, Т. Масарик, Румунія, Чехословаччина, Юзеф Пілсудський, Угорщина.

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://gdz4you.com/prezentaciyi/vsesvitnya-istoriya/bolgariya-yugoslaviya-6801/>, ви зможете переглянути відео-матеріали, присвячені Болгарії та Югославії цього періоду.

1. Політична нестабільність Болгарії. Вступивши в жовтні 1915 р. у війну на боці австро-німецького блоку, Болгарія 1918 р. повністю вичерпала свої людські та економічні ресурси. Болгарія першою з країн Четверного союзу вийшла з війни, а цар Фердинанд зрікся престолу на користь свого 24-річного сина, якого проголосили царем під ім'ям **Борис III**. Сам же Фердинанд утік до Німеччини. Становище уряду залишалося хистким. У країні зростав вплив лівих партій, головно Болгарського хліборобського народного союзу (БХНС), які висували вимоги проведення реформ. Значно активізувалася партія «тісних» соціалістів, але її курс на збройне повстання й вимоги встановлення радянської соціалістичної республіки не були підтримані

селянством. «Тісняцтво» фактично становило собою різновид більшовизму на болгарському ґрунті.

Після виборів до Народних зборів у серпні 1919 р. лідер БХНС **Александр Стамболійський** сформував новий уряд разом з представниками народної та прогресивно-ліберальної партій. Діяльність уряду Стамболійського розпочалася в складній внутрішній та міжнародній ситуації. 27 листопада 1919 р. держави Антанти підписали в Нейї-сюр-Сен (поблизу Парижа) мирний договір з Болгарією (Нейїський договір), за яким Болгарія була відрізана від Егейського моря і втратила значну частину своєї території. Найтяжчою для Болгарії була, ясна річ, втрата Македонії, відданої Сербії ще за Бухарестським договором 1913 р., трохи збільшеної за договором Нейї.

За Нейїським договором, Болгарії заборонялося мати армію чисельністю понад 20 тис. вояків, авіацію, військово-морський флот тощо. Упродовж 37 років країна повинна була сплатити 2250 млн золотих франків репарацій. Через два дні після підписання договору в Софії відбулася масова демонстрація проти його грабіжницьких умов, зростання податків, дорожнечі. **27 грудня 1919 р.** почали страйкувати залізничники й робітники зв'язку, а 29 грудня розпочався загальний політичний страйк. Народні збори ухвалили закон про покарання винуватців національної катастрофи, було віддано до суду кількох міністрів колишніх кабінетів.

Після поразки страйку залізничників Стамболійський вирішив сформувати однопартійний уряд БХНС. Виникла ситуація, коли селянська партія перетворилася на одноосібно правлячу політичну силу.

Реформи уряду Стамболійського:

- ▶ прийняття закону про загальну трудову повинність для всіх громадян;
- ▶ відчуження на користь держави земельних володінь площею понад 30 га та їх розподіл між безземельними та малоземельними селянами;
- ▶ зосередження в руках держави торгівлі зерном, прогресивно-прибуткове оподаткування, податок на прибутки товариств (банків, торговельних, промислових та інших підприємств).

Чимало реформ Стамболійського не було реалізовано, але уряд набув широкої популярності. За короткий час чисельність БХНС зросла до 150 тис. членів.

Навесні 1922 р. сформувалася «**Народна змова**» – невелика організація, що об'єднала групу правих елементів болгарського суспільства, які поставили за мету повалення уряду БХНС і встановлення авторитарного режиму. Завдяки зусиллям «Народної змови» влітку 1922 р. три провідні праві партії організували «Конституційний блок», який проголосив метою відновлення «зневажених конституційних прав і свобод». Вони знайшли собі підтримку у **Військовій лізі**, що була створена 1919 р. та об'єднала невдоволених своїм матеріальним і суспільним становищем офіцерів, яких звільнили зі служби за умовами Нейїського договору. На чолі Військової ліги стояв генерал **І. Вилков**, якого підтримував цар Борис III. Фактично він виконував функції головнокомандувача болгарської армії.

Цар, залишаючись осторонь, уміло спрямовував дії супротивників уряду БХНС. Вважаючи ситуацію сприятливою для здійснення перевороту, керівництво «Народної змови» та Військової ліги, яким таємно диригував Борис III, у ніч проти **9 червня 1923 р.** вчинило державний заколот. Міністрів і депутатів БХНС заарештували змовники, а А. Стамболійського, який намагався організувати опір, по-звірячому вбили. Народне протистояння змові було придушене.

Унаслідок перевороту владу захопив уряд на чолі з одним із лідерів «Народної змови» **Александром Цанковим**. Новий режим мав характер військової диктатури.

■ Александр Стамболійський.

■ Александр Цанков

Репресії та переслідування були спрямовані проти БХНС, Болгарської комуністичної партії (БКП) та інших лівих партій.

У відповідь на встановлення реакційного режиму ліві сили вирішили підняти повстання. Повстання було недостатньо підготовлене й спиралося великою мірою на ентузіазм і рішучість народу вести боротьбу проти влади. Перші збройні бої почалися **13 вересня** під Казанликом, а **19 вересня** спалахнуло повстання в Південній Болгарії, у Старозагорському окрузі. Масового характеру набуло повстання в Північно-Західній Болгарії. У ніч проти **23 вересня** повстанці спромоглися захопити м. Фердинанд (нині Михайловград) і низку інших населених пунктів. Кілька днів точилися запеклі бої проти урядових військ, але **27 вересня** повстанці му-

сили залишити Фердинанд, а затим відступити за кордон. У Софії, де влада заарештувала деяких керівників компартії, повстання не відбулося.

Уряд Цанкова вдався до небаченого терору проти лідерів та прихильників лівиці. У 1926 р. Александр Цанков пішов у відставку, а в його крісло сів **Андрей Ляпчев**, який був прихильником поміркованої політики. За його правління було оголошено амністію прихильникам лівих партій, з підпілля вийшла комуністична партія, що, правда, їй довелося змінити назву: тепер вона називалася Болгарська робітничка партія.

У 1931 р. відбулися парламентські вибори, на яких переміг «Народний блок» – коаліція демократів, частини БХНС, радикалів та націонал-лібералів. Він гарантував дотримання конституції, політичних та громадянських прав. У країні тривав процес демократизації. Проте вже в 1933 р. на політичній сцені заявили про себе партії, зокрема, профашистського гатунку, невдоволені керівництвом «Народного блоку». Вони ждали повернення Болгарії забраних територій. Останнім сприяв і один зовнішньополітичний чинник – у 1934 р. чотири сусідні з Болгарією країни утворили так звану Балканську антанту. У разі конфлікту з Болгарією вони зобов'язувалися надати одна одній військову допомогу. Це було добрим підґрунтям для приходу до влади реваншистських сил. Останні в ніч з 18 на 19 травня 1934 р. без особливих труднощів здійснили державний заколот. Уряд очолив **Кімон Георгієв** – один з лідерів «Ланки» – невеликої організації, пов'язаної з Військовою лігою. Громадськість схильно сприйняла новину про зміну влади. Болгари сподівалися, що новий кабінет зліквідує політичний хаос та доб'ється громадянського миру.

Особливості діяльності уряду Кімона Георгієва:

- ▶ розпуск парламенту – Народних Зборів;
- ▶ заборона діяльності всіх політичних партій та конфіскація їх майна;
- ▶ скасування органів місцевого самоврядування;
- ▶ здійснення адміністративної централізації (із 16 округів було засновано 7 областей, якими керували призначені урядом директори);
- ▶ монополізація торгівлі сіллю, тютюном, спиртом та нафтою.

2. Установлення королівської диктатури. Поступово кабінет Кімона Георгієва досяг повного контролю і над зовнішньою політикою Болгарії, яка досі була прерогативою царя. Це викликало конфлікт з монархом. Цареві Борису III вдалося розколоти Військовий союз, який був основою режиму. Внаслідок цього на початку 1935 р. прем'єр Кімон Георгієв подав у відставку й режим заколотників перестав існувати. Щоправда, він підготував добрий ґрунт для одноосібного управління монарха, який почав розмішувати на вищих посадах виконавчої влади «своїх людей».

Під кінець 1935 р. цар Борис III зосередив усю повноту влади у своїх руках. Треба відзначити, що більшість болгарського суспільства сприймала одноосібну владу царя схвально, бо авторитарні наміри монарха мали гарантувати державну стабільність. Цьому було кілька причин:

- ▶ після світової економічної кризи в Болгарії настало певне господарське поживлення. Уряд форсував індустріалізацію, контролював транспорт та банківську справу, захищав вітчизняного товаровиробника. Зростали обсяги зовнішньої торгівлі;
- ▶ соціальна політика розширювала суспільну базу режиму, тим паче, що держава повністю контролювала пресу та громадську діяльність. Тому не дивно, що парламентські вибори 1938 р. сприяли розвитку безпартійного монархічного режиму;
- ▶ гнучка політика монарха та уряду в економіці та культурі також сприяли перетворенню Болгарії на зону стабільності в Південно-Східній Європі саме напередодні Другої світової війни.

3. Королівство Сербія, Хорватія і Словенія. Держава Югославія (таку назву королівство дістало 1929 р.) утворилася 1918 р. внаслідок об'єднання кількох південнослов'янських земель. Серед них були як незалежні держави – Сербія, Чорногорія, так і землі, що входили до складу Австро-Угорщини, – Хорватія, Боснія та Герцеговина, Словенія, Далмація, частина Македонії. Населення новоутвореної держави складало 14 млн. На цій розширеній території проживали чималі національні громади угорців, німців, албанців, турків, румунів.

Нова держава була конституційною монархією на чолі із сербською королівською династією Карагеоргієвичів. В уряді королівства чільні посади належали сербським політикам, декілька міністерських портфелів віддали тим хорватам і словенцям, котрі були прибічниками централізації. Важливу роль відігравали королівський двір і владолюбний регент Александр, який керував державою замість перестарілого короля Петра Карагеоргієвича.

В економічному аспекті найбільш розвиненими регіонами були Словенія і Хорватія, яких не влаштувала відсутність реальної влади в новій державі. До того ж Хорватія традиційно орієнтувалася на Німеччину, Словенія – на Австрію, Сербія – на Росію, а Боснія – на мусульманські країни. Ця орієнтація склалася історично й продовжувала зберігатися в майбутньому. Найгострішими були релігійні суперечності, що пояснювалися належністю народів королівства до різних віросповідань: православного (сербі і чорногорці), католицького (хорвати, словенці), мусульманського (сербі Боснії, які сповідували іслам). У країні виникла взаємна релігійна нетерпимість народів.

РОЗВИВАЄМО КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ

Поясніть, чи вважаєте ви релігійну нетерпимість неодмінним атрибутом багатонаціональних держав. Чому? Свою точку зору аргументуйте. Які, на вашу думку, існують шляхи подолання подібних проблем? Запропонуйте своє вирішення.

Утворення нової держави на карті Європи було прогресивним явищем. Але до існуючих сторіччями суперечностей і проблем додалися нові, що призвели до трагічної розв'язки наприкінці ХХ ст.

4. Видовданська конституція 1921 р. У листопаді 1920 р. в країні відбулися вибори до Установчих зборів, на яких перемогу одержали сербські політичні партії, що виступали на захист політики централізації держави. 28 червня 1921 р., на день св. Вида (сербською Видов дан, у річницю битви на Косовому Полі 1389 р.), Установчі збори прийняли конституцію, що дістала назву Видовданської. «Сербо-хорвато-

словенська держава, – проголошувалося в ст. 1 конституції, – є конституційною, парламентською і спадковою монархією». Королю, особа якого проголошувалася недоторканною, конституція надавала великі права: спільно зі скупщиною він здійснював законодавчу владу, а через Раду міністрів – виконавчу. Королю належало право проведення зовнішніх відносин, він був верховним головнокомандувачем збройних сил.

Державу переділили на 33 жупанії (губернаторства) на чолі з жупанами, що призначалися королем. Конституція закріпила унітарний державний устрій і визнала наявність у країні єдиного сербо-хорвато-словенського народу. Депутат Народної скупщини був зобов'язаний говорити й писати «сербо-хорвато-словенською державною мовою». Особи, які не належали до «сербо-хорвато-словенської національності», повинні були прожити на території Королівства не менше 10 років, щоб дістати право стати депутатами. Прийняттям Видовданської конституції завершилося формування Югославської держави. Конституція містила положення про демократичні свободи й громадянські права, рівність усіх громадян перед законом.

■ Король Олександр та Луї Барту за кілька хвилин до замаху.

5. Проголошення Югославії. 6 січня 1929 р.

Олександр опублікував маніфест, згідно з яким у країні ліквідувалася парламентська монархія, скасовувалася Видовданська конституція, розпускалась Народна скупщина і всі партії та організації, які проводили антидержавну політику. Король брав усю повноту влади у свої руки. У жовтні 1929 р. держава дістала назву Королівство Югославія.

Одночасно було проведено й адміністративну реформу, за якою країна поділялась на 9 банів і один столичний округ так, щоб у банах сербське населення було домінуючим. Старі етнічні кордони були ліквідовані. Бани призначались королем і підпорядковувались тільки йому.

У 1930 р. Югославію охопила економічна криза. Промислове виробництво скоротилось на половину, а ціни на сільськогосподарську продукцію – удвічі. Крім того, загострилися протиріччя у суспільстві. Боротьба за права хорватів, мусульман, словенців набрала міжнародного характеру. Хорватські **уґаши** (місцеві нацисти) на чолі з **Анте Павеличем**, що знайшли підтримку Італії, а згодом і Німеччини, вдалися до терористичних актів.

У жовтні 1934 р. король прибув до французького міста Марселя, де мала відбутися зустріч з міністром іноземних справ Франції Барту – таким же, як і сам король, послідовним прибічником створення антинацистської системи міжнародної колективної безпеки. Незважаючи на повідомлення про можливість теракту, їм надали відкритий, неброньований автомобіль, і фактично відсторонили від участі у поїздки по місту особисту охорону короля.

Унаслідок скоєного по дорозі нападу, короля було вбито, а пораненому у руку Барту надали настільки некваліфіковану медичну допомогу, що він невдовзі помер від втрати крові. Вбивцею виявився болгарин Величко Георгієв, член македонської нацистської терористичної організації. Убивством двох найбільших прихильників політики колективної безпеки Німеччина домоглася своїх цілей чужими руками. Останніми словами короля були: «Бережіть Югославію!».

У зовнішній політиці Югославія дотримувалась союзу з Францією і була членом Малої Антанти і Балканської Антанти (воєнно-політичний союз із Грецією, Румунією і Туреччиною). Найбільш напруженими були відносини з Італією і Болгарією. Після смерті Олександра королем став його син **Петр II** (11 років), а регентом – принц **Павел**. У 1935 р. уряд очолив **М. Стоядінович**. Він намагався подолати кризу в на-

■ Момент замаху. Вбивця стріляє в міністра і короля з підніжки автомобіля.

Проаналізуйте наведену інформацію та ілюстративний матеріал до неї. Висловіть свою думку, наскільки великими були шанси успішної реалізації замаху без допомоги «п'ятої колони» у спецслужбах Марселя.

ціональних відносинах. Розуміючи, що для приборкання хорватських сепаратистів потрібно позбавити їх зовнішньої підтримки, він уклав конкордат з Ватиканом, за яким католицька церква (хорвати-католики) отримувала ряд привілеїв. Це призвело до конфлікту між урядом і православною церквою.

У 1937 р. Стоядінович уклав договір з Болгарією та Італією. За договором, Італія припиняла підтримку усташів, Югославія визнавала окупацію Ефіопії і аншлюс Австрії, а після розчленування Чехословаччини заявила про припинення існування Малої Антанти. Але вирішити хорватські питання так і не вдалось. Тоді король надав право формувати уряд **Д. Цветковичу** (лютий 1939 р.).

26 серпня 1939 р. новий глава уряду підписав угоду з лідером хорватського руху В. Мачеком про створення Хорватської самостійної адміністративної одиниці. Пронімецька політика Цветковича призвела до приєднання до Троїстого пакту; Югославія стала союзницею Німеччини, Італії та Японії. Це спричинило вибух невдоволення серед народних мас. Частина офіцерства і правлячих кіл у ніч проти **27 березня 1941 р.** вчинила державний переворот. До влади прийшов уряд на чолі з **Д. Симовичем**. Це був проанглійський державний військовий переворот, підтриманий демократичною опозицією.

БЛІЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Спробуйте дати оцінку політичним крокам Д. Симовича. Як би діяли на його місці ви?

ЦЕ ВАРТО ЗНАТИ

Душан Симович був начальником Генерального штабу Югославії. У січні 1940 р. через незгоду із здійснюваним владою військовим співробітництвом з Німеччиною був відправлений й у відставку. Здійснивши переворот, він з одностайними усунув від керівництва країною князя регента Павла, змінивши його 17-річним Петром II. Сам Симович обійняв посади прем'єр-міністра і начальника Генштабу. У відповідь Гітлер розпочав вторгнення в Югославію. У квітні 1941 р. Симович змушений був залишити країну й повернувся до неї лише після війни.

6. Становище національних меншин і міжнаціональні відносини у країнах регіону. Крім соціально-економічних проблем, ключовою для деяких держав регіону залишалася національна проблема. Попри низку наданих конституцією Чехословаччини прав, національні меншини країни не почували себе рівноправними з панівною чеською нацією. Основою цього нерівноправ'я було те, що провідні позиції в економіці посідала чеська буржуазія. У Словаччині політика «чехословакізму», відмова

■ Судетські німкені вітають гітлерівських вояків.

національна партія Глінки, що вимагала автономії Словаччини. На теренах Карпатської України та Словаччини угорські національні партії виступали за приєднання цих земель до Угорщини.

Найбільш серйозним питанням для королівства Югославія стала великосербська політика, яку проводили король і уряд. Унітарне Югославське королівство на чолі із сербською династією Карагеоргієвичів не враховувало особливостей історичного розвитку та політичного стану народів і територій, які входили до нього. Хорвати, словенці, черногорці, македонці, албанці, угорці та інші національні громади мали значно менше прав, ніж серби. Македонцям і албанцям було навіть заборонено користуватися рідною мовою в державних установах, школах, мати друковані видання.

5 грудня 1918 р., на другий день після опублікування маніфесту про створення Королівства СХС, у головному місті Хорватії – Загребі відбулися заворушення серед хорватських військ. Повсталі були незадоволені тим, що в маніфесті ні слова не йшлося про національні права Хорватії. Виступ солдатів мав стихійний характер і був слабо організований, тому урядові війська швидко придушили його. Деякі опозиційні хорватські, словенські та мусульманські партії виступали з вимогами вирівнювання прав національностей. Зокрема, 1921 р. було створено Хорватський блок, до якого ввійшли партії, що вимагали федерального устрою Королівства СХС.

У сепаратистському русі перед вела Хорватська республіканська селянська партія (ХРСП). Її популярність зросла після того, як улітку 1924 р. її лідер **С. Радич** поїхав до СРСР і заявив про вступ партії до Селянського Інтернаціоналу. Прагнучи внести розкол в опозиційний рух, король і сербські партії пішли на компроміс із Радичем. Його та інших представників цієї партії було введено до складу уряду, партія перестала називати себе республіканською, визнала Видовданську конституцію та вийшла із Селянського Інтернаціоналу.

■ Степан Радич.

Проте компроміс був тимчасовим. **20 червня 1928 р.**, під час бурхливої дискусії в скупщині, депутат від Черногорії, член національної народної радикальної партії П. Рачич смертельно поранив С. Радича, а двох інших парламентарів від Хорватської селянської партії було вбито. У Хорватії почалися масові мітинги протесту.

Вибухонебезпечна ситуація склалася в Косові, де після поразки від турків 1389 р. припинила існування Сербська держава. У національному самовизнанні сербів Косово посідало особливе місце – адже тут був центр сербської

правлячих кіл республіки визнати словаків як самостійну націю, а також централізаторські заходи Праги викликали невдоволення словацького населення.

Найгострішою національно проблемою Чехословаччини була судетська. Судетська область була приєднана до Чехословаччини за Версальським договором, більшість її населення становили етнічні німці. Після приходу в Німеччині до влади нацистів на чолі з Гітлером питання судетських німців значно актуалізувалось та стало предметом гострої конфронтації між двома країнами. Було створено Судето-німецьку партію на чолі з К. Генлейном, яка спершу декларувала лояльність до Праги, але потім відкрито стала на античеські позиції та оголосила курс на приєднання до рейху. На Німеччину орієнтувалася також Словацька

державності. Проте від кінця XVII ст. з різних причин сербське населення почало залишати свою прабатьківщину, переселяючись головно до Воєводини, а на їхнє місце турецька адміністрація поселяла албанців. З плином часу албанці стали тут більшістю.

Албанізація Косова – роз'ятрена рана у сербській національній свідомості. У міжвоєнний період виникали численні конфлікти між сербами та албанцями в цьому регіоні. Загострення національних суперечностей призвело до військово-монархічного перевороту в січні 1929 р.

РОЗВИВАЄМО КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ

Рачича було засуджено до ув'язнення, яке він відбував на розкішній віллі у Сербії, доки його не звільнили німці. Проте у 1944 р. його було викрадено і страчено югославськими партизанами.

Як ви вважаєте, чи можна назвати такий кінець убивці закономірним? Чому? Свою точку зору аргументуйте.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Установіть хронологічну послідовність подій: прихід до влади уряду Кімона Георгієва, прийняття Видовданської конституції, державний заколот, що скинув уряд БХНС у Болгарії, убивство югославського короля Олександра.

Просторову. 1. Покажіть на карті території, які Болгарія втратила після Першої світової війни.

2. Визначте, які з перелічених територій, областей, районів входили до складу Королівства Сербів, Хорватів і Словенців? Які – не входили?

Сербія; Каталонія; Герцеговина; Македонія; Добруджа; Словенія; Баварія; Чорногорія; Хорватія; Боснія; Далмація; Трансільванія.

Інформаційну. 1. Використавши підручник та додаткові джерела, зробіть історичний портрет царя Бориса III.

2. Заповніть таблицю, запишіть у кожен графу народи Югославії, які сповідували відповідну віру.

Православні	Католики	Мусульмани

Логічну. 1. Як Нейїський мирний договір, на вашу думку, мав вплинути на розвиток Болгарії у повоєнний час?

2. Назвіть головні напрями діяльності уряду А. Стамболійського. Чому він упав?

3. Чому вересневе повстання 1923 р. зазнало поразки? Чи існувала об'єктивна можливість для лівих сил Болгарії прийти до влади в цей період?

4. Які соціальні верстви Болгарії підтримували режим Кімона Георгієва?

5. За яких обставин було утворено Королівство Сербів, Хорватів і Словенців? Чи було це королівство штучним державним утворенням? Чому?

6. Схарактеризуйте Видовданську конституцію. Чиї інтереси вона представляла?

Аксіологічну. Висловіть своє ставлення до міжетнічного конфлікту у Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців, у подальшому Югославії, чому влада виявилася неспроможною вирішити національне питання?

Мовленнєву. Обдумайте та обговоріть питання, чим ситуація в Болгарії у 1920-30-х роках значно відрізнялася від сусідніх держав?

1 грудня 1918 р. – створення Королівства Сербів, Хорватів і Словенців.

1921 р. – Видовданська конституція.

вересень 1923 р. – повстання під керівництвом ЦК БКП, намагання скинути військову диктатуру.

1929 р. – проголошення Королівства Югославія.

ДЕРЖАВИ АЗІЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

§17 Японія. Китай

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Пригадайте, як великі держави ділили Китай наприкінці XIX ст. і чим це було викликано.

Перейшовши за цим кодом, ви зможете розширити свої уявлення про Японію у першій половині XX ст.

92

1. Мілітаризація економіки, державних інституцій та суспільної свідомості населення Японії. На відміну від інших азійських країн, Японія, завдяки низці внутрішніх та зовнішніх причин, не перетворилася на колонію або залежну від держав Заходу країну, а сама на початку XX ст. стала на шлях колоніальних завоювань. Вона перемогла у війнах проти Китаю та Росії, перетворила на колонію Корею, посиливши свої позиції на Далекому Сході.

У роки Першої світової війни Японія стала на бік Антанти, захопивши німецькі колонії на островах Тихого океану та орендні території в Китаї – півострів Шаньдунь.

Особливості економічного розвитку Японії:

- ▶ потужний розвиток військової галузі;
- ▶ зросли прибутки японських монополій, які збагатилися за рахунок воєнних замовлень, а також дістали можливість розширити виробництво товарів для збуту за кордон;
- ▶ валовий національний продукт за 1914–1919 рр. збільшився в 5 разів.

Безпосередньо після закінчення світової війни Японія намагалася закріпити свої здобутки. Паризька мирна конференція передала їй права на Каролінські, Маріанські й Маршаллові острови, що належали Німеччині, і на китайську провінцію Шаньдун. Проте на Вашингтонській конференції 1921–1922 рр. у результаті об'єднаних зусиль європейських дипломатій та США Японію потіснили в басейні Тихого океану та змусили повернути Китаю півострів Шаньдунь. Тоді ж у японській економіці почався спад, спричинений, з одного боку, світовою економічною кризою, а з другого – постійним скороченням експорту до Китаю внаслідок бойкоту японських товарів і посилення конкуренції з боку американських та британських компаній.

Проте вже у середині 1920-х рр. Японія вийшла з кризи, ставши на шлях милітаризації всіх сфер життя країни: економічної, політичної, ідеологічної.

Підготовка економіки до широкомасштабної війни йшла під гаслом створення «нової економічної структури». Вона передбачала:

- ▶ концентрацію виробництва;
- ▶ активний розвиток важкої, особливо військової, промисловості за рахунок галузей, що працювали на внутрішній ринок для підвищення життєвого рівня населення;
- ▶ установа військово-державного контролю над економікою країни;
- ▶ створення контролюючих державних органів у вигляді асоціацій виробників у різних галузях господарювання.

На чолі асоціацій ставали представники найбільших корпорацій, що фактично означало передачу їм регулювання всіма процесами в економіці. Таким чином у Японії була створена така економічна модель, яка була притаманна тоталітарним і авторитарним режимам 1920–1930 рр.

У 1927 р. до влади прийшов кабінет генерала **Танака**, головним завданням якого стало проведення «твердого курсу», «курсу броньованого кулака» у внутрішній і зовнішній політиці. У липні 1927 р. прем'єр-міністр надіслав імператорові меморандум, у якому викладалися агресивні плани японських правлячих кіл щодо:

■ Генерал Танака.

- ▶ завоювання Китаю, а потім «Індії, архіпелагу Малої Азії, Центральної Азії та, зрештою, Європи»;
- ▶ необхідності «схрестити мечі» з СРСР;
- ▶ неминучої війни проти США через Китай.

У внутрішній політиці влада посилила поліцейський контроль за громадськістю. У 1925 р. було прийнято закон про захист громадського спокою, що передбачав покарання не лише за антиурядову діяльність, а й за «небезпечні думки». У 1928 р. було прийнято «Закон про охорону громадського порядку», яким було передбачено до десяти років тюремного ув'язнення за «антимонархічні» та «антидержавні» дії. Насправді ж під ці формулювання можна було підвести будь-які вияви невдоволення офіційною урядовою політикою.

Проте невдоволення урядовою політикою виявлялося не лише з боку лівих та ліберальних сил, а й зі сторони ультраправих організацій. На відміну від фашистських або нацистських організацій у європейських країнах, у Японії ультраправі настрої виникають у середовищі військових, створюються організації «молодих офіцерів», невдоволених нерішучим, на їхній погляд, зовнішньополітичним курсом та старою бюрократією і генералітетом, що був з нею пов'язаний. «Молоді офіцери» починають готувати державний переворот з метою кардинально змінити політику країни. Перша така їх змова була викрита у **1931 р.**

У **1932 р.** «Національна федерація молодих офіцерів» повторила спробу державного перевороту: змовники вторглися до резиденції прем'єра Імукаї та вбили його. У будинок правління правлячої партії і концерну Міцубісі було кинута бомба. Ця спроба встановити військову диктатуру успіху теж не мала. Уряд ужив заходів проти змовників: їх було роззброєно, а частину заарештовано. Щоправда, керівник змови генерал Аракі не був заарештований і навіть зберіг свою посаду військового міністра в новому коаліційному кабінеті «національної єдності». Із цього часу й до 1945 р. у Японії при владі знаходились лише «військові кабінети».

■ Японські військові.

Відбувалася милітаризація суспільної свідомості, у вояків виховувалася безмежна відданість імператорові та беззаперечне підкорення тим, хто обіймає вищу посаду. Це відповідало основним канонам державної релігії синтоїзму, що обожнювала імператора, видаючи його за сина богині Сонця Аматерасу. Єдина в світі японська правляча династія знаходилася на престолі понад 2000 років. Синтоїзм покріплювався кодексом честі самурая – **бусидо**. Його дотримувалися всі японські війська. Смерть за імператора вважалася проявом найвищого патріотизму. Значення армії та військовиків у житті японського суспільства неухильно зростало.

2. Зовнішня експансіоністська політика Японії. Крім амбіційних планів створення східної імперії, у Японії були й більш прозаїчні причини для розгортання агресії проти сусідніх країн: Японія не була в змозі прогодувати своє 64-мільйонне населення. Попри надзвичайно ретельний обробіток кожного метра родючого ґрунту і збільшення врожайності майже вдвічі, японський уряд змушений був за перше повоєнне десятиріччя втричі збільшити імпорту рису. Крім того, різко скоротилася **японська еміграція до інших країн**, зокрема, після прийняття у США антиімміграційних законів.

Військово-політичне керівництво Японії, розгорнувши відверте готування агресії проти Китаю, СРСР, США і Великої Британії, усіляко нарощувало міць збройних сил:

- ▶ військові витрати збільшилися;
- ▶ зросла чисельність особового складу, удосконалювались озброєння, організаційна структура військ та оперативно-тактична підготовка;
- ▶ посилилося нагнітання милітаристських догм у голови військовослужбовців.

Японія планувала створити плацдарм у Маньчжурії та Кореї для нападу на Радянський Союз і військово-морські бази для ведення бойових дій проти США і Великої Британії. Маньчжурія була першим по черговості об'єктом агресії з боку Японії, оскільки надра регіону містили безліч корисних копалин, яких так не вистачало Японії, річки були зручні для будівництва гідроелектростанцій, сільськогосподарські угіддя давали високі врожаї рису. Крім того, Маньчжурія мала вигідне військово-стратегічне розташування.

Улітку 1931 р. Японія завершила підготовку нападу на Китай. Обраний момент здавався їй дуже вигідним, адже в Китаї точилася громадянська війна.

Привід для початку агресії шукали недовго: **18 вересня 1931 р.** неподалік Мукдена, на Південно-Маньчжурській залізниці, японська агента вчинила диверсію. Незначні пошкодження, завдані вибухом, стали «підставою» для окупації японськими військами всієї Південної Маньчжурії. У тримісячний термін Маньчжурія опинилася в руках агресора. Проголосивши у **1932 р.** створення на території Маньчжурії маріонеткової держави Маньчжоу-го на чолі зі скинутим 1912 р. імператором Пу І, Японія фактично перетворила цю економічно розвинену територію на свою колонію.

Також у 1932 р. японські війська висадилися й поблизу Шанхая, намагаючись оволодіти найбільшим містом Китаю. Проте захопити Шанхай їм не вдалося, китайська армія і мешканці міста вчинили запеклий опір. Світова громадськість засудила агресію Японії проти Китаю. У 1933 р. Японія вийшла з Ліги Націй.

У **лютому 1936 р.** у Токіо знову стався путч, організований «молодими офіцерами». Хоча він був придушений, вимоги «молодих офіцерів» не залишилися поза увагою.

Правляча верхівка Японії розпочала підготовку до широкомасштабної агресії проти Китаю, а в подальшому – проти країн Південно-Східної Азії та басейну Тихого океану.

3. Національна революція в Китаї та боротьба за владу КПК і Гоміндану.

Чан Кайші. На початку ХХ ст. Китай не був колонією у класичному розумінні слова. Після повалення монархії у 1912 р. він мав республіканський устрій, однак слабкість правителів призвела до втрати цілісності країни. Хоча формально Китай залишався єдиною державою, насправді в Пекіні правив один уряд, в Нанкіні – інший, у Маньчжурії – ще якийсь і т. д. Таке становище значно послаблювало економіку країни, оскільки перешкоджало розвитку промисловості й товарообігу, дискредитувало Китай в очах міжнародної спільноти, перетворювало його на об'єкт колоніальних зазіхань великих держав.

Рішення Паризької мирної конференції, що санкціонувало право Японії на німецькі володіння в китайській провінції Шаньдун, викликало бурю обурення в Китаї.

Обурення призвело до започаткування «**Руху 4 травня**» – того дня 1919 р. студенти вийшли демонстрацією протесту з вимогою анулювати поступки Японії («Двадцять одна вимога»), зроблені їй під час війни. Виступ пекінських студентів був підтриманий широкими колами китайської молоді та інтелігенції, чимала частина якої після цього влилася до лав партії Гоміндан і Комуністичної партії Китаю (КПК), що сформувалася 1921 р. «Рух 4 травня» сприяв також консолідації молодого китайського робітничого класу, що відбилося в його організованих виступах, страйках. Китайський уряд був змушений заявити про відмову підписати Версальський мирний договір і зняти з посад найбільш ненависних народів прояпонськи налаштованих сановників. Словом, «Рух 4 травня» став початком нового етапу в революційному процесі в Китаї.

Революційний процес був тісно пов'язаний з ім'ям Сунь Ятсена, який створив партію Гоміндан та власні збройні сили. 1923 р., коли йому поталанило прийти до влади в Південному Китаї, у провінції Гуандун, столицею якої є м. Гуанчжоу (Кантон), він розпочав роботу зі створення нової партії та власної армії.

На першому конгресі реорганізованого Гоміндану 1924 р., у якому взяли участь і комуністи, було проголошено політику єдиного фронту, осередком якого мала стати згуртована дисципліною й суворо централізована за радянським зразком група революціонерів радикального спрямування. За допомоги радянських військових радників було створено військову школу у Вампу, поблизу Гуанчжоу, що стала кузницею кадрів революційних командирів і комісарів.

Смерть Сунь Ятсена в березні 1925 р. була великою втратою для революції, але не зупинила її розгортання. Склалася умови для виступів у похід на Північ, причому першою з них була міцна революційна армія.

1 липня 1925 р. в Гуанчжоу уряд проголосив себе Національним урядом Китаю й розпочав боротьбу за об'єднання країни. Попервах це була боротьба за зміцнення позицій на Півдні. Після другого конгресу Гоміндану навесні 1926 р. намітилося певне перегрупування сил у партії, унаслідок якого фактична влада опинилася в руках **Чан Кайші**, що став головнокомандувачем збройних сил.

У липні 1926 р. гомінданівські війська виступили у свій славнозвісний Північний похід, план якого було розроблено за участю радянських спеціалістів, зокрема **В. Блюхера**. Наслідком походу було приєднання до територій, контрольованих Чан Кайші, Шанхая, Нанкіна, Ухані та інших великих міст і провінцій Китаю. Армія ставала опорою нової влади у завойованих провінціях, де відбувалося зрощення військової та адміністративно-політичної функцій, партійного й державного апаратів. Усі ці процеси посилювали позиції Чан Кайші, який навесні 1927 р. проголосив у Шанхаї власний Національний уряд. Лідери гомінданівців в Ухані, куди ще раніше

■ Сунь Ятсен.

перемістилася столиця колишнього Національного уряду з Гуанчжоу, спершу намагалися чинити опір цьому переворотові, але восени того ж року Чан Кайші здобув Ухань. **Об'єднання Китаю на цьому було фактично завершено.** Усі політичні сили в країні, крім комуністів, які різко засудили переворот і розпочали власну революційну боротьбу, визнали уряд Чан Кайші. Наприкінці 1928 р. ЦВК Гоміндану ухвалив офіційне рішення про завершення воєнного етапу революції та про початок політичних перетворень.

ЩЕ ВАРТО ЗНАТИ

Чан Кайші – випускник військової академії в Токіо. Брав активну участь у політичній боротьбі проти Маньчжурської династії. Активний учасник революції 1911–1913 рр. Один із лідерів Гоміндану, керівник збройних сил Гомінданівської партії. У 1928 р. став президентом Китаю. Він зумів утриматися при владі під час японської окупації (1938—1945 рр.), проте згодом зазнав поразки у боротьбі проти комуністів. Після 1949 р. зі своїми прибічниками перебрався на острів Тайвань, де за період його правління спостерігалося бурхливе економічне піднесення.

Наприкінці 1920-х років Китаю відкрито загрожувала японська інтервенція. Гомінданівці на чолі з Чан Кайші неодноразово пропонували китайським комуністам об'єднати свої зусилля в боротьбі проти зростаючої агресивності Японії. У середині 1930-х років КПК та її збройні сили поставили питання про створення спільного фронту з гомінданівцями у зв'язку з японською агресією, але з приходом до влади в КПК Мао Цзедуна (1931 р.) цей напрямок не розглядався.

Між Червоною армією Китаю та Народно-революційною армією в ряді провінцій країни розпочалася війна. Лідер КПК сформулював китайську революційну стратегію оточення міста селом. Він зробив головну ставку на китайське село, де, на його думку, можна було створити міцну революційну владу, пообіцявши величезній кількості безземельних селян перспективу отримати землю після перемоги революції в загальнонаціональному масштабі.

У **1931 р.** Мао проголосив створення **Китайської радянської республіки** у віддаленій провінції Цзянсі, але через три роки війська Чан Кайші вибили комуністів із цього укріпленого району, що змусило Мао здійснити 8000-кілометровий марш крізь увесь Китай із 10 тис. своїх прибічників. Унаслідок ризикованого маневру, що дістав назву **Північно-Західного походу**, вони спромоглися сформувати комуністичний уряд у захищеному горами районі Яньань на півночі країни, що отримав назву Особливого прикордонного району.

У грудні 1936 р. в Сіані на зустрічі керівників КПК і Гоміндану було досягнуто усної угоди про припинення військових дій громадянської війни. У квітні 1937 р. КПК і Гоміндан уклали угоду про співробітництво.

Війна Японії проти Китаю, що почалася **7 липня 1937 р.**, прискорила створення єдиного фронту. Під тиском народних мас лідери Гоміндану й керівники КПК були змушені припинити громадянську війну і якоюсь мірою порозумітися. 23 вересня Чан Кайші офіційно згодився на співробітництво з КПК, визнавши легальний стан комуністичної партії, існування Особливого прикордонного району і збройних революційних сил.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Поставте події у хронологічній послідовності: створення маріонеткової держави Маньчжоу-го, «Рух 4 травня», Північний похід гомінданівських військ, проголошення меморандуму Танаки Гіті.

Просторову. 1. Покажіть на карті території, які японська правляча верхівка планувала захопити.

2. Покажіть на карті маршрут просування революційних військ Китаю під час Північно-Західного походу 1926–1927 рр.

Інформаційну. 1. Використавши додаткову літературу, зробіть історичний портрет тодішнього японського імператора Хірохіто.

2. Порівняйте політичні постаті Чан Кайші та Мао Цзедуна.

Логічну. 1. Які наслідки мала Перша світова війна для Японії?

2. Чому спроби «молодих офіцерів» прийти до влади в 1930-х роках закінчилися невдачею?

3. Чому Маньчжурія стала першим об'єктом японської експансії на Далекому Сході в 1930-х роках?

4. Назвіть причини й рушійні сили «Руху 4 травня» у Китаї.

5. Як відбувався процес об'єднання Китаю?

Аксіологічну. Висловіть своє ставлення до громадянської війни між Гомінданом і КПК. Це була боротьба між демократією і тоталітаризмом або між націоналізмом і комунізмом? Можете запропонувати свій варіант.

Мовленнєву. Обговоріть питання про сутність мілітаризму. У чому полягала мілітаризація японської економіки, державних інститутів та суспільної свідомості в Японії в 1920–1930-х роках?

4 травня 1919 р. – початок «Руху 4 травня».

1 липня 1925 р. – створення Національного уряду Китаю.

липень 1927 р. – меморандум генерала Танакі.

вересень 1931 р. – початок захоплення Японією Маньчжурії.

ІНДІЯ

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Чому для Великої Британії настільки важливо було тримати Індію у колоніальній залежності від себе?

Перейшовши за цим кодом, ви зможете переглянути презентацію, присвячену боротьбі Індії за свою незалежність.

1. Розгортання антиколоніальної боротьби. Махатма Ганді. На початку ХХ ст. Індія продовжувала залишатися основною англійською колонією, перлиною британської колоніальної імперії. Проте Перша світова війна загострила суперечності між Індією та Великою Британією, сприяла новому піднесенню визвольного руху. По-перше, Велика Британія активно використовувала людський і матеріальний потенціал Індії. По-друге, індійська національна буржуазія, виконуючи англійські замовлення з постачання армії, збільшила свої капітали в період війни і прагнула вкладати їх у подальше виробництво. Однак правлячі кола Великої Британії обмежували підприємницьку діяльність індійських компаній, і останні страждали від політичного безправ'я та расової дискримінації. Вони першими стали в опозицію до влади. Їх підтримали й інші прошарки населення.

Війна погіршила становище широких трудящих мас. У містах швидко зростала вартість життя. Селяни були придушені тягарем податків і боргами лихварям. Великі підприємці, робітники, селяни, інтелігенція, дрібні власники становили ядро національно-визвольного руху, у якому існували внутрішні суперечності, викликані специфічними інтересами, що часто-густо визначали політику його окремих груп.

Міністр у справах Індії **Монтегю** і віце-король **Челмсфорд** підготували для британського уряду й парламенту доповідь про британську політику в Індії, на підставі якої 1919 р. було прийнято Закон про управління Індією (або реформа Монтегю-Челмсфорда). Цим законом передбачалося:

- ▶ символічне розширення складу виборців до центральної та законодавчої асамблеї країни (загалом від 1 до 3 % дорослого населення);
- ▶ надання індійцям місць у виконавчих радах при віце-королі та губернаторах провінцій для отримання посад міністрів охорони здоров'я, освіти й деяких інших другорядних посад колоніальної адміністрації;
- ▶ збереження контролю англійців над фінансами, армією, поліцією;
- ▶ запровадження виборчої системи за релігійними куріями, щоб роз'єднати і протиставити індусів і мусульман.

Крім того, у тому ж 1919 р. англійська влада надала чинності законові **Роулетта**, названому так за ім'ям його автора – англійського судді. Закон передбачав посилення покарань за антиурядову діяльність. Поліції надавалося право заарештовувати, ув'язнювати і судити за зачиненими дверима всіх, хто підозрювався в революційній діяльності.

Такі дії колоніального уряду викликали широку кампанію протесту по всій країні. Особливе значення мали події в м. **Амрітсарі**, що викликали резонанс у всій Індії. **10 квітня 1919 р.**, прагнучи припинити національно-визвольний рух, що набирав сили і прибрав особливо гостру форму в провінції Пенджаб, англійська влада вислала без суду з Амрітсара двох видатних громадських діячів – Кітчлу і Сат'япала. 13 квітня, у день релігійного свята, на майдані відбувся масовий мітинг жителів міста на знак протесту проти цієї акції. Солдати під командуванням генерала Дайєра, викликані напередодні до міста, загородили вихід із майдану та відкрили вогонь по беззбройному натовпу. Майже 1 тис. осіб було вбито і приблизно вдвічі більше поранено.

У грудні 1920 р. на сесії Індійського національного конгресу (ІНК) було вирішено розпочати кампанію громадянської непокорі. Ця кампанія супроводжувалася бойкотуванням англійських товарів, закриттям лавок і магазинів, відмовою від праці в англійських установах і т. ін.

У 1918–1922 рр. значно зросла активність робітничого класу. Страйки охопили всі промислові центри країни. У перебігу страйкового руху почали виникати перші профспілки, а 1920 р. утворився Всеіндійський конгрес профспілок. Ці ж роки були відзначені великим розмахом селянського руху. Активну участь у визвольній боротьбі брали й мусульмани. У 1918 р. в Індії виник **халіфатський рух**, антибританський за сутністю. Бойові виступи трудящих і загострення соціальної боротьби викликали занепокоєння у керівників ІНК – прибічників ненасильницьких форм боротьби за незалежність. У 1922 р. в м. Чаурі-Чаура місцеві жителі, доведені до відчаю утисками колоніальної влади, вбили 22 поліцаї. Керівництво ІНК, збентежене виходом антианглійської боротьби за межі ненасильства, ухвалило припинити кампанії громадянської непокорі.

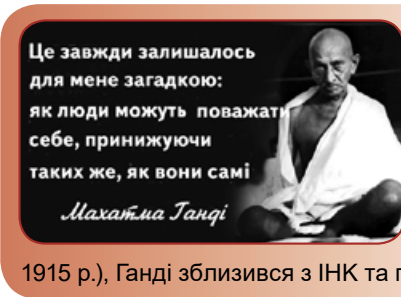
Керівництво ІНК розуміло, що тільки за широкої підтримки мас можна домогтися незалежності. Ідея революційної боротьби відкидалася. Найбільш прийнятною для інтересів широких верств індійського суспільства проголошувалася форма ненасильницького руху (**сат'яграха**), яку проповідував **М.К. Ганді**, що набув виняткової популяр-

■ Так виглядає сьогодні місце злочину. Через ці вузькі проходи вився вогонь.

ності в країні. Саме у повоєнний період Ганді став визнаним керівником ІНК, а його вчення (гандизм) – офіційною ідеологією цієї партії.

ІНК під керівництвом Ганді перетворився на масову політичну організацію, а сам він набув своєю діяльністю незаперечного авторитету й широкої популярності серед народу, що прозвав Ганді Махатмою («великою душею»).

ЦЕ ВАРТО ЗНАТИ

Могандас Карамчанд Ганді (Махатма Ганді) отримав юридичну освіту в Англії, служив юрис-консультантом в Південній Африці. Там він очолював мирну боротьбу проти расової дискримінації та утисків індійців. Внаслідок цього південноафриканські індійці домоглися скасування деяких дискримінаційних законів. Повернувшись до Індії (січень

1915 р.), Ганді зблизився з ІНК та поступово став її лідером.

Основні принципи соціально-політичного й філософсько-релігійного вчення гандизму:

- ▶ досягнення незалежності Індії через залучення до боротьби широких народних мас за дотримання ними ненасильництва;
- ▶ засудження класової боротьби;
- ▶ вимога розв'язання всіх конфліктів арбітражем, виходячи з концепції опіки селян поміщиками, а робітників – капіталістами;
- ▶ прагнення об'єднати в боротьбі за незалежність усіх індійців, незалежно від релігії, касті і класу, під керівництвом ІНК.

Ганді проповідував відродження кустарного ремесла, особливо ручного прядіння і ткацтва. Останнє, на його думку, повинно було ліквідувати безробіття, звільнити економіку Індії від іноземної залежності й походило від ідеалізації ним натуральних форм господарства. Розроблена Ганді та прийнята його послідовниками тактика ненасильницької боротьби за незалежність дістала назву сатьяграхи (завзяття в істині), або неспівробітництва і громадянської непокори. Сатьяграха полягала у:

- ▶ відмові від титулів, наданих британцями;
- ▶ бойкотуванні урядових установ, навчальних закладів;
- ▶ організації мирних демонстрацій, політичних страйків;
- ▶ у виняткових випадках – відмові від сплати податків.

Тактиці Ганді був притаманний компроміс, прагнення вирішити окремі конфлікти з британською владою способом переговорів та угод на основі взаємних поступок.

РОЗВИВАЄМО КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ

Як на вашу думку, чи можна вважати тактику Ганді універсальним засобом незброєної боротьби населення з неавтономною владою? Чому ви саме так вважаєте? Що в цій тактиці було зайвим?

Підкреслюючи унікальність і велич М. Ганді, великий А. Ейнштейн сказав: «Можливо, наступні покоління навряд чи повірять, що така людина зі звичайної плоти та крові ходила цією землею».

Наслідки світової економічної кризи 1929–1933 рр. для Індії:

- ▶ значне падіння цін на сільськогосподарські продукти, що призвело до скорочення посівних площ, зростання заборгованості селянства, його обезземелювання й подальших злиднів;

- ▶ чимало районів Індії було охоплено голодом;
- ▶ зниження рівня промислового виробництва;
- ▶ масове розорення ремісників, а також деяких середніх і дрібних підприємців;
- ▶ масове безробіття.

Світова економічна криза викликала подальше загострення суперечностей між індійським народом і британськими колонізаторами, сприяла зростанню антиколоніального руху. У 1930 р. ІНК оголосив кампанію громадянської непокори під керівництвом М. Ганді. Це сталося 26 січня, коли партія вирішила проголосити цей день **Днем незалежності Індії**. ІНК закликав народ провести цього дня по всій країні мітинги, на яких присягтися до кінця боротися за визволення Індії від колоніального ярма. Лідери ІНК наполегливо шукали форм і засобів боротьби, побоюючись масового насильства.

30 січня 1930 р. Ганді опублікував у «Молодій Індії» звернення до віце-короля, проголосивши ряд вимог, зокрема:

- ▶ скорочення земельного податку;
- ▶ ліквідації монополії на сіль;
- ▶ зменшення витрат на військову й цивільну адміністрацію;
- ▶ звільнення всіх політичних в'язнів і задоволення низки інших вимог.

Відповіді Ганді не отримав. Тому було вирішено діяти. Ганді особисто очолив похід кількох десятків діячів ІНК до моря, щоб випарювати сіль з морської води всупереч соляній монополії властей.

«**Соляний похід**» було призначено на **11 березня 1930 р.** Передбачалося пройти 400 км. Уся країна стежила за цією акцією, народ дедалі більше переймався духом непокори владі. Під впливом «соляного походу» сталися великі повстання в Шолапурі, Пешаварі, Читтагонгу, виступи селян у Кашмірі та Алварі. На цей раз влада застосувала силу. Протягом квітня–травня 1930 р. англійська влада заарештувала понад 60 тис. членів партії ІНК, серед них **Дж. Неру** і самого М. Ганді. За таких умов керівництво ІНК ухвалило піти на компроміс з англійцями та укласти угоду під назвою Делійський пакт, або пакт Ганді–Ірвіна:

- ▶ ІНК відмовлялося від бойкотування колоніальної адміністрації;
- ▶ проголошувалась загальна амністія політичних в'язнів;
- ▶ скасовувалась монополія на сіль;
- ▶ ІНК визнавався офіційною політичною партією.

У боротьбі проти визвольного руху в Індії британські колонізатори намагалися розпалювати індусько-мусульманську ворожнечу, спираючись на індуїстську екстремістську партію Гінді Магасабха і Мусульманську лігу.

Попри створення 1925 р. **Комуністичної партії Індії**, марксистські ідеї не набули значного поширення в країні. У 1926–1927 рр. виникли радикально налаштовані робітничо-селянські партії, що виступали за революційні засоби антиколоніальної боротьби. Але провідною, загальнонаціональною партією в Індії залишався ІНК.

Піднесення національно-визвольного руху на початку 1930-х років призвело до того, що в 1935 р. британський парламент прийняв Закон про управління Індією, який назвали конституцією. За новою конституцією дещо розширювалися права провінцій; у них створювалися уряди, що відповідали перед законодавчими провінційними зборами.

Виборчі курії створювалися за релігійною ознакою, що призводило до розпалювання ворожнечі між індусами і мусульманами. Уся влада, як і перше, залишалася в руках британських колонізаторів. Дж. Неру справедливо назвав конституцію 1935 р.

рабською. У країні розгорнулася кампанія протесту проти конституції, що об'єднала всі сили визвольного руху. Поступово вона набирала сили.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Розв'яжіть хронологічну задачу: визначте, яка подія відбулася раніше і скільки часу минуло між ними – прийняття Закону про управління Індією, який назвали конституцією, та прийняття реформи Монтегіу-Челмсфорда.

Просторову. На карті покажіть центри національно-визвольної боротьби індійського народу в 1920-1930 рр.

Інформаційну. Визначте характерні ознаки англійської політики в Індії. Заповніть порівняльну таблицю:

1919 р.		1935 р.
Реформа Монтегіу–Челмсфорда	Закон Роулета	Закон про управління Індією

Логічну. 1. Який вплив мала Перша світова війна на Індію?

2. Що стало приводом до піднесення визвольного руху в 1919–1922 рр.?

3. Назвіть причини кампанії громадянської непокорі.

4. У чому полягала сутність «соляного походу»?

5. Чому Дж. Неру назвав конституцію 1935 р. рабською?

Аксіологічну. Висловіть своє ставлення до соціально-політичного й філософсько-релігійного вчення М. Ганді.

Мовленнєву. Обговоріть питання, чому індуси й мусульмани в боротьбі проти англійців виступали нарізно.

Грудень 1920 р. – початок кампанії громадянської непокорі.
11 березня 1930 р. – початок «соляного походу».

Мусульманські держави

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Пригадайте інформацію про життя мусульманських країн з курсу *всесвітньої історії 9 класу*.

Перейшовши за цим кодом, ви зможете переглянути презентацію, присвячену історії Туреччини після Першої світової війни.

1. Розпад Османської імперії. На початку 1919 р. турецька влада була відчутно обмежена військами Антанти, які окупували чимало територій імперії (Балкани, арабські землі) та ввели свій флот до проток. У травні 1919 р. Греція окупувала Ізмір і прилеглі території. Турецька армія була деморалізована, постало питання про розчленування країни західними державами, що викликало широкий опір різних політичних сил, який попервах мав стихійний характер. Повсюдно почали виникати партизанські загони, товариства захисту прав місцевого населення, на чолі яких стояли представники патріотичної інтелігенції та офіцерства.

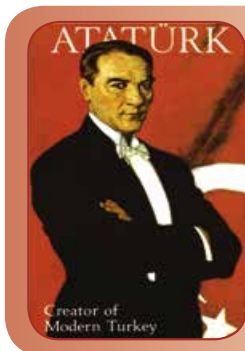
У 1919 р., спершу в м. Ерзурум, а потім у м. Сивасі відбулися два конгреси цих товариств, на яких було обрано Представницький комітет на чолі з генералом **Ке-**

маль-пашею. Документи конгресів закликали країну до боротьби за незалежність і проти окупантів, а султана – до створення нового кабінету. У жовтні було скликано знову обраний парламент, що прийняв «Національну обітницю», тобто Декларацію незалежності Туреччини, яка містила заклики до знищення всіх перешкод для розвитку країни, передусім привілеїв держав Антанти.

У відповідь на цю Декларацію держави Антанти в березні 1920 р. окупували Стамбул і розігнали парламент. Султан змушений був підкоритися, а його новий уряд офіційно виступив проти Представницького комітету і Кемаль-паші.

Такий перебіг подій викликав зливу обурення по всій країні. На хвилі національно-патріотичного піднесення у **квітні 1920 р.** в Анкарі було обрано новий меджліс – **Великі національні збори Туреччини (ВНЗТ)**, до яких було включено й 105 членів розігнаного парламенту, що втекли зі Стамбула. Головою ВНЗТ став Мустафа Кемаль-паша, який проголосив новий орган влади єдиною законною владою Туреччини.

Створений ВНЗТ уряд на чолі з Кемалем ужив енергійних заходів щодо зміцнення своєї влади. Першою дипломатичною акцією його було звернення за підтримкою до радянської Росії, яка виявила готовність допомогти. Услід за тим, у відповідь на інтервенцію грецьких військ до Анатолії, турки почали успішну воєнну кампанію, що завершилася **восени 1922 р.** вигнанням інтервентів. Успіхи кемалістської революції сплутали всі карти державам Антанти. Умови нав'язаного султанові 1920 р. кабального Севрського договору було переглянуто. Зрештою, на конференції в Лозанні було визнано незалежність Туреччини в її тогочасних кордонах. Ще до того, 1 листопада 1922 р., ВНЗТ прийняли закон про ліквідацію султанату, після чого **29 жовтня 1923 р.** Туреччину було проголошено республікою. Щоправда, представника султанської династії **Абдулу-Меджида II** офіційно проголосили «халіфом усіх мусульман», але в **березні 1924 р.** було ліквідовано й халіфат. На цьому національно-визвольний етап революції в Туреччині завершився.

ЩЕ ВАРТО ЗНАТИ

Ататюрк Мустафа Кемаль: *«Ті, хто воюють мечем, рано чи пізно терплять поразку від тих, хто воює сохою».*

Лідер народного руху і перший президент Турецької Республіки (1923–1938). Прізвище Ататюрк («батько турків») дістав від ВНЗТ 1935 р. Навчався у Стамбульській академії генерального штабу. Брав участь у італо-турецькій війні (1911–1912 рр.), 2-й Балканській війні (1913 р.). У 1913–1914 рр. – на військовій службі. Будучи президентом, здійснив багато реформ, що перетворили Туреччину на світську державу.

■ «Ататюрк – творець сучасної Туреччини».

2. Модернізація Туреччини. Ситуація, що склалася внаслідок національно-патріотичного піднесення, та величезні успіхи революції, що привели до незалежності Туреччини, а також успішного протистояння натисковій держав, – усе це створило Кемалю величезний авторитет у країні. Спираючись на цей авторитет, лідер революції та керівництво створеної ним 1923 р. Народно-республіканської партії (НРП) приступили до серії рішучих і радикальних перетворень, що тривали понад 10 років (1923–1934 рр.) і великою мірою змінили як традиційну структуру країни, так і її зовнішній вигляд.

Особливості політичної системи Туреччини:

- ▶ державу очолював президент;
- ▶ вищим органом влади був однопалатний меджліс, з депутатів якого президент призначав прем'єра;

- ▶ вибори до парламенту були двоступеневими, за мажоритарною системою;
- ▶ жінки з 1930 р. отримали право обирати й бути обраними до муніципальних органів влади, а з 1934 р. – також і до меджлісу;
- ▶ конституція, прийнята 30 квітня 1924 р., декларувала всі головні демократичні права і свободи;
- ▶ впроваджено цивільний шлюб, ліквідовано багатозлюбність;
- ▶ здійснено перехід на європейський одяг, європейський календар і літочислення;
- ▶ латинізована абетка заступила арабську.

У сфері економіки всю турботу щодо розвитку національного капіталу перебрала держава. Державне регулювання економіки поєднувалося зі створенням умов для приватнопідприємницької діяльності. Турецький уряд приступив до ліквідації іноземних концесій, що частково були анульовані, частково викуплені. До центрального республіканського банку перейшло від відкупленого Оттоманського банку право емісії. Уряд перебрав будівництво нових залізниць, портів, промислових підприємств. Було встановлено більш високі митні тарифи, що захищали молоду промисловість країни від іноземної конкуренції. Офіційно скасовувалися пільги європейському капіталові. У сільському господарстві було проведено податкові реформи і створено умови для підвищення товарності сільськогосподарських продуктів, передусім тютюну і бавовни.

Зворотним боком нової економічної політики був жорсткий режим у сфері праці, у тому числі точна регламентація праці на державних підприємствах, відсутність чи заборона діяльності вільних профспілок (їх заступали державні), а також заборона вільної діяльності опозиційних партій. Політика НРП і Кемалю не могла не викликати спротиву різних кіл суспільства як справа, так і зліва, які не сприйняли нововведень і мало що отримали від перетворень.

Утім, Турецька республіка на чолі з її першим президентом М. Кемалем Ататюрком у 1920–1930-ті роки досягла відчутного прогресу та вийшла на передові позиції серед країн Азії.

103

3. Модернізація Ірану. До Першої світової війни Іран залишався відсталою аграрною країною, напівколонією Великої Британії та царської Росії. Загальна чисельність населення становила 10–12 млн, із них майже 1/4 – різні племена (курди, лури, бахтіари, белуджі, кашкайці, туркмени, араби тощо), чийм заняттям здебільшого було кочове скотарство, та близько 1/5 – міське населення.

Перейшовши за цим кодом або посиланням ви зможете переглянути презентацію про Іран.

Особливості суспільної системи Ірану:

- ▶ обмежена монархія на чолі з династією Каджарів;
- ▶ земля та зрошувальні споруди були власністю шаха, феодалів, поміщиків, духовенства;
- ▶ серед племен зберігалися патріархальні відносини;
- ▶ основну масу селян становили безземельні, малоземельні й наймити;
- ▶ фабрично-заводської промисловості практично не існувало;
- ▶ нафтопромисли на Каспії та заводи належали іноземцям;
- ▶ у країні було безліч дрібних торговців, які не витримували конкуренції та часто банкрутували.

На початку 1918 р. Велика Британія розпочала окупацію всього Ірану, зміцнюючи свої позиції в цьому регіоні та створюючи плацдарм для вторгнення до Закавказзя. У серпні 1918 р. було створено англофільський уряд на чолі з **Восугом ед Доуле**. По-

■ Реза-хан

рушуючи конституцію та в обхід меджлісу (парламенту), Во-суг ед Доуле підписав у **серпні 1919 р.** британсько-іранську угоду, що віддавала під контроль британських радників та інструкторів іранську армію, фінанси, прокладення шляхів, зовнішню торгівлю й фактично встановлювала залежність Ірану від Британії.

Англійська окупація викликала сплеск антиколоніально-го руху в іранських провінціях – Тебрізі, Хорасані та Гіляні. Плани англійців перетворити Іран на свою колонію було зірвано, тому вони 1921 р. були змушені вивести війська з іран-

ської території. З країни виїхали також англійські військові та фінансові радники.

У **лютому 1921 р.** перські козаки під командуванням Реза-хана вчинили в Тегерані державний переворот. Було утворено новий уряд, що дістав назву «чорного кабінету». Реза-хана було призначено військовим міністром. Було опубліковано Декларацію уряду про боротьбу проти аристократії та про намір поліпшити становище робітників і селян. Проголошувалися незалежна зовнішня політика й анулювання британсько-іранської угоди 1919 р. У лютому 1925 р. Реза-хан став верховним головнокомандувачем країни, а в **грудні 1925 р.** – шахом нової династії Пехлеві.

Особливості правління Реза-шаха:

- ▶ переслідування будь-яких опозиційних рухів;
- ▶ запровадження жорсткої державної цензури в літературі та пресі;
- ▶ ігнорування інтересів національних меншин;
- ▶ політика релігійної нетерпимості навіть до інших течій ісламу.
- ▶ прийняття законів, спрямованих на зміцнення правової основи держави, земельних відносин, фінансів (кримінальний і цивільний кодекси, закони проти насильницького захоплення землі, про реєстрацію земельних володінь тощо);
- ▶ прискореними темпами будувалися нові промислові підприємства, залізниці.

Прагнучи обмежити вплив англійців, Реза-шах охоче приймав економічну допомогу від Німеччини. Було створено Національний банк Ірану (1928 р.), введено державну монополію зовнішньої торгівлі (1931 р.).

У країні було здійснено важливі реформи, покликані сприяти розвиткові освіти й культури: засновано світські школи й прийнято закон про обов'язкову початкову освіту; відкрито численні середні й вищі навчальні заклади, зокрема Тегеранський університет (1934 р.), де навчання було платним. Услід за реформами Ататюрка в Ірані було здійснено аналогічні реформи, якими передбачався перехід на європейський одяг, що супроводжувалося, як і в Туреччині, скасуванням традиційних титулів і звань, запровадженням прізвищ.

Наслідки реформ одразу ж вплинули на стан країни. Промисловий розвиток привів до появи прошарку кваліфікованих робітників. На селі посилювалися товарні зв'язки, з'явилася значна кількість землевласників, пов'язаних із ринком. Сформувалася верства освіченої інтелігенції. Рівночасно найвпливовіше шіїтське духовенство чинило значний опір реформам, у яких воно вбачало відхід іранського суспільства від історичних, релігійних, національних традицій та устоїв.

Проте режим Реза-шаха, заснований на диктаторських повноваженнях, переборював опір опозиції, виводячи Іран до гурту розвинених країн не лише свого регіону, а й усієї Азії.

4. Основні аспекти Близькосхідної проблеми. Палестина – історична область у південній частині Передньої Азії, на Східному узбережжі Середземного моря. Це – колыска християнської релігії, тут народився Ісус Христос, міста й села Палестини описано в Біблії. До того ж у Єрусалимі знаходиться Стіна Плачу – вціліла

частина храму Давида, що є найбільшою святинєю для іудеїв, а також визначні мечеті мусульман. Тут віддавна проживали євреї, араби, інші народності, на цій території утворювалися й розпадалися держави, точилися тривалі та спустошливі війни.

Перейшовши за цим кодом або посиланням, ви зможете переглянути презентацію, присвячену палестинській проблемі..

У XIX ст. до Палестини почали проникати англійський, німецький і французький капітали, а наприкінці століття – єврейський. Євреї вбачали в Палестині землю обітовану, прагнули створити тут свою державу. Творцем та ідеологом політичного руху, спрямованого на створення єврейської держави в Палестині (він отримав назву **сіонізм**) був австрійський журналіст **Теодор Герцль**, а 1897 р. її схвалив перший сіоністський конгрес. Євреї пропонували викупити цю землю у турецького султана, якому вона тоді належала, але той не погодився. Незважаючи на це, євреї почали переселятися в Палестину. Перші єврейські переселенці з'явилися в Палестині ще у 80-х роках XIX ст. Єврейська біднота їхала сюди за фінансової підтримки Ротшильдів та інших єврейських магнатів. Вони жили відокремлено від арабів, не асимілюючись із ними, зберігаючи свою релігію, культуру, традиції. Під час Першої світової війни Палестину захопила Велика Британія, у липні 1920 р. вона отримала мандат на управління цією територією від Ліги Націй.

Велика Британія, на основі декларації Бальфура (міністра закордонних справ) 1917 р., підтримувала єврейську еміграцію і колонізацію. Після Першої світової війни євреї масово почали прибувати в Палестину, особливо зі Східної Європи. Наприкінці 30-х років XX ст. євреї становили вже майже 1/3 населення Палестини. Це дуже часто спричиняло виступи й повстання арабського населення (найбільш значні датуються 1920–1921, 1929, 1936–1939 рр.).

Формуємо компетентності

Хронологічну. 1. Поставте події у хронологічній послідовності: Реза-хан став новим шахом Ірану, жінки Туреччини отримали право обирати й бути обраними до муніципальних органів влади, був проведений перший сіоністський конгрес, англійці були змушені вивести війська з іранської території.

Просторову. 1. Покажіть на карті, які території Османська імперія втратила після Першої світової війни.
2. На схемі покажіть, із яких країн відбувалась еміграція євреїв до Палестини в міжвоєнний період.

Інформаційну. 1. Використавши підручник та додаткові джерела, зробіть історичний портрет Реза-шаха Пехлаві.
2. Порівняйте реформи Реза-шаха в Ірані та Ататюрка в Туреччині у 1920–1930 рр. у політичній, економічній, культурній сферах та проаналізуйте їх наслідки.

Логічну. 1. Які наслідки мала Перша світова війна для Туреччини?
2. За яких обставин було створено Великі національні збори Туреччини (ВНЗТ)?
3. Який політичний устрій існував в Ірані на початку XX ст.?
4. Коли і в який спосіб Реза-хан став засновником нової династії в Ірані?
5. Що спільного було в національно-визвольному русі Ірану і Туреччини?
6. Кому належала ідея про створення єврейської держави на території Палестини?

Гендерну. Використавши додаткові джерела, знайдіть відомості про час надання права голосу жінкам в європейських країнах. Порівняйте ці дати з Туреччиною.

Мовленнєву. Обговоріть у групах питання про сутність палестинської проблеми.

листопад 1917 р. – декларація Бальфура, яка дала право євреям емігрувати до Палестини.

1920 р. – початок Турецької революції.

жовтень 1923 р. – Туреччину проголошено республікою.

Латинська Америка: протиборство демократичних сил і диктаторських режимів. Практична робота

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Дайте коротку характеристику становища країн Латинської Америки на початку XX ст.

1. Особливості соціально-економічного та політичного розвитку країн Латинської Америки в міжвоєнний період. Латинською Америкою ми називаємо ту частину Північної, Центральної та Південної Америки, що лежить на південь від кордону США. Ця частина Америки стала об'єктом колонізації з боку Іспанії та Португалії: іспанська та португальська мови, які виникли на основі давньої латини, почали домінувати на цій території, що дало підставу називати її Латинською Америкою, на відміну від англomовної Північної Америки.

Особливості колонізації Латинської Америки:

- ▶ з Іспанії та Португалії до Америки їхало здебільшого дворянство, яке отримувало там величезні земельні наділи, але з презирством ставилося до праці та до місцевого населення;
- ▶ власники великих земельних володінь – латифундій – використовували працю безземельних селян – пеонів, індіанців, а переважно – негрів-рабів;
- ▶ процеси міжрасового змішування привели до появи великої кількості мулатів (нащадків білих і негрів) і метисів (нащадків білих та індіанців), які на початку XX ст. становили більшість населення Латинської Америки.

Незалежні латиноамериканські держави утворилися ще на початку XIX ст. Тут утвердилася республіканська форма правління. Конституції країн регіону зазвичай наслідували конституцію США.

Законодавча влада належала здебільшого Національному конгресу, що складався з двох палат: сенату і палати депутатів. Главою держави й керівником уряду був президент, обраний загальним голосуванням.

Однак парламентаризм і демократія багато в чому залишилися формальними. Будь-яке реальне поширення прав і свобод загрожувало існуванню латифундій (великих земельних володінь, що знаходилися у власності нащадків європейських колонізаторів). Влада в цих республіках належала різноманітним кланам латифундистів і набувала форми особистої влади вождя (каудильйо), який безпосередньо спирався на армію. Величезну роль у житті латиноамериканських країн відігравала верхівка армії – генерали та офіцери, які найчастіше походили із середовища землевласницької аристократії.

Армійська верхівка визначала напрям політики країни, здійснювала військові перевороти і ставила біля керма того чи того каудильйо.

Особливості соціального життя Латинської Америки:

- ▶ місцева олігархія купалася в розкошах, а основні маси промислових робітників і трудівників села ледь животили;
- ▶ переважній більшості селян були недосяжні одяг і взуття фабричного виробництва;

- ▶ зібраного врожаю вистачало лише на те, щоб прогодуватися;
- ▶ діти селян не ходили до школи;
- ▶ мільйони родин голодували;
- ▶ околиці Буенос-Айреса, Сантьяго та інших столиць були оточені «кварталами бідноти», забудованими саморобними хатками з каменю, шматків бляхи й фанери без електрики та каналізації;
- ▶ часто спалахували епідемії, що позбавляли життя сотні тисяч людей.

В економічній площині країни Латинської Америки через їхній загалом аграрний розвиток залежали спершу від Великої Британії (протягом ХІХ ст.), а починаючи з повоєнного періоду – від США. Поєднання політичного суверенітету й економічної залежності значною мірою визначало розвиток країн цього регіону в міжвоєнний період. Із 20 латиноамериканських республік найвпливовішими й великими були Бразилія, Аргентина і Мексика. Державами з великими потенційними можливостями були **Венесуела, Перу, Чилі**. Частина колоніальних володінь, що належали США, Франції, Великій Британії та іншим країнам, була незначною (всього 2,5 % території, до 4,5 % населення).

У той період система ринкових відносин майже повністю сформувалася в **Аргентині, Уругваї, Чилі, Мексиці, Бразилії**, а в **Болівії, Парагваї** вона лише зароджувалась. У рамках світової господарської системи Латиноамериканський регіон відіграв роль аграрно-сировинної ланки. Країни Латинської Америки вивозили продукцію гірничодобувної промисловості, сільськогосподарську сировину і продовольство, а завозили машини, обладнання і споживчі товари. Кожна з них вирощувала чи видобувала здебільшого щось одне: Бразилія – каву, Аргентина – збіжжя і м'ясо, Уругвай – вовну, Чилі – мідь і селітру, Болівія – олово, Перу – срібло й бавовну, Венесуела – нафту і залізну руду, Коста-Рика і Гватемала – банани. Усе це створювало винятково велику залежність економіки латиноамериканських країн від кон'юнктури світового ринку. Ці країни вступали до смуги найжорстокіших економічних струсів кожного разу, коли зовнішня ситуація складалася несприятливо для їхнього експорту.

107

2. Протиборство демократичних сил і диктаторських режимів. Поява диктаторських режимів у Латинській Америці у міжвоєнний період мала безліч причин. До них треба зарахувати:

- ▶ кризи консервативно-олігархічних і реформістських форм правління;
- ▶ нестійкий, монокультурний розвиток економіки;
- ▶ масу невирішених соціальних проблем;
- ▶ економічну і політичну залежність від США та Європи;
- ▶ вплив офіцерських і католицьких угруповань;
- ▶ традиції каудилізму;
- ▶ прагнення використати ідеї незалежності та суверенітету в особистих цілях певними політичними діячами;
- ▶ спроби згуртувати національні сили за допомогою режиму особистої влади.

У **Бразилії** 1930 р. було створено партію **Національний буржуазно-ліберальний альянс** на чолі з **Жетуліо Варгасом**, який шляхом збройної боротьби, установив режим особистої влади та усунув із політичної арени країни «кавову» олігархію. Військово-диктаторська форма правління дала змогу новому режимові зміцнитися при владі, запобігти революційному вибуху в країні. Того ж року Ж. Варгас став президентом. Його правління тривало до 1945 р. Хоча було прийнято дві конституції, права Ж. Варгаса, що мали диктаторський характер, ними не обмежувалися.

■ А. Сандіно (справа) разом з А. Сомосою, який під час переговорів підступно захопив Сандіно разом з його братом і кількома прихильниками. Всі вони були розстріляні.

Криза уряду радикалів призвела до військового перевороту 1930 р. в **Аргентині**. 6 вересня армійські частини під командуванням генерала **Хосе Урібуру** захопили владу в країні. Колишнього президента-реформатора Іпполіто Ірігойєна було арештовано й заслано. Урібуру проголосив себе тимчасовим президентом із диктаторськими повноваженнями. Було скасовано конституційні гарантії, розпущено конгрес, оголошено стан облоги. Урібуру надихався фашистськими ідеями. Безпосередньою опорою диктатури були реакційне офіцерство й націоналістично налаштовані буржуазно-поміщицькі кола. Завдяки тискові широких демократичних сил диктаторський режим було повалено. У лютому 1932 р. президентом Аргентини став кандидат національно-демократичної партії **Агустин Хусто**. Хоча формально конституційний режим було відновлено, новий уряд також діяв проти демократів і лівих сил.

Ще раніше диктаторський режим було встановлено в **Чилі**. У вересні 1924 р. група офіцерів здійснила військовий переворот під гаслами створення сильного уряду. Хунта (так прийнято називати військових, що захопили владу внаслідок перевороту), збирала навколо себе прибічників твердої авторитарної влади, реформістів і радикалів. Незважаючи на прийняття прогресивної конституції 1925 р., передового трудового законодавства, реально влада в країні дедалі більше зосереджувалася в руках військового міністра **Ібаньеса дель Кампо**. У 1927 р., ставши президентом країни, він установив режим особистої диктатури (1927–1931 рр.).

На **Кубі** в 1925 р. обраний президентом республіки **Херардо Мачадо-і-Моралес** установив диктаторський режим, розпочавши жорстокі репресії проти демократичного руху. Мачадо створив урядову федерацію трудящих. Як і Ібаньес, він наслідував приклад італійського фашизму, називав себе «антильським Муссоліні».

Диктаторський режим було також встановлено в **Нікарагуа**, де після придушення руху патріотів на чолі з **Аугусто-Сесаром Сандіно** владу захопив командувач національної гвардії **Анастасіо Сомоса**. Одіозна диктатура клану Сомоси проіснувала в Нікарагуа понад 40 років.

За таких обставин, найважливішим чинником життя латиноамериканських республік став рух за Народний фронт. У Латинській Америці він мав яскраве антифашистське та антиолігархічне забарвлення, й був спрямований проти реакційних профашистських течій серед представників місцевої влади, котра надихалася прикладом європейського фашизму. Загроза фашизму в регіоні з'явилася й ззовні – через посилене проникнення туди Німеччини та Італії. Воно виявлялося у:

- ▶ економічній, зовнішньоторговій і дипломатичній експансії;
- ▶ зростанні військових зв'язків;
- ▶ активізації діяльності нацистської агентури;
- ▶ спробах використати для цієї мети місцеві колонії німецьких переселенців.

У **Бразилії** у 1935 р. було створено Національно-визвольний альянс. Ця організація визначила своєю метою боротьбу проти реакційних сил, повалення диктаторського режиму і встановлення народної влади. Його вплив зростав досить швидко – невдовзі альянс об'єднав понад 1,5 млн симпатиків. Однак частина керівництва зайняла радикальні позиції і розпочала підготовку до збройного повстання. Це призвело до відходу від альянсу багатьох його учасників. У липні 1935 р. уряд заборонив діяльність альянсу, що перейшов на нелегальне становище.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

1) Невизнання й відмова від сплати зовнішніх боргів. 2) Анулювання антинаціональних договорів з імперіалістичними державами. 3) Націоналізація найбільших комунальних підприємств і підприємств іноземного капіталу. 4) Введення 8-годинного робочого дня, соціального забезпечення, збільшення заробітної платні...

З програмного Маніфесту Національно-визвольного альянсу Бразилії від 5 липня 1935 р.

БЛЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Які пункти програми національно-визвольного альянсу ви вважаєте найпринциповішими? Чому? Свою думку аргументуйте.

В **Аргентині** в умовах наступу реакції активізувався демократичний рух, представники якого одержали в березні 1936 р. перемогу на виборах до палати депутатів конгресу. Радикали, соціалісти та декілька дрібних партій утворили єдиний парламентський блок – Народний фронт, що зажадав від уряду дотримання демократичних свобод і приборкання крайньої реакції. **1 травня 1936 р.** радикали, соціалісти, комуністи організували 100-тисячну демонстрацію в столиці під гаслами Народного фронту. Однак керівники радикалів і соціалістів не зважилися прийняти пропозицію про створення Народного фронту і винести боротьбу за стіни парламенту. Парламентський блок Народного фронту у вересні 1936 р. розпався. Активізація демократичного руху в країні змусила владу припинити наступ на умови життя і права трудящих, відмовитися від спроб установлення терористичного режиму. У лютому 1938 р. президентом Аргентини став представник ліберального крила національно-демократичної партії **Рікардо Ортіс**, який зробив поступки демократичним силам і вжив заходів щодо зміцнення конституційних свобод.

Безпосередньою причиною створення Народного фронту в **Чилі** виявилася розправа уряду зі страйком залізничників у лютому 1936 р., введення стану облоги і переслідування демократичних сил. У відповідь на це в **березні 1936 р.** було створено **Народний фронт**, до якого увійшли соціалісти, комуністи, радикали, демократи, профспілкові організації. Програма Народного фронту містила низку прогресивних заходів: захист і розширення демократичних прав і свобод трудящих, стимулювання розвитку національної економіки та обмеження позицій іноземного капіталу, посилення ролі держави в економіці, аграрні перетворення на користь селян, піднесення рівня життя, освіти й культури народних мас, захист національного суверенітету і боротьбу за мир, проти фашизму на міжнародній арені.

На президентських виборах **25 жовтня 1938 р.** Народний фронт здобув перемогу. Його кандидат – радикал **Педро Агірре Серда** отримав 50,2 % голосів та був обраний президентом країни. Він сформував уряд Народного фронту в складі радикалів, соціалістів і демократів. Цей уряд (1938–1941 рр.) розширив демократичні свободи, права трудящих, ужив заходів проти вкрай правих організацій. Було підвищено заробітну платню, знижено ціни на продукти харчування, розширено систему соціального забезпечення. Уряд ужив заходів для розвитку національної економіки, що сприяли зростанню виробництва. Було надано допомогу дрібним і середнім сільським власникам, частину земель, що пустували, передано безземельним селянам. Значних успіхів було досягнуто у сферах народної освіти, медичного обслуговування. Однак в середині

■ Президент Чилі від Народного фронту П.А. Серда.

Народного фронту виникли серйозні хитання й незгоди. Урешті-решт, у січні 1941 р. Народний фронт розпався.

Створення народних фронтів у Латинській Америці, активізація демократичних сил були яскравою сторінкою в боротьбі проти диктаторських режимів, олігархії, за національні інтереси суверенних латиноамериканських держав.

Формуємо компетентності

Хронологічну. 1. Поставте події у хронологічній послідовності: створення Народного фронту в Чилі, Ж. Варгас став президентом Бразилії, Херардо Мачадо-і-Моралес установив диктаторський режим на Кубі, президентом Аргентини став кандидат національно-демократичної партії Агустин Хусто.

Просторову. Покажіть на карті країни Латинської Америки, в яких у 20–30-х роках ХХ ст. було встановлено диктаторські режими, та країни, у яких перемогли народні фронти.

Інформаційну. Визначте, до яких країн має стосунок політична діяльність латиноамериканських політиків: Варгас, Карденас, Мачадо, Урібуру, Сандіно.

Логічну. 1. У чому полягають особливості розвитку країн Латинської Америки міжвоєнного періоду?

2. Як ви вважаєте, монокультурність (вирощування або видобування й експортування чогось одного) шкодить розвитку економіки країни чи ні? Свою позицію аргументуйте.

3. Визначте специфіку диктаторських режимів у країнах регіону. Якою була їхня соціальна опора?

4. Яких успіхів досяг демократичний рух у Латинській Америці?

5. Чому зазнали поразки уряди, блоки Народного фронту в Чилі та Бразилії?

6. Чому в країнах Латинської Америки не утвердився фашизм європейського зразка?

7. Поясніть терміни: латифундія; метиси; мулати; олігархія.

Мовленнєву. У групах обговоріть питання: чому в Латинській Америці не утвердився фашизм європейського зразка?

1925 р. – встановлення диктаторського режиму на Кубі.

1938 р. – захоплення в Нікарагуа влади А. Самосою.

Жовтень 1938 р. – січень 1941 р. – Народний фронт при владі у Чилі.

ПЕРЕДУМОВИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§21

Спроби перегляду Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних договорів

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Пригадайте проблемні місця Версальсько-Вашингтонської системи, що стали причиною міжнародних конфліктів.

111

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=rmjU1cfvyUw>, ви зможете переглянути відеоматеріал, присвячений передумовам Другої світової війни.

1. Утворення вогнищ війни на Далекому Сході, в Африці та Європі. Головними суперниками Японії у встановленні гегемонізму в Азії були США і Велика Британія. Сутність суперечностей між Японією, з одного боку, і Великою Британією та США – з другого, великою мірою визначила боротьба за встановлення політичного та економічного панування в Китаї.

Після завоювання Північно-Східного Китаю підбадьорена своїми успіхами Японія у березні 1933 р. офіційно вийшла з Ліги Націй. Навіть ця міжнародна організація розглядалася в Токіо як перешкода її експансіоністському курсові. Ліга Націй на прохання Китаю створила спеціальну комісію для вивчення цієї проблеми. Комісія рекомендувала вивести японські війська з Маньчжурії та передати її під міжнародний контроль. Японська армія тим часом почала просування в глиб території Китаю. Але передбачені на цей випадок санкції проти Японії так і не було застосовано. Виник прецедент безкарності агресора.

Скориставшись цим, Японія наполегливо готувалась до захоплення всієї території Китаю. Загарбання Китаю повинно було, на думку японських керівників, відкрити для Японії нові джерела сировини, ринки збуту, можливість використати дешеву робочу силу і створити надійний тил для нападу на Радянський Союз.

У жовтні 1935 р. Японія проголосила свою політику стосовно Китаю. Вона полягала в «трьох позиціях», викладених японським міністром закордонних справ Хірото:

- ▶ союз Китаю з Японією для придушення комунізму в Азії;
- ▶ відхід Китаю від співробітництва з «варварами» (тобто всіх держав, окрім Японії);
- ▶ установа економічного співробітництва між Японією, Маньчжоу-го і Китаєм.

Цілком очевидно, що додержання цих принципів означало втрату Китаєм політичної та економічної незалежності.

Правлячі кола Японії розраховували на те, що військово-технічна відсталість Китаю, слабкість його центрального уряду, якому часто-густо не підкорялися місцеві генерали, забезпечать перемогу за 2–3 місяці.

7 липня 1937 р. Японія, скориставшись прикордонним інцидентом, розпочала війну проти Китаю. Від окремих боїв і сутичок японські війська незабаром перейшли до відкритого наступу на міста Бейпін і Тяньцзін та невдовзі оволоділи ними. Водночас із наступом на Півночі японці розгорнули воєнні дії в Центральному Китаї, розпочавши **13 серпня 1937 р.** наступ на Шанхай. Після захвату Шанхая та тодішньої столиці Китаю Нанкіна у японців утворилися два ізольовані фронти – Північний і Центральний. Після двох «генеральних наступів» вони спромоглися об'єднати ці фронти й заволодіти важливими залізничними комунікаціями Китаю. До кінця року японські війська захопили ще Пекін та Ханькоу.

У **квітні 1938 р.** в районі **Тайєрчжуана** сталася велика битва. Китайські війська завдали удару у фланг японським дивізіям, що наступали, і здобули перемогу. Японці втратили 30 тис. убитими й пораненими, 10 тис. солдатів і офіцерів утекли з поля бою. Успіх у цій битві розвіяв легенду про непереможність японських самураїв. Однак успіх не було закріплено. З червня 1938 р. японці розпочали великомасштабний наступ у районі Уханя, що тривав до жовтня 1938 р. Незважаючи на непохитність китайських солдатів у обороні та сміливість у контратаках, ворог спромігся захопити Ухань і порт Гуанчжоу.

Бліц-обговорення

Чому така бідна країна, як Китай, постійно привертала до себе увагу агресорів?

Наприкінці 1938 р. японські війська окупували більшу частину території Китаю, але війна набула затяжного характеру. Жертви китайців, принесені протягом перших двох років війни, становили майже 1,5 млн осіб. Тяжкі втрати не похитнули рішучості китайського народу захистити свою незалежність. Японські агресори, втративши півмільйонну армію, з 1939 р. змушені були зупинити наступ.

Продовження агресії Японії поставило під загрозу інтереси західних країн, передусім США і Великої Британії. Було цілком очевидно, що японська буржуазія вдасться до швидкого вилучення конкурентів із китайського ринку.

Однак якогось ефективного опору діям Японії західні країни не чинили. Навіть більше: всупереч закону про нейтралітет, США продавали агресорові стратегічну сировину.

2. Напад Італії на Ефіопію. Для панування в Африці Ефіопія мала важливе військово-стратегічне значення. Підготовка Італії до загарбання Ефіопії розпочалася, за визнанням Муссоліні, ще 1925 р. Попервах її збирались анексувати в мирний спосіб за допомогою договору про дружбу (1928 р.), але так не сталося. Тоді, починаючи з осені 1932 р., італійські фашисти розпочали ретельне розроблення планів збройного вторгнення й поневолення Ефіопської держави. В Еритреї, Сомалі та Лівії (італійських колоніях) зосереджувалися війська, будувалися й реконструювалися морські порти, аеродроми, військові бази. Для ведення війни Італія різко збільшила закупівлю у США озброєння, літаків, нафти, сировини та інших стратегічних товарів. Велика Британія збільшила постачання вугілля, нікелю. Французькі заводи Рено будували для італійської армії танки, проте найбільшу допомогу Італії надавала Німеччина.

Німеччину цілком задовольняло, що експансія Італії спрямована на південь, і, отже, її увагу до Центральної та Південно-Східної Європи, де інтереси Німеччини та Італії перехрещувалися, буде надовго відвернуто.

Занепокоєні мілітаристськими приготуваннями Італії в Африці, Велика Британія і США 1935 р. оголосили заборону на експорт зброї як до Італії, так і до Ефіопії, не розрізняючи агресора та його жертву. Гвинтівками застарілих зразків, мисливськими рушницями та списками ефіопські війська чинили загарбникам, які використовували танки, літаки та отруйні речовини, героїчний опір протягом семи місяців.

Столицю Ефіопії Аддіс-Абебу італійці захопили **5 травня 1936 р.** Імператор Хайле Селассіє змушений був залишити країну. 9 травня 1936 р., коли італійці захопили не більше ніж 1/3 території Ефіопії, Муссоліні оголосив про остаточне її завоювання. «Велика фашистська рада» у Римі поспіхом видала декрет про перетворення Італії на імперію й додання до титулу італійського короля титулу імператора Ефіопії. Ефіопія фактично перетворилася на італійську колонію.

3. Вознище майбутньої війни у Європі. 13 січня 1935 р. 90 % населення Саару, який, за рішенням Паризької мирної конференції 1919 р., було передано під управління Ліги Націй, не без допомоги гітлерівського режиму, висловилося за повернення під німецький дах.

7 березня 1936 р., порушивши Рейнський гарантійний пакт, Німеччина ввела війська до демілітаризованої зони вздовж кордону з Францією. Хоча пакт установлював зобов'язання Великої Британії та Франції подати негайну допомогу країні, проти якої це буде спрямовано, уряди цих держав ніяк не відреагували на дії Німеччини.

Увечері 7 березня 1936 р. Гітлер сказав своєму військовому міністрові генералу Бломбергу: «Знав, що французи не чинитимуть опору, а англійці й пальцем не поворухнуть. Нам навіть не довелося видавати солдатам боеприпаси». Справді, операція «Шулунг» – раптове введення до Рейнської зони німецьких військ – відбулася без жодного пострілу. Солдатів повантажили у вагони, сказавши, що вони їдуть на маневри, й не видали жодного патрона. Командири на шляху слідування відкрили вручені їм пакети й лише тоді дізналися про кінцеву мету маршруту. Ешелони зупинили на правому березі Рейну. Лише три батальйони переправили через міст із наказом одразу ж відступити, якщо біля кордону з'явиться хоча б одна французька рота. Але цього не сталося. Почекавши, німці ввели в зону майже 30 тис. вояків.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Версальський договір забороняв німецьким військам вступати на території, розташовані по лівому березі Рейну, які, до того ж, за Локарнською угодою, було демілітаризовано. Відповідно до договору, ми мали право знову зайняти ці території, тільки-но Німеччина відмовиться від свого підпису під угодою... Оскільки наші союзники – поляки, чехи, бельгійці – ладні були нас підтримати, а англійці зобов'язалися зробити це ще раніше, Гітлерові неодмінно довелося б відступити. (...) Він ще не мав змоги вести війну у великому масштабі. Він сильно ризикував і міг програти все разом. Він виграв у цій грі все... Замість того, щоб змусити Німеччину вивести свої війська з Рейнської області, їй дали можливість окупувати її.

З виступу майбутнього президента Франції Ш. де Голля

БЛІЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Чи згодні ви з думкою Ш. де Голля, що Гітлер, вводячи війська до Рейнської демілітаризованої зони, «сильно ризикував і міг програти все разом»? Відповідь обґрунтуйте.

4. Вісь «Берлін–Рим–Токіо». Ускладненню ситуації у світі сприяло й сформування болку агресивних держав. Доброзичливе ставлення Німеччини до італійської агресії проти Ефіопії та спільна італійсько-німецька інтервенція в Іспанії привели до зближення позицій сторін. **21 жовтня 1936 р.** до Берліна прибув міністр закордонних справ Італії Г. Чіано (зять Муссоліні), де його прийняв один із лідерів нацистів Нойрат. **23 жовтня** вони поставили свої підписи під конфіденційним протоколом, що був першим офіційним актом створення німецько-італійського союзу:

- ▶ Німеччина визнавала загарбання Італією Ефіопії;
- ▶ італійський уряд зобов'язувався провадити в Лізі Націй вигідну для Німеччини політику, зокрема підтримувати її «зусилля з придбання колоній»;
- ▶ сторони домовилися поширювати воєнну допомогу путчистам в Іспанії, погоджувати політику щодо Великої Британії та Франції, переділити сфери впливу на Балканах і в Дунайському басейні;
- ▶ було наголошено на наявності «загрози з боку комунізму миру та безпеці в Європі».

■ Антисоюзний пакт.

Спробуйте пояснити, чому саме ці країни (і тільки вони) увійшли до складу Антисоюзного пакту. Адже, скажімо, Франція та США також були налаштовані вороже до комуністів.

На зустрічі у Гітлера Г. Чіано було поінформовано про те, що Німеччина прагне зближення з Японією; фюрер порадив італійському уряду визнати маріонетковий уряд Маньчжоу-го. **Відтоді співробітництво двох тоталітарних держав дістало назву вісь «Берлін–Рим», а їхніх учасників почали називати державами осі.**

У своєму виступі 1 листопада 1936 р. Муссоліні заявив, що «вертикаль Берлін–Рим», подібна до осі, навколо якої муситимуть гуртуватися інші європейські країни.

25 листопада 1936 р. в Берліні було підписано німецько-японську **«Угоду проти Комуністичного Інтернаціоналу»** і додатковий протокол. У документах містилися міркування про підризну діяльність Комінтерну, що загрожує не лише «спокою, суспільному добробуту й соціальному ладу», а й «миру в

усьому світі». Сторони зобов'язалися «вживати суворих заходів проти осіб, які прямо чи опосередковано, всередині країни чи за кордоном перебувають на службі Комінтерну».

Водночас у Берліні було підписано німецько-японську **«Додаткову секретну військову угоду»**. У ній обидві сторони зобов'язалися «не вживати ніяких заходів», що могли б сприяти полегшенню становища СРСР у разі його «неспровокованого» нападу на Німеччину або Японію, а також «без взаємної згоди» не укладати з СРСР будь-яких договорів, що суперечили б духові угоди. **Так виник Антисоюзний пакт.** Він стимулював посилення агресивності Японії в Азії, яка розпочала у липні 1937 р. великомасштабну війну проти Китаю.

Італія домагалася вступу до Антисоюзного пакту не як другорядний член, а як «перша велика держава, що усвідомила загрозу більшовизму». Цю вимогу було задоволено. 6 листопада 1937 р. у Берліні відбулося підписання протоколу про приєднання Італії до Антисоюзного пакту. Виникло об'єднання трьох агресивних держав – вісь **«Берлін–Рим–Токіо»**. Два роки по тому секретні переговори з Німеччиною щодо свого долучення до цього пакту вела Велика Британія, але на заваді стали розбіжності інтересів сторін на Балканах.

22 травня 1939 р. Італія та Німеччина підписали «**Сталевий пакт**», що зобов'язував обидві сторони в разі виникнення війни підтримувати одна одну «на суходолі, на морі та в повітрі». Отож попередні угоди було перетворено на військово-вій союз, що його сам Муссоліні назвав «зряддям завоювання, а не оборони».

5. Нарощення озброєнь. Наприкінці 1933 р. на порушення Версальського договору в Німеччині розпочалося формування 21 дивізії, які мали складати кістяк 300-тисячної сухохідльної армії. Водночас розгорнулося формування військово-морських сил. **9 березня 1935 р.** Берлін оголосив про наявність у Німеччині військової авіації. **16 березня 1935 р.** було ухвалено закон про будівництво вермахту.

В односторонньому порядку Німеччина оголосила про впровадження загального військового обов'язку, прямо забороненого Версальським договором. Згідно із законом, кількість дивізій мала зрости до 36, а загальна чисельність сухохідльної армії досягти 500 тис. вояків. У серпні 1936 р. Гітлер, на підставі підготовлених концерном «Г. Фарбеніндустрі» рекомендацій, видав секретний «Меморандум про завдання чотирирічного плану». Ці завдання формулювалися так:

- ▶ за чотири роки Німеччина повинна мати боекватну армію;
- ▶ за чотири роки економіку Німеччини належить підготувати до війни;
- ▶ чотирирічний план мав почати виконуватися з 1 жовтня 1936 р.

У наступні кілька років Німеччина перетворилася на одну з найсильніших у військовому відношенні європейську державу. Разом із приєднаними територіями вона забезпечувала 15 % світового промислового виробництва, випереджаючи Велику Британію та Францію. На початку 1939 р. Німеччина мала найбільшу армію в Європі чисельністю 2,75 млн вояків, 10 тис. гармат, 3,2 тис. танків і понад 4 тис. літаків.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

Навколо Великої Німеччини ми створимо систему дрібних і середніх васальних держав, до яких увійдуть Прибалтійські країни, Польща, Фінляндія, Угорщина, Югославія, Румунія, Україна й численні південноросійські та кавказькі держави (...). Слов'ян належить частково знищити, частково переселити до Азії, в інших слід відняти землю і перетворити їх на служників панівної німецької раси.

З виступу Адольфа Гітлера

115

БЛІЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Як можна оцінити ставлення Гітлера до слов'янських народів? Чому? Аргументуйте.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Поставте події у хронологічній послідовності: початок агресії Японії проти центрального Китаю, введення Німеччиною військ до Рейнської демілітаризованої зони, початок італо-єфіопської війни, підписання Анतिकомінтернівського пакту.

Просторову. На карті покажіть розгортання бойових дій під час агресії Японії проти Китаю.

Інформаційну. 1. Використавши матеріали підручника, заповніть таблицю: «Формування вісі Берлін–Рим–Токіо»: назва угоди; учасника; доба підписання.

2. Складіть план доповіді «Підготовка Німеччини до війни, нарощення озброєнь».

Логічну. 1. Чому перше вогнище Другої світової війни виникло не в Європі, а в Азії?

2. Яку мету переслідувала Японія, розпочинаючи агресію проти Китаю?

3. Як ставилися держави Західної Європи до італійської експансії в Єфіопії? Чим можна пояснити таку позицію?

4. З якою метою було створено вісь «Берлін–Рим–Токіо»?

Аксіологічну. Висловіть своє ставлення до політики західних держав щодо відродження німецького мілітаризму. Чим така поведінка зумовлювалась? Чи несуть вони за це відповідальність. Відповідь обґрунтуйте.

Мовленнєву. Обговоріть у групах питання, чим пояснювалося прагнення Німеччини загарбати землі Центральної та Східної Європи.

§22 Політика «умиротворення» агресорів

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Пригадайте, чи здійснювалися спроби «умиротворення агресорів» перед початком Першої світової війни. Якщо так, то у чому вони виявлялись?

Перейшовши за цим кодом, ви зможете переглянути презентацію, присвячену політиці «умиротворення».

1. Політика «умиротворення» – це намагання Великої Британії, Франції та США, не вживати щодо Гітлера силових методів, котрі дали б йому привід розпочати війну, а піти йому на поступки, тим більше, що Гітлер після задоволення чергової вимоги щоразу заявляв, що більше ні на що не претендуватиме.

Проведення цієї політики мало певні причини.

116

► **По-перше**, між Британією та Францією на початку 1930-х років існували протиріччя. Численна (694 000 вояків) французька армія викликала занепокоєння Британії, яка не бажала зростання вагомості Франції на континенті та вбачала в Німеччині реальну протывагу їй. Тому керівництво британського уряду прагнуло змусити Францію скоротити армію до 400 000 військовослужбовців.

► **По-друге**, західні держави весь час сподівалися підштовхнути Німеччину до нападу на СРСР. Тому вони спокійно поставилися до запровадження у Німеччині загальної військової повинності та окупації демілітаризованої Рейнської зони.

► **По-третє**, тогочасні західні політики ще й гадки не мали, на що здатний біснுவатий Гітлер, дехто з них вважав, що з ним цілком можна домовитися.

► **По-четверте**, мілітаризація Німеччини приносила чергові прибутки для монополій США, навіть у розпал Другої світової війни на заводах Форда продовжували виготовляти мотори для німецької військової авіації.

2. Загарбання Німеччиною Австрії. 11 березня 1938 р. за вказівкою Гітлера було підготовлено директиву про вторгнення німецьких військ до Австрії. Того самого дня німецьке керівництво в ультимативній формі зажадало від австрійського уряду скасувати всенародне голосування, піти у відставку й передати правління «фюрерові» австрійських фашистів Зейс-Інкварту. Австрійський уряд виконав ці вимоги і віддав наказ своїм військам не чинити опору німецьким збройним силам, якщо вони вступають до країни. Зейс-Інкварт 11 березня отримав указівку з Берліну, щоб він звернувся до Німеччини з проханням про «допомогу» для встановлення в країні «порядку і спокою».

Ще до того, як Зейс-Інкварт виконав цю вказівку, Гітлер підписав директиву, згідно з якою 200 тис. німецьких військ вранці 12 березня 1938 р. безперешкодно вступили до Австрії. Наступного дня було сформовано з нацистів новий австрійський уряд, що прийняв закон, у якому Австрія проголошувалася «німецькою зем-

лею». Вже на початку квітня 1938 р. Велика Британія, Франція і США ліквідували свої дипломатичні місії у Відні, визнавши цим «аншлюс». Така позиція західних держав не могла не надихнути Німеччину на активізацію агресивних дій.

3. Мюнхенська угода і загарбання Чехословаччини. Після «аншлюсу» Австрії Гітлер висунув вимогу про передачу Німеччині Судетської області, де більшість населення становили німці та де активно діяла організація судето-німецьких нацистів (з 1935 р. – Судето-німецька партія), яка під гаслом боротьби за право судетських німців на суверенітет домагалася приєднання Судетської області до Німеччини. На Гітлера відверто орієнтувалась і глинківська партія у Словаччині.

У Берліні було розроблено план загарбання країни під назвою «Грюн»; приводом до вторгнення мало стати вбивство гітлерівською агентурою німецького посла у Празі.

Зважаючи на настрої народу, уряд Чехословаччини змушений був оголосити часткову мобілізацію. У свою чергу, Радянський Союз повідомив Бенеша, що готовий надати допомогу Чехословаччині, відповідно до договору про взаємну допомогу між Францією, СРСР та Чехословаччиною від 2 та 16 травня 1935 р. До західних кордонів СРСР було пересунуто 30 стрілецьких дивізій, танкові з'єднання, 246 бомбардувальників та 302 винищувачі, до того ж й сама Чехословаччина на той час мала одну з найсильніших армій в Європі.

Проте східний напрямок просування німецьких військ цілком влаштовував керівництво «великих держав» – Франції, Великої Британії та Сполучених Штатів, які все ще сподівалися, що наступною жертвою стане саме СРСР. Тому керівництву Чехословаччини було заявлено, що у разі прийняття нею допомоги з боку СРСР, Англія і Франція також вступлять у війну на боці Гітлера. Це стало вирішальним аргументом, який примусив Бенеша відмовитися від допомоги.

Остаточну долю Чехословаччини було вирішено на **Мюнхенській конференції 29–30 вересня 1938 р.** У ній взяли участь Гітлер, французький прем'єр Даладье, лідер фашистської Італії Муссоліні та британський прем'єр-міністр Чемберлен. Чехословацьку делегацію було запрошено лише для того, щоб вислухати вирок.

Handwritten signatures and date: *29. September 30. 1938*
Neville Chamberlain

- «Архітектори» Другої Світової війни: Чемберлен, Даладье, Муссоліні, Гітлер та їхні підписи під документом.

Мюнхенська угода передбачала:

- ▶ передання Німеччині у термін з 1 по 10 жовтня 1938 р. Судетської області Чехословаччини з усіма спорудами та укріпленнями, фабриками, заводами, запасами сировини, шляхами (1/5 частина території, майже 40 % промислового потенціалу);
- ▶ задоволення за рахунок Чехословаччини протягом трьох місяців територіальних вимог Польщі та Угорщини;
- ▶ «гарантію» учасниками угоди нових кордонів Чехословаччини.

БЛІЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Виходячи з наведених положень, визначте, яку мету переслідували країни, укладаючи цю угоду. Дайте характеристику їхніх дій.

30 вересня чехословацький уряд прийняв – без згоди Національних зборів – умови Мюнхенської угоди. Президент Бенеш залишив свою посаду та емігрував до Великої Британії, а його місце посів колишній австрійський чиновник **Е. Гаха**.

Угода, підписана в Мюнхені, була одним із найбільш яскравих проявів політики «вмиротворення», що провадилася напередодні Другої світової війни та остаточно розв'язала руки нацистським агресорам. Нав'язана Чехословаччині силою, з порушенням норм міжнародного права, Мюнхенська угода стала важливою віхою в підготованні війни й забезпечила Гітлера значною кількістю озброєння, що залишилося від чехословацької армії.

4. Ліквідація Чехословацької держави. Друга республіка – так почали називати залишки Чехословацької держави – в економічному й політичному аспектах виявилася залежною від гітлерівської Німеччини. Населення втратило довіру до керівників колишніх політичних партій. Чеські політичні партії припинили існування. Було створено єдину партію фашистського гатунку – «Національну єдність», лідер якої – **Р. Беран** – став на чолі нового уряду.

У жовтні 1938 р. у Словаччині було створено автономний уряд на чолі з католицьким священиком **І. Тісо**. Незважаючи на активну протидію празького уряду, **14 березня 1939 р.** словацький сейм проголосив незалежність Словаччини, після чого було підписано договір, за яким Німеччина перебирала «охорону незалежності та інтегральності Словаччини», що перетворювало останню на сателіта гітлерівців. **15 березня 1939 р.** проголосила незалежність і Закарпатська Україна, але її територію, за згодою Гітлера, захопили угорські війська.

За таких обставин Гітлер викликав Гаху і зажадав підписання акта про ліквідацію республіки та передання долі чеського народу до рук Німеччини, погрожуючи, у разі відмови, бомбардуванням Праги. 15 березня Гаха виконав волю фюрера і, всупереч конституції, ліквідував державну незалежність країни. Того ж дня частини вермахту вторглися на територію Другої республіки, яка припинила існування. Гітлерівці оголосили окуповані землі «протекторатом Богемія та Моравія». Уряди Британії та Франції обмежилися формальними протестами проти порушення Мюнхенської угоди. Так було ліквідовано Чехословацьку державу.

5. Антивоєнні рухи. Ще в роки Першої світової війни було висунуто ідею про створення міжнародної організації яка б стала засобом боротьби проти війни та воєнної небезпеки. Такою організацією мала стати Ліга Націй, яка була заснована на Паризькій мирній конференції.

Статут Ліги Націй підписали 44 держави, але панівне становище в ній посіли Велика Британія і Франція. Тому США відмовилися ратифікувати Статут і не ввійшли до Ліги Націй.

Таким чином, ним надавались усі необхідні можливості для забезпечення відсічі будь-якому агресору.

ЦЕ ВАРТО ЗНАТИ

Статут Ліги Націй передбачав:

- ▶ обмеження озброєнь (ст. 8);
- ▶ взаємну гарантію територіальної цілісності й незалежності членів Ліги (ст. 10);
- ▶ заходи з боротьби проти агресорів (ст. 11);
- ▶ третейський розгляд суперечностей між державами (ст. 12–15);
- ▶ застосування колективних санкцій проти агресорів (ст. 16).

Антивоєнні (пацифістські) настрої були настільки сильними, що вони стали визначальними при вирішенні міжнародних суперечок у 1920-ті роки. Ці роки отримали назву «ера пацифізму». Під впливом цих настроїв Ліга Націй почала в 1925 р. підготовку до скликання міжнародної конференції з роззброєння. Проте за межі багаторічної підготовчої роботи ця конференція не вийшла. Узагалі за час свого існування Ліга Націй не покарала жодного агресора, не надала допомоги жодній жертві агресії, не мала засобів впливу на розвиток міжнародних відносин, займала прими-

- Анрі Барбюс (праворуч) і ветеран Паризької комуни Г. Інар.

Чим, на вашу думку, пояснюється, що боротьба за мир об'єднала у першу чергу діячів культури і ветеранів революцій і війн, а не політичних лідерів країн світу?

119

ренську, а інколи безпринципну позицію стосовно подій, що відбувалися. **Отже, не Ліга Націй впливала на окремі держави, а навпаки, керівники розвинених країн ставили цю міжнародну організацію перед фактами, що сталися.**

Криза 1930-х років і поява вогнищ нової світової війни призвели до змін в антивоєнному русі, що відтепер поєднується з антифашистським. Проводяться масові акції протесту. У 1932 р., за ініціативою відомих французьких письменників і громадських діячів **А. Барбюса** і **Р. Ролана**, був створений **Міжнародний антивоєнний конгрес**. На конгресі був створений Всесвітній комітет боротьби за мир, який координував дії національних комітетів європейських країн, США і деяких країн Сходу. Проте, не зважаючи на такий розмах, антивоєнний рух не став перепорою на шляху нової світової війни. Це пояснюється тим, що сили, об'єднані в ньому, не змогли виробити єдиної програми дій і чітко визначити мету, а уряди держав, від яких залежала доля миру, не доклали адекватних зусиль для відвертання загрози війни.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Зробіть хронологічний ланцюжок процесу ліквідації Чехословаччини.

Просторову. На карті покажіть етапи розчленування Чехословаччини.

Аксіологічну. Висловіть своє ставлення до діяльності Ліги Націй в 1930-х роках.

Логічну. 1. Яку позицію займав австрійський уряд відносно («аншлюсу») з Німеччиною?

2. Які чинники та обставини призвели до Мюнхенської угоди?

3. Чим пояснюється політика «умиротворення» агресорів?

4. Чому стали можливими розчленування та окупація Чехословаччини?

Мовленнєву. Обговоріть у групах питання: яким чином можна було запобігти підписанню Мюнхенської угоди?

11–12 березня 1938 р. – окупація Австрії німецькими військами, загарбання її Німеччиною («аншлюс»).

29–30 вересня 1938 р. – Мюнхенська угода між Великою Британією, Францією, Італією, Німеччиною.

15 березня 1939 р. – окупація Чехословаччини німецькими військами.

§23

Переддень війни

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Пригадайте, якими були політичні й економічні стосунки між СРСР, Великою Британією та Францією.

1. Англо-франко-радянські переговори в Москві. Окупація Чехословаччини до певної міри вплинула на зміну настроїв керівництва Англії. Відверті погрози Німеччини на адресу Польщі змусили її взяти на себе зобов'язання подання безпосередньої військової допомоги Польщі, Румунії, Греції та Туреччині в разі неспровокованої агресії проти них. Уперше після закінчення світової війни в Англії було відроджено загальну військову повинність.

Уряд Чемберлена звернувся до радянського уряду із запитом, які дії готовий він ужити у випадку нападу німців на Польщу.

У свою чергу, й радянський уряд **18 березня 1939 р.** запропонував Великій Британії скликати нараду представників СРСР, Великої Британії, Франції, Польщі, Румунії та Туреччини для обговорення колективних заходів забезпечення міжнародної безпеки. Адже зближення цих країн на спільній платформі протистояння агресивним діям нацистської Німеччини в Європі було останнім шансом відвернути світову катастрофу.

Проте цю пропозицію було відхилено, хоча, трохи пізніше, переговори СРСР, Великої Британії та Франції все ж таки розпочалися. На жаль, тактика західних країн на них не змінилася: вони намагалися отримати односторонні зобов'язання з боку СРСР і не взяли на себе жодних, під будь-якими приводами максимально затягуючи безплідні переговори.

Так, зокрема, англійська військова місія **25 липня 1939 р.** була відправлена до Москви на тихоходному кораблі й змогла прибути лише 11 серпня(!). Вона була не представницькою, без відповідних повноважень та з інструкцією уникати підписання документів. Такі інструкції настільки вразили англійського посла в Москві Сідса, що той 13 серпня відправив листа міністру іноземних справ із запитом, чи справді англійський уряд прагне досягти прогресу.

■ Прибуття англійської і французької військових місій для переговорів в Москву.

Розгляньте ілюстрацію. Як ви вважаєте, чи мала б право військова місія підписати важливі домовленості без попереднього підписання договорів між лідерами держав?

Одночасно англійці приступили до зондування можливості підписання угоди з Гітлером на умовах отримання гарантій безпеки Англії. Проте на заваді стали непримирненні розбіжності сторін щодо інтересів на Балканах.

Не кращим чином поведилася й Франція, отож переговори задалегідь були приречені на провал, тим більше, що Радянський Союз на той час не мав спільного кордону з Німеччиною, а отже, для подання військової допомоги своїм союзникам повинен був мати можливість безперешкодного проходу своїх військ через території Польщі або Румунії. Але уряди цих країн категорично відмовлялися пропускати радянські війська, навіть у разі необхідності дати відсіч агресорові.

Тому **21 серпня 1939 р.** у відповідь на пропозицію представників Великої Британії і Франції оголосити чергову перерву в переговорах, голова радянської делегації К. Ворошилов заявив, що «є всі підстави сумніватися стосовно їх прагнення до справжнього і серйозного військового співробітництва з СРСР».

БЛІЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Як ви вважаєте, якби вдалося досягти домовленості між цими країнами, чи існував би шанс, що світової війни взагалі не сталося б? Свою точку зору аргументуйте.

2. Радянсько-німецький пакт про ненапад (пакт Молотова-Ріббентропа) і таємні протоколи до нього. У Кремлі усвідомлювали, що «Мюнхенська змова» спрямована не тільки проти жертви агресії – Чехословаччини, – але і проти інтересів Радянського Союзу.

На додачу, все більша кількість країн підписувала з Гітлером договори або декларації про ненапад. Так, станом на другу половину 1939 р. відповідні угоди з Німеччиною мали: Польща; Данія; Латвія; Литва; Естонія; Велика Британія; Франція.

Також між деякими із цих країн існували й політичні, економічні й морські угоди.

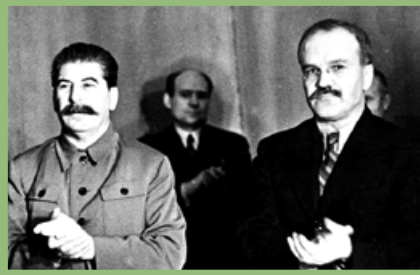
Таким чином, замість системи колективної безпеки все конкретніше вимальовувалися контури коаліції вороже налаштованих до СРСР держав, що змушувало шукати шляхів до виходу з ізоляції. Відтак, у своєму виступі на XVIII з'їзді партії 10 березня 1939 р. Й. Сталін відверто попередив щодо провалу, який очікує прихильників політики «невтручання», маючи на увазі Англію і Францію, і натякнув на можливий перегляд векторів радянської зовнішньої політики.

3 травня 1939 р. було позбавлено посади народного комісара іноземних справ **М. Литвинова**, який виступав активним прихильником політики колективної безпеки, через що жорстко критикувався німецькою пресою. Призначення на його місце **В. Молотова** було прихильно сприйнято керівництвом Німеччини, яке за всяку ціну намагалося уникнути перспективи війни на два фронти. Уже 22 червня між країнами поновилися торговельні переговори, можливість яких до цього радянською стороною відхилялася.

Консультації з приводу можливого підписання пакту про ненапад розпочалися **15 серпня 1939 р.** 16 серпня Шуленбург, відвідавши Молотова, зачитав інструкцію, яка оголошувала, що Німеччина готова укласти з СРСР такий договір.

Відмовитися від підписання договору було неможливо, адже подібний крок керівництво Німеччини неодмінно використало б, як свідчення недружніх до себе намірів і міжнародного обґрунтування своєї агресії, перспектива якої все наближалася: у Кремлі були інформовані, що з дня на день Гітлер збирається напасти на Польщу, внаслідок чого в СРСР і Німеччині має з'явитися спільний кордон. Водночас, підписання договору створювало надії якомога на довше відстрочити війну.

Переговори Сталіна і Молотова з міністром іноземних справ Німеччини Ріббентропом відбувалися в Москві протягом двох днів, 23 і 24 серпня, і завершилися підписанням договору.

■ Й. Сталін та В. Молотов. «Йдеться, правда, у даному випадку, не про пакт про взаємодопомогу, як це було в англо-франко-радянських переговорах, а лише про договір про ненапад. тим не менше (...), договір (...) є поворотним пунктом в історії Європи, та й не лише Європи» (з виступу В. Молотова 31 серпня 1939 р. перед депутатами Верховної Ради СРСР).

У підписаному договорі передбачалося, що СРСР і Німеччина зобов'язуються утримуватися від будь-якої агресивної дії одне проти одного як окремо, так і спільно з іншими країнами. Договір було укладено терміном на 10 років.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

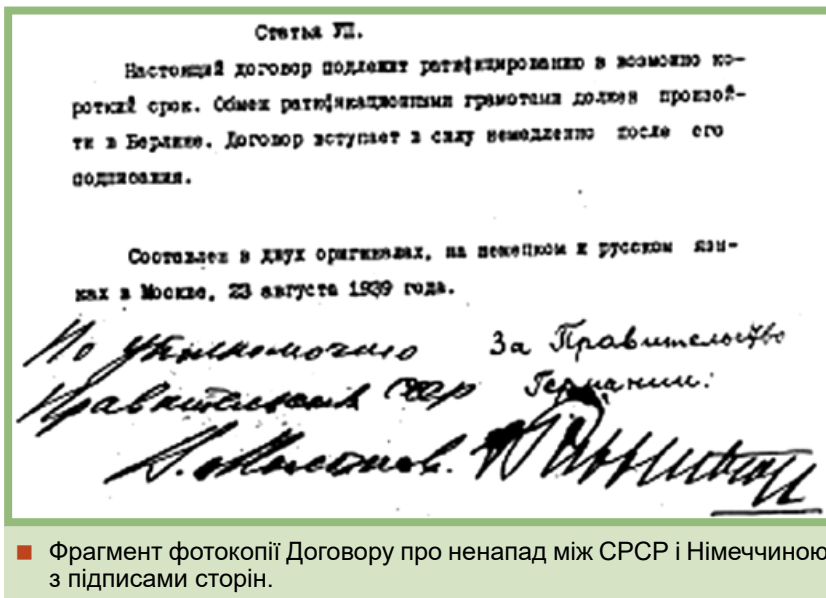
З Договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом 23 серпня 1939 р.

Стаття 1. Обидві Сторони Договору зобов'язуються утримуватися від усякого насильства, від усякої агресивної дії та всякого нападу одна щодо одної як окремо, так і спільно з іншими державами (...).

Стаття 4. Жодна зі Сторін Договору не братиме участі в будь-якому угрупованні держав, прямо чи опосередковано спрямованому проти іншої Сторони (...).

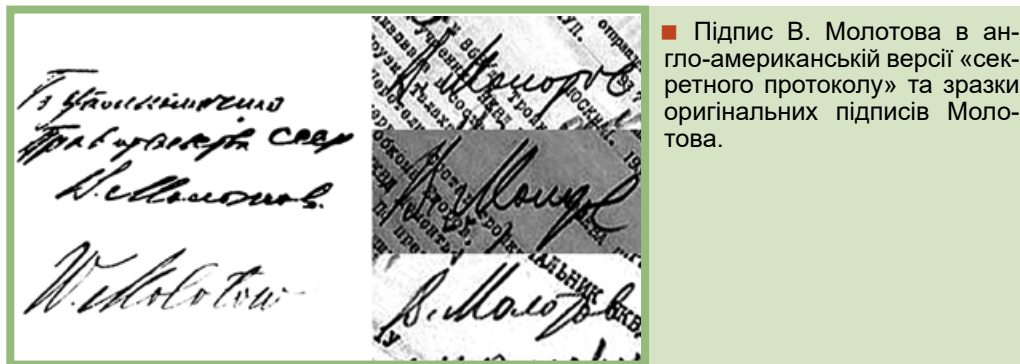
*За уповноваженням Уряду СРСР
В. Молотов*

*За Уряд Німеччини
Й. Ріббентроп*

Проте вже після закінчення Другої світової війни, під час Нюрнберзького процесу, у маленькій американській газеті «Сен-Луї пост диспетч» несподівано з'явилися фотокопії секретного протоколу до цієї угоди. Одночасно представники американських спецслужб передали їх адвокату Й. Ріббентропа на Нюрнберзькому процесі А. Зайдлю

(проте трибуналом було відхилено клопотання про включення фотокопій до матеріалів справи). Секретним протоколом передбачалося розмежування сфер впливу СРСР і гітлерівської Німеччини в Європі. Пізніше було заявлено, що серед інших документів мікрофільм із цим протоколом передав англійцям колишній радник канцелярії міністра закордонних справ Німеччини Карл фон Леш.

■ Підпис В. Молотова в англо-американській версії «секретного протоколу» та зразки оригінальних підписів Молотова.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

У разі територіально-політичного переоблаштування областей, що входять до складу Прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно є межею сфер інтересів Німеччини та СРСР. При цьому інтереси Литви щодо Віленської області визнаються обома сторонами.

У разі територіально-політичного переоблаштування областей, що входять до складу Польської Держави, межа сфер інтересів Німеччини та СРСР пролягатиме приблизно лінією рік Нарев, Вісла і Сан.

Із секретного додаткового протоколу

У 1989 р., три роки по смерті В. Молотова (він факт існування додаткового протоколу заперечував), у розпал «перебудови», коли Радянський Союз стрімко наближався до розпаду, з ініціативи керівництва прибалтійських республік, які потребували юридичних підстав для виходу зі складу СРСР, було утворено депутатську комісію, що мала вивчити всі обставини підписання договору з Німеччиною про ненапад. Власне тоді, за твердженням голови комісії О. Яковлева, начебто й було виявлено акт, що підтверджував існування додаткового протоколу та інші документи, зокрема, підписану Ріббентропом та Сталіним карту сфер розмежування.

123

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Ми, що нижче підписалися (...), перший здав, а другий прийняв такі документи:

(...) Справжній секретний додатковий протокол від 23 серпня 1939 р. (російською і німецькою мовами).

(...) Справжню угоду про уточнення кордону між МНР і Маньчжоу-Го в районі озера Буір-Нур від 9 червня ц. р. (російською і японською мовами).

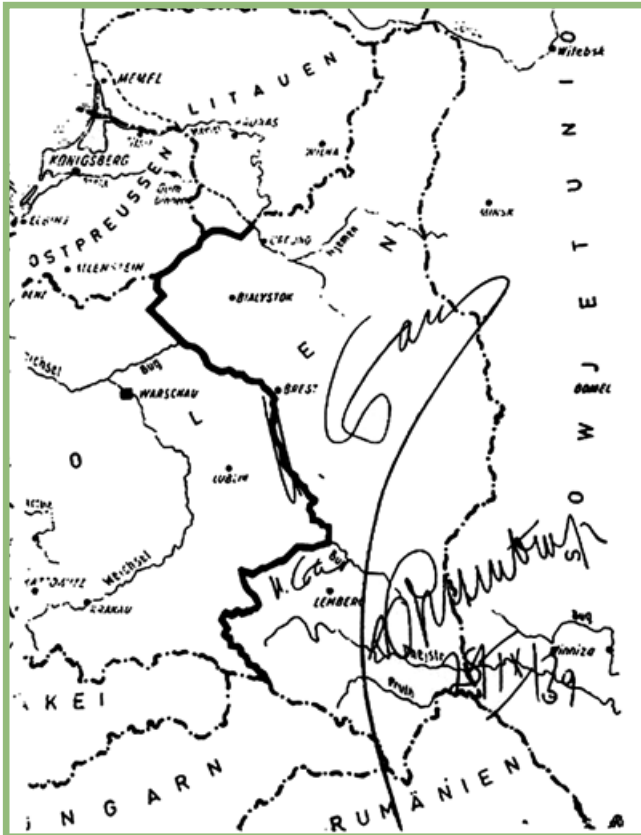
(З акту, на який посилалась комісія Яковлева)

Виходячи із цього (хоча депутати зазначених документів самі не бачили, а про існування безпосереднього учасника переговорів — перекладача В. Павлова — не знали), постановою з'їзду народних депутатів СРСР від 24 грудня 1989 р. «Про полі-

тичну і правову оцінку радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 р.» «секретний протокол» було засуджено та визнано недійсним з моменту прийняття. Проте дискусії щодо достовірності цього протоколу точаться й досі, оскільки:

- ▶ оригінали документа відсутні, а копії відрізняються одна від одної;
- ▶ написання літер від руки на договорі та протоколі не збігається;
- ▶ відсутні будь-які міжнародні угоди, підписані Молотовим латинськими літерами, а також із вжитим тричі зворотом «обоими сторонами» (мало бути «обеими»);
- ▶ порушено правила оформлення документів;
- ▶ «акт про передачу секретного протоколу» датований квітнем 1946 р., коли Маньчжоу-Го вже не існувала, тим більше, оригінали угоди між МНР і цією державою могли складатися лише китайською і монгольською мовами, й за жодних обставин не могли опинитися в архіві МЗС СРСР. Також в дипломатичній практиці замість зворота «справжній» завжди вживається термін «оригінал».
- ▶ німецькі документи засвідчують, що гітлерівське керівництво по-іншому бачило майбутнє польських земель і що втручання СРСР було для нього до певної міри несподіванкою.

- «Карта до договору» з Німеччиною, що була надрукована в радянській пресі наприкінці 1980-х років, позначає кордони Литви станом аж на грудень 1940 р., після входження до її складу частини Білорусії; кордон СРСР з Румунією вказано по р. Прут, а не Дністер; кордони Німеччини та Литви біля м. Клайпеди, включені до складу рейху ще у березні 1939 р., нанесені пунктирною лінією, зате кордони Угорщини і Словаччини відповідають березневим змінам 1939 р.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

07.09.1939 р. 1. Ми зберігаємо те, що залишиться від Польщі. За нею буде збережено територію від Нарева до Варшави. Промисловий район країни відійде до Німеччини. Краків залишиться польським, північна частина Бескидів відійде до Німеччини. Західна Україна отримає незалежність.

2. Росіяни сформулювали свої вимоги: лінія Нарев–Вісла–Сян.
20.09. Відвід наших військ, якщо росіяни наполягатимуть на своїх територіальних претензіях (...). Німецькі війська відійдуть від Львова (...). З жовтня буде визначена остаточна демаркаційна лінія (...).

26.09. Литвою та іншими країнами Прибалтики доведеться поступитися (...). Питання про Фінляндію ще не вирішено.

З військового щоденника начальника Генштабу сухопутних сил Німеччини генерала Ф. Гальдера

РОЗВИВАЄМО КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ

Об'єднайтеся у три групи. Дві групи, виходячи з наведених та додатково отриманих з Інтернету матеріалів, мають спростувати або довести факт існування секретного протоколу, а третя – виступити у ролі арбітра між ними.

Договір викликав нерозуміння прогресивної громадськості західних країн, а кож стримане ставлення багатьох людей всередині самого СРСР. Найгіршим виявилось те, що радянська преса отримала вказівки позитивніше висвітлювати події в Німеччині, що сприяло дезорієнтації як населення, так і чималой частини військових. Натомість, радянське керівництво розглядало договір як успіх, що дозволив відволікти війну. Насправді це не так: на той час Німеччина просто була нездатна починати війну із СРСР.

125

Формуємо компетентності

Просторову. Покажіть на карті країни та території, що входили до сфери «життєво важливих» інтересів Німеччини.

Логічну. 1. Які цілі переслідував СРСР на переговорах між Британією, Францією та СРСР у Москві в 1939 р.?

2. Чому переговори між Британією, Францією та СРСР були приречені на провал?

3. Якими були економічні наслідки підписання радянсько-німецького договору?

4. Які події другої половини 1930-х років найбільшою мірою сприяли розв'язуванню Другої світової війни?

Аксіологічну. Поясніть, які саме обставини змусили Радянський Союз піти на зближення та підписання договору з Німеччиною в серпні 1939 р.

Інформаційну. Зробіть свій варіант підпису для «карти до договору». Чому саме такий? Аргументуйте.

Мовленнєву. Обговоріть у групах питання: чи існувала можливість відвернути велику війну наприкінці 1930-х років? Якщо так, то яким чином?

17 квітня 1939 р. – початок переговорів між Великою Британією, Францією та СРСР у Москві.

23 серпня 1939 р. – підписання радянсько-німецького договору про ненапад.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА. ВІЙСЬКОВІ ПОДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ СРСР

§24

Початок війни (вересень 1939 – червень 1941 р.)

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Пригадайте причини утворення вогнищ війни на Далекому Сході, в Африці та Європі. Які історичні події особливо сприяли цьому?

126

Перейшовши за цим кодом або посиланням http://www.geneza.ua/New_10_klass/Sovershenno_sekretno_Tolko_dlya_kommandovaniya.pdf, ви зможете ознайомитися із гітлерівськими планами нападу та знищення народів СРСР.

1. Причини, характер і періодизація Другої світової війни. З другої половини 1930-х рр. міжнародну обстановку у світі почала визначати група держав, які не приховували своїх агресивних намірів щодо інших. Так, Італія в 1935 р. здійснила напад на Абіссінію, у 1939 р. – на Албанію; Німеччина у 1936 р. захопила Рейнську демілітаризовану зону, порушивши таким чином умови Версальського договору, у березні 1938 р. приєднала до себе Австрію, а пізніше – територію Чехії; Японія окупувала Маньчжурію та розпочала війну з Китаєм.

Водночас німецька дипломатія енергійними діями зуміла запобігти створенню як антигітлерівської коаліції, так і системи колективної безпеки в складі Великої Британії, СРСР, США і Франції. Лідери всіх без винятку цих держав виявилися в тій або іншій мірі ошуканими Гітлером, а також власними ілюзіями його руками прибрати чи послабити своїх економічних, політичних чи ідеологічних конкурентів.

Розсекречені документи засвідчують, що Велика Британія і Франція, перш ніж самим стати жертвами нацистської агресії, також виношували цілком конкретні агресивні наміри щодо СРСР, який у свою чергу прагнув розширити зони впливу, відсунути свої кордони на Захід, повернути під свій контроль народи, які отримали незалежність після розпаду Російської імперії.

Внаслідок цього світ було втягнуто у вир війни, ще небаченої в історії людства. Війни, що довгих шість років спустошувала території сорока держав, завдавши колосальних людських втрат і неймовірних страждань як безпосереднім учасникам бойових дій, так і цивільному населенню.

- ▶ недосконалість Версальсько-Вашингтонської системи, що спровокувала вибух реваншистсько-мілітаристських настроїв у Італії, Японії та Німеччині;
- ▶ загострення суперечностей між великими державами внаслідок глибокої економічної кризи та їх прагнення до чергового поділу сфер впливу;
- ▶ політика потурання агресорам, яку проводили Велика Британія і Франція.

Другу світову війну дослідники поділяють на п'ять періодів.

Характер війни в її перебігу змінювався. На першому етапі (1939–1941 рр.) вона мала загарбницький і несправедливий характер з боку агресивних тоталітарних і мілітаристських режимів Німеччини, Японії, Італії та їхніх сателітів, і була справедливою й визвольною з боку жертв агресії та їхніх союзників.

З нападом 22 червня 1941 р. Німеччини на СРСР характер війни змінився – вона стала відверто антинацистською.

127

2. Перший етап війни. Воєнні дії в 1939–1941 рр. у Західній та Південній Європі. Увечері **31 серпня 1939 р.** група есесівців, переодягнених у польську військову форму, вчинила напад на радіостанцію в містечку Глейвіце, розташованому поблизу німецько-польського кордону. Під акомпанемент стрілянини нападники бадьоро прокричали в ефір кілька антинімецьких гасел і швидко зникли, залишивши на місці «злочину» кількох убитих, зокрема переодягнених у польську форму карних злочинців.

Ця провокація і стала формальним приводом для давно запланованого нападу Німеччини на Польщу. Уже на світанку 1 вересня війська, зосереджені для вторгнення за планом «Вайс» (його було затверджено 11 квітня 1939 р.), розпочали наступ по всій довжині німецько-польського кордону.

Польський уряд мав усі підстави сподіватися на допомогу країн-союзниць, Великої Британії і Франції. Й ті, справді, **3 вересня** оголосили Німеччині війну, яка увійшла в історію під назвою «дивна», або «сидяча», війна, бо жодних бойових дій проти Німеччини ні Великою Британією, ні Францією не велось. Гітлер виявився непоганим знавцем психології, інакше не став би завдавати удару по Польщі двома третинами своїх збройних сил. «Люди, яких я бачив у Мюнхені, – говорив він про керівників урядів Великої Британії і Франції, – не з тих, що здатні почати нову світову війну».

Як визнав пізніше колишній начальник оперативного управління збройними силами Німеччини генерал-полковник Йодль, «якщо ми не зазнали краху в 1939 р., то лише завдяки тому, що під час польської кампанії приблизно 110 французьких і англійських дивізій, дислокованих на Заході, нічого не діяли проти 23 німецьких дивізій».

Польща намагалася закупити зброю у Великій Британії. Відповідь більше нагадувала знущання: британський представник пояснив, що це можна буде

зробити не раніше ніж через п'ять-шість місяців, і порадив звернутися до Бельгії, Канади або Іспанії. Поляки просили «союзників» хоча б здійснити бомбардування німецьких військових об'єктів, але і в цьому було відмовлено.

З переважаючими силами ворога польські воїни, навіть покинуті напризволяще своїми керівниками (уряд і вище військове командування 16 вересня втекли в Румунію), билися мужньо. Героїчна оборона Варшави тривала до 28 вересня, а останні вогнища опору в країні вдалося придушити лише на початку жовтня.

17 вересня на територію Західної України та Західної Білорусії, що досі входили до складу Польщі, вступили радянські війська і практично безперешкодно зайняли окреслені лінією Керзона позиції.

Наступними жертвами нападів стали **Данія і Норвегія**.

Протягом години після початку вторгнення уряд Данії і король капітулювали. Під час загарбання країни гітлерівці втратили двох вояків убитими і 10 пораненими.

Інакше склалося в Норвегії. Норвезькі міста, розташовані на узбережжі, мали досить надійну берегову оборону. Сім німецьких дивізій вторгнення наštовхнулись на опір 15-тисячної норвезької армії. Норвезький уряд закликав народ до боротьби із загарбниками. Проте ввечері того ж дня по радіо виступив **В. Квіслінг** – ватажок норвезької націонал-соціалістичної партії, який проголосив себе прем'єр-міністром. Він відмінив розпорядження уряду про мобілізацію і закликав співвітчизників співпрацювати з німцями. Із цієї причини зрадників, які в окупованих державах ставали на службу Гітлеру, почали називати «квіслінгами».

Менш ніж за дві доби захопивши всі ключові порти, німецькі війська швидко просуvalися в глиб Норвегії.

Норвезький уряд (його пошастило вчасно вивезти з країни) звернувся по допомогу до Англії і Франції. Протягом чотирьох днів, 15–18 квітня, було висаджено англійський десант під Нарвіком і в Центральній Норвегії.

128

Проте цей наступ, який проходив в умовах цілковитого панування німців у повітрі, невдовзі захлинувся, і англійське командування розпочало евакуацію, під час якої німцями було потоплено авіаносець «Глоріес» і два есмінці. Загибло 1515 моряків, більше, ніж втратили німці в ході всіх боїв у Норвегії. Невдалий десант нарешті поклав кінець «політиці умиротворення» агресора. У Великій Британії Чемберлена, найактивнішого провідника цієї політики, змінив на посаді прем'єр-міністра Уїнстон Черчілль. Раніше, ще в березні, у Франції було відправлено у відставку Даладьє.

ЦЕ ВАРТО ЗНАТИ

Уїнстон Черчілль: «У моїй країні представники влади пишуться тим, що вони слуги держави. Бути її господарями вважалось б ганьбою».

Як лідер Великої Британії декларував необхідність боротьби з нацизмом до повного його розгрому. Водночас він відтягував, скільки міг, відкриття другого фронту в Західній Європі. Лауреат Нобелівської премії в галузі літератури 1953 р.

10 травня норвезька армія капітулювала, і цього ж дня сухопутні війська вермахту розпочали вторгнення до **Голландії, Бельгії та Люксембургу** з метою напасти на Францію в обхід побудованих на кордоні з Німеччиною укріплень – «лінії Мажино». У наступі брали участь 134 німецькі дивізії. Їм протистояли 84 французькі, 10 англійських, 22 бельгійські, 8 голландських та 1 польська дивізії. Німецьке угруповання підтримували 3,5 тис. літаків (проти 1,5 тис.), зате союзники мали незаперечну перевагу в танках.

13 травня німецькі війська прорвали фронт союзників на річці Маас. Через день голландські збройні сили капітулювали. А головне – 17 травня гітлерівські війська

вступили до столиці Бельгії Брюсселя, а наступного дня Гітлер видав декрет про приєднання до Німеччини трьох бельгійських округів.

3. Розгром Франції. 14 травня німецькі війська прорвали оборону французів під Седаном. У наступ перейшов генерал Рундштедт, головнокомандувач ударного угруповання «А», у складі якого знаходився танковий корпус генерала Гудеріана. Катастрофічне становище на фронті змусило У. Черчілля терміново вилетіти до Парижа, де він виявив, що ні французький уряд, ні військові не контролюють вже ситуації.

ЦЕ ВАРТО ЗНАТИ

Гудеріан Хайнц – німецький військовий діяч, генерал-полковник, військовий теоретик. Під час Другої світової війни командував танковим корпусом, танковою групою та армією. У 1944–1945 рр. – начальник генштабу сухопутних сил. На Нюрнберзькому суді виступав як свідок. Разом з де Голлем та Фуллером вважається батьком моторизованих способів ведення війни. Автор військових мемуарів «Спогади солдата».

Останньою надією була допомога США. З проханням про негайне оголошення війни Німеччині, а також про підтримку з боку американських збройних сил звернулися до американського президента Черчілля і прем'єр-міністр Франції П. Рейно.

Та Рузвельта в цей час турбувала виключно подальша доля англійського і французького флотів, які могли бути використані проти США, – він вимагає вжити всіх заходів, щоб вони не потрапили до рук німців. Інакше Англія і Франція ризикують втратити добросусідські стосунки с Америкою.

23 травня несподівано для союзників капітулювала бельгійська армія, створивши багатокілометрову прогалину на північній ділянці фронту.

Розпочавши наступ о 16-й годині 14 травня, корпус Гудеріана вже 23 травня вийшов до французького порту **Дюнкерк**, унаслідок чого було відрізано й притиснуто до моря 40 англійських, бельгійських і французьких дивізій. Здавалося, їх доля була вирішена, але в цей час Гітлер несподівано заборонив просуватись далі.

У німецького генералітету склалося враження, що фюрер свідомо зробив цей широкий жест, у надії порозумітись із Черчіллем. Так сталося «дюнкеркське диво»: англійський експедиційний корпус зумів успішно евакуюватися. Від неминучої загибелі було врятовано понад 300 тис. британських вояків.

5 червня 1940 р. нацистські війська розгорнули наступ на Париж. Втім, навіть у цей час становище французької армії було ще далеко не безнадійним. В її розпорядженні залишалося 1200 танків і декілька сот тисяч вже мобілізованих, але ще не введених у бій резервістів. За бажання, зрештою, можна було створити національне народне ополчення. Але члени уряду і головнокомандуючий М. Вейган думали лише про капітуляцію. Як стверджував тоді міністр без портфеля Ж. Ібарнегаре, *«краще бути нацистською провінцією. Принаймні ми знаємо, що це значить»*.

Проти виступив лише заступник військового міністра де Голль. Як тільки розпочалися переговори про здачу Франції, він вилетів у Лондон, щоб звідти по радіо звернутися до співвітчизників із закликком продовжувати збройну боротьбу із загарбниками.

10 червня на французькій землі з'явилися війська Б. Муссоліні. Спроба виявилася невдалою – просування 32 італійських дивізій безнадійно було зупинено шістьма французькими.

14 червня гітлерівці без бою увійшли до столиці Франції. Три чверті жителів залишили її, рятуючись від окупації. 16 червня захоплений Діжон, а наступного дня танки Гудеріана вийшли на кордон із Швейцарією.

ЩЕ ВАРТО ЗНАТИ

Шарль де Голль (1890–1970) – видатний французький військовий і державний діяч, президент Франції (1959–1969). У 1940 р. заснував у Лондоні патріотичний рух «Вільна Франція» (з 1942 р. – «Воююча Франція»), який примкнув до антигітлерівської коаліції. У 1941 р. очолив Французький національний комітет, у 1943 р. – Комітет національного звільнення. Став символом французького Руху Опору в період Другої світової війни. У 1960-х роках вивів Францію з військових структур НАТО.

Проте, зупинити війну німці не квапились – в угоді було обумовлено, що вона набуває чинності лише через певний час після підписання аналогічного перемир'я між Італією і Францією. Тому французькій делегації довелося терміново летіти до Риму. У середині дня 24 червня бойові дії були остаточно припинені.

22 червня маршал Ф. Петен від імені уряду підписав угоду про перемир'я з Німеччиною. Угоду було підписано в Комп'єнському лісі, де 22 роки тому, 11 листопада 1918 р., у тому ж самому салон-вагоні (його спеціально привезли туди з музею) командувач військ Антанти маршал Фош продиктував умови перемир'я переможеній Німеччині.

Особливості окупації:

- ▶ окупація поширилася на північні, найбільш розвинені, області й райони країни, а також на Атлантичне узбережжя;
- ▶ територія, що не підлягала німецькій окупації, підпадала під владу уряду маршала Петена, резиденція якого знаходилася в невеликому містечку Віші на півдні Франції;
- ▶ Франція мала сплачувати на утримання німецької окупаційної армії спочатку по 400, а пізніше – по 500 млн франків у день;
- ▶ французький флот підлягав роззброєнню, а його особовий склад – демобілізації.

4. Німеччина проти Англії. Фюрер був переконаний, що розгром Франції примусить британців просити миру. Не випадково у статті 3 угоди про перемир'я з Францією зазначалося, що деякі окупаційні обмеження будуть зняті «після припинення ворожих стосунків з Англією». Тим більшою несподіванкою був напад англійських військ на французькі військові кораблі в Орані, Александрії й Дакарі. Англійці захопили також французькі судна, що перебували в їхніх портах.

16 липня 1940 р. Гітлер підписав план захоплення Великої Британії «Морський лев». Проте Велика Британія мала в розпорядженні дуже потужний і сучасний флот, підтримуваний достатньою кількістю бойових літаків. На перешкоді десанту стояли також специфічно англійські погодні умови.

Тому Гітлер вирішив обмежитися блокуванням Британських островів та бомбардуваннями. Майже два місяці підряд столицю атакувало в середньому по 200 бомбардувальників. До кінця року на англійські міста загалом було скинуто майже 37 тис. тонн бомб. Британська авіація в боргу не залишалася. Понад 14,5 тис. тонн вибухових матеріалів всіяли за цей же час столицю Німеччини.

Тим часом, у рамках підготовки до війни на Сході з ініціативи Ріббентропа **27 вересня 1940 р.** було підписано тристоронню угоду між Німеччиною, Італією та Японією. Ця угода визнавала провідну роль Німеччини та Італії у встановленні «нового порядку» в Європі, а Японії – у Східній Азії.

5. Агресія на Балканах. У квітні 1941 р. нацистська Німеччина разом з країнами-союзницями – Італією, Угорщиною, Румунією та Болгарією – здійснила

напад на **Югославію** і **Грецію**. Завдяки величезній перевазі в силі загарбницькі війська прорвали оборону югославської армії і почали швидко просуватися вперед. 12 квітня вони досягли столиці Югославії Белграда. **17 квітня 1941 р.** Югославія капітулювала. Нацисти розчленували її територію: було утворено «незалежні» Сербію і Хорватію; Болгарія отримала Македонію, Італія – Чорногорію, Угорщині було віддано Воеводину, а Словенію поділено між Німеччиною та Італією.

Греція також не змогла стримати наступу військ агресорів. **29 квітня** представники грецького командування підписали акт про капітуляцію. Британський експедиційний корпус зазнав тяжких втрат, але все ж завдяки флотові спромігся евакуювати основні сили. У травні 1941 р. німецькі повітряно-десантні частини захопили острів Крит – важливу базу, що прикривала з півдня Балканський півострів. Після цього всі Балканські країни опинилися під контролем агресорів.

Отже, на літо 1941 р. лише три держави демократичної Європи зберегли повний нейтралітет: **Швейцарія, Швеція, Ірландія**.

6. Радянсько-фінська війна. У жовтні 1939 р. СРСР запропонував Фінляндії здати йому в оренду порт Ханко і незамерзаючий порт Петсамо на півострові Рибачий, що контролював підходи до Мурманська, одночасно відсунувши радянсько-фінський кордон на північ від Ленінграда на декілька десятків кілометрів, в обмін на більшу територію в Карелії. Ці пропозиції не знайшли підтримки з боку Фінляндії.

13 листопада переговори були перервані, й обидві сторони почали військову мобілізацію. 28 листопада, під приводом прикордонного інциденту, що стався начебто поблизу селища Майніла, СРСР розірвав договір про ненапад з Фінляндією, а **30 листопада 1939 р.** розпочав війну, яка тривала 105 днів. Ця «мала війна» виявила цілковиту невідповідність радянської армії до війни у зимових умовах. Червоноармійці наштовхнулись на відчайдушний опір. Лише на початку лютого 1940 р. ціною величезних втрат радянські війська під командуванням маршала Тимошенка спромоглись прорвати оборону фінів, після чого Фінляндія запропонувала перемир'я.

У березні 1940 р. було підписано радянсько-фінську мирну угоду, за якою СРСР отримав Карельський перешийок, включаючи місто Віппурі (Виборг) та Виборзьку затоку, північне і західне узбережжя Ладозького озера, західну частину півострова Рибачий, а також (в оренду) півострів Ханко з прилеглими островами з правом створення там військово-морської бази; встановлювалася нова лінія радянсько-фінського кордону по лінії 1809 р.

7. Входження до складу Радянського Союзу Північної Буковини, Бессарабії, Латвії, Литви та Естонії. Після приєднання до СРСР Західної України та Західної Білорусії настала черга Бессарабії. Радянський уряд ніколи не визнавав законність захоплення її Румунією. У **липні 1940 р.** Румунії було пред'явлено ультиматум з вимогою негайного повернення цих земель, який та змушена була виконати.

Одночасно з Бессарабією від Румунії до СРСР відійшла і Північна Буковина, у минулому – частина Австро-Угорської імперії, на яку претендувала Німеччина. Відповідаючи на запит німецького посла у Москві, В. Молотов пояснив, що Буковина «є останньою відсутньою частиною об'єднаної України».

Законодавче закріплення нових територій у складі СРСР відбулося способом утворення нової союзної республіки – Молдавської РСР – і розподілу території Бессарабії між МРСР та УРСР. Північна Буковина цілком увійшла до складу України.

Восени 1939 р. радянське керівництво підписало з урядами трьох прибалтійських країн – **Латвії, Литви та Естонії** – договори про взаємну допомогу

■ Фінський снайпер.

на умовах розміщення на їхній території радянських військових баз та обмеженого військового контингенту.

Проте не минуло й року, як під тиском Кремля в Прибалтиці з'явилися додаткові війська, а склад урядів було змінено. На оголошених позачергових виборах кандидати до найвищих органів влади висувалися лише компартіями та робітничими організаціями.

Обрані таким чином сейми Латвії і Литви та Державна рада Естонії негайно проголосили радянську владу та виступили з проханням про входження цих країн до СРСР на правах союзних республік.

3–6 серпня 1940 р. VII сесія Верховної Ради СРСР прийняла постанову про входження проголошених Литовської, Латвійської та Естонської РСР до складу Радянського Союзу.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Зробіть хронологічний ланцюжок перемог Німеччини у Західній та Південній Європі на першому етапі війни.

Просторову. 1. Прослідкуйте на мапі перебіг військових дій у Європі на першому етапі Другої світової війни.

2. Заповніть схему «розчленування Югославії у 1941 р.».

Інформаційну. 1. Зробіть таблицю «Періодизація Другої світової війни».

2. Використавши додаткові джерела інформації. Зробіть історичний портрет Уїнстона Черчілля.

Логічну. 1. Які причини Другої світової війни ви вважаєте найважливішими?

2. У чому полягала небезпека «дивної війни»?

3. Чому Франція, маючи численну та боєздатну армію, так швидко капітулювала?

4. Що спонукало СРСР приєднати держави Прибалтики та розпочати війну з Фінляндією?

5. Які цілі переслідували агресивні держави, розпочинаючи війну на Балканах?

Аксіологічну. Висловіть своє ставлення до такого явища, як колабораціонізм. Чи може, на вашу думку, існувати колабораціонізм в окупованій країні яка не мала своєї державності?

2. Висловіть своє ставлення до військових кампаній Німеччини проти Польщі та СРСР проти Фінляндії. Що в них є спільного, що – відмінного?

Громадянську. Які права людини були порушені з початком Другої світової війни?

1 вересня 1939 р. – напад Німеччини на Польщу, початок Другої світової війни.

22 червня 1940 р. – поразка Франції.

Військові дії на другому та третьому етапах війни

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Пригадайте, чому Гітлерові були потрібні східні території. Як він збирався розпорядитися ними, згідно з «Майн кампф»?

1. План «Барбаросса». 18 грудня 1940 р. Гітлер підписав директиву про воєнні дії проти СРСР, що дістала порядковий номер 21 та умовне найменування «**Барбаросса**».

Директивою № 21 передбачався черговий німецький «бліцкриг», загальна мета якого полягала в швидкому знищенні основних сил Червоної армії, з подальшим до-

сягненням рубежів, звідки авіація не зможе здійснювати напади на німецькі області». Внаслідок усього цього Німеччина сподівалася «відгородитися від азіатської Росії по загальній лінії Архангельськ–Волга».

План «Барбаросса» фактично становив собою лише своєрідну декларацію про наміри, базову основу для розробки цілої низки різноманітних тактичних і стратегічних планів, спрямованих на вирішення чотирьох основних завдань: знищити більшовизм, ліквідувати форми державності на території СРСР, спрямувати на користь Німеччини багаті економічні й людські ресурси та колонізувати загарбані землі.

2. Напад Німеччини на СРСР. На світанку **22 червня 1941 р.** гітлерівська Німеччина напала на Радянський Союз. Її війська перетнули державний кордон від Північного Льодовитого океану до Чорного моря й розпочали наступ у глиб території СРСР. Разом з Німеччиною виступили Фінляндія, Угорщина, Румунія та Італія.

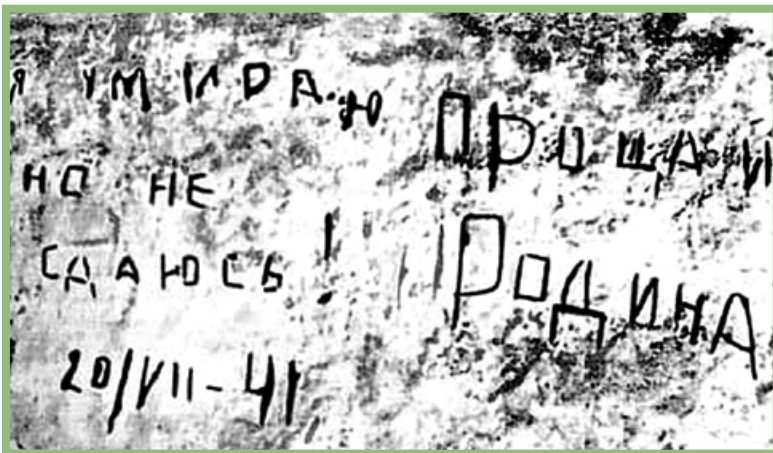
Гітлерівське командування дістало можливість зосередити проти СРСР більшу частину своїх сил (до 5,5 млн солдатів і офіцерів Німеччини та країн-сателітів), озброєння, військової техніки – 190 дивізій (з них 153 німецькі), оснащених найсучаснішими зразками зброї, розгорнулися на всій довжині фронту. У небі загули мотори бомбардувальників. На всіх напрямках наступу німецькі війська переважали Червону армію у 2–4 і більше разів.

Радянські війська, дислоковані в західних прикордонних округах, склалися зі 170 дивізій і налічували близько 2,7 млн бійців і командирів. Підрозділи першого до кордону ешелону оборони склалися з 56 дивізій, які до того ж не були розгорнуті в бойові порядки. Більшість з них перебувала в учбових таборах, віддалених від місць розгортання на 8–20 км.

Потрапивши під масовані авіаційні й артилерійські удари, частина військ так і не досягла запланованих позицій. Війська другого ешелону були розташовані на відстані 50–100 км від кордону й тому одразу нічим допомогти не могли.

Крім того, раптовість нападу дозволила ворогові в перший же день війни знищити багато радянських аеродромів і літаків, а також склади боєприпасів та армійські вузли зв'язку. Давалася взнаки й значна технічна перевага німецької армії.

Перші удари агресорів узяли на себе радянські прикордонники. Незважаючи на чисельну перевагу ворожих сил, вони показували приклади героїзму та мужності. Навіки в історію війни увійшли подвиги прикордонників застави лейтенанта Лопатіна, бійців 90-го Володимир-Волинського загону прикордонників. На деяких напрямках радянські війська навіть перехопили стратегічну ініціативу і перейшли в

■ Напис на стіні Брестської фортеці.

наступ, зокрема вибили ворога з Перемишля й утримували місто протягом 5 днів. Але, попри героїчний опір Червоної армії, тільки протягом першого дня ворог просунувся від 10 до 60 км у глиб радянської території. Лише захисники фортеці м. Бреста продовжували триматися ще близько місяця.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Загальна картина першого дня наступу така: противника вдалося застати німецьким нападом зненацька. Тактично він не був розгорнутий для оборони. Його війська у прикордонній зоні перебували у своїх звичних місцях розташування. Охорона кордону в цілому була поганою... Тому нам вдалося всюди захопити мости через прикордонні ріки... Після першого шоку противник вступив у бій...

*Із військового щоденника
генерал-полковника Ф. Гальдера*

БЛІЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Існує версія, що Сталін нібито сам готувався до агресії проти сусідніх держав, але був випереджений Гітлером. Хто є найактивнішим провідником цієї ідеї? Як ви ставитеся до неї?

У наступні п'ять місяців війни Німеччина та її союзники окупували **Прибалтику, Білорусію, Молдову**, майже всю **Україну** (в тому числі частину Донбасу), Крим, а також західні області Росії. Територія, захоплена ворогом, становила понад 55 млн кв. км. До війни на ній проживало 74,5 млн осіб.

Чи не єдиним реальним (але важливим) здобутком за цей період стало те, що план «блискавичної війни» проти СРСР було зірвано. На жодному з трьох головних стратегічних напрямків: «Центр» – на Москву, «Північ» – на Ленінград та «Південь» – на Київ – гітлерівська армада не зуміла досягти поставлених цілей. Вперше у Другій світовій війні німці почали відчувати брак резервів. Зокрема командуючий групою армій «Північ», що наступала на Ленінград, уже в серпні характеризував становище своїх військ як «кризове».

У 1941 р. відбулися кровопролитні битви:

- ▶ **Смоленська битва** (10 липня – 10 вересня 1941 р.);
- ▶ **оборона Києва** (7 липня – 26 вересня 1941 р.);
- ▶ **оборона Одеси** (5 серпня – 16 жовтня 1941 р.);
- ▶ **оборона Севастополя** (30 жовтня 1941 р. – 4 липня 1942 р.);
- ▶ **оборона Москви** (30 вересня – 6 грудня 1941 р.);
- ▶ **оборона Ленінграда** (8 вересня 1941 р. – 27 січня 1944 р.).

134

ЩЕ ВАРТО ЗНАТИ

Георгій Жуков – радянський воєначальник. Маршал Радянського Союзу, міністр оборони СРСР (1955–1957), чотириразний Герой Радянського Союзу. Під час Другої світової війни обіймав посади начальника генштабу, командуючого Резервним, Ленінградським і Західним фронтами. Командував обороною Москви. Координував дії фронтів під Сталінградом, Курськом, під час прориву блокади Ленінграда. 8 травня 1945 р. прийняв капітуляцію німецьких збройних сил.

Після кровопролитних боїв німецькі війська наблизилися до Москви на відстань 25 км. Офіцери дивилися в бінокль, бачили Кремль і готували парадну форму до пара-

ду на Червоній площі. Однак 5–6 грудня радянські війська перейшли в контрнаступ, унаслідок якого було визволено міста Калінін і Калугу. 8 грудня Гітлеру довелося видати директиву про перехід до оборони, але це лише ненадовго затримало розв'язку.

З 8 січня до 20 квітня 1942 р. німецькі війська було відкинуто на 150–400 км, при цьому повністю визволено Московську та Тульську, а частково – Калінінську, Смоленську, Орловську і Курську області.

Група армій «Центр», що втратила вбитими, пораненими і обмороженими понад 500 тис. солдатів і офіцерів, була знекровлена. Німеччина зазнала першої відчутної поразки у Другій світовій війні.

3. Військові дії на Далекому Сході. У грудні 1941 р. виник новий театр військових дій – на Далекому Сході. **7 грудня 1941 р.** Японія підступно атакувала 350 літаками американську військово-морську базу Перл-Харбор. Атака тривала дві години, упродовж яких американці втратили потопленими або пошкодженими 19 військових кораблів (серед них – 8 лінкорів), 272 літаки і понад 3 тис. вояків. Тихоокеанський флот США практично був знищений. Японці заплатили за це 29 літаками. Так Сполучені Штати були втягнуті у Другу світову війну.

Одночасно з нападом на Перл-Харбор японська армія розпочала наступальні дії у **Південно-Східній Азії**. Напад зазнали британські володіння – **Малайя** та **Гонконг**, що змусило уряд Великої Британії **8 грудня**, в один день із США, оголосити війну Японії. Радники пропонували Ф. Рузвельту також оголосити війну Італії та Німеччині, але він відмовився. З радіоперехоплень японських депеш йому було відомо, що за кілька днів країни-агресори зроблять це самі. Так і сталося 11 грудня. Отже, на кінець 1941 р. всі великі держави були втягнуті у Другу світову війну.

Тим часом японські війська продовжували широкий наступ у Південно-Східній Азії. До травня 1942 р. було загарбано Малайю, Бірму, острівні Індонезію та Філіппіни. Японія оволоділа також британськими військово-морськими базами – Сінгапуром і Гонконгом, окупувала численні острови в Тихому океані (належали Великій Британії та США), вдерлась у Східну Індію. Таким чином, було загарбано величезну територію площею 3,8 млн кв. км з населенням 150 млн осіб.

Але невдовзі ситуація змінилася. США і Велика Британія поквапом перекидали свої сили з Атлантики до Тихого океану, до того ж вони мали значно більший економічний потенціал, ніж Японія. Хижацька експлуатація завойованих територій неминуче викликала відсіч місцевого населення. Війна в Азії та на Тихому океані набула тривалого характеру.

4. Війна в Північній Африці. Воєнні дії розгорталися не лише в Європі й на Далекому Сході, а й на півночі Африки. У 1940-х рр. італійські фашисти задумали створити імперію в Африці та обернути Середземне море на «внутрішнє море» Італії. У **серпні 1940 р.** вони захопили Британське Сомалі, частину території Кенії та Судану, в середині вересня вдерлися з Лівії до Єгипту, намагаючись підійти до Суєца. Проте незабаром їх було зупинено, а в грудні розбито британськими військами. У січні–травні 1941 р. англійці визволили від італійців Британське Сомалі, Кенію, Судан, Ефіопію та інші країни.

На початку 1941 р. до Північної Африки на допомогу італійським військам прибув німецький танковий корпус на чолі з генералом **Е. Роммелем**. Розгорілися запеклі бої. Внаслідок операції «Крусейдер» британські війська визволили від агресорів майже всю Кіренаїку, але невдовзі втратили її. Ініціативою заволоділи держави Троїстого союзу.

У **червні 1942 р.** німецько-італійське командування здійснило наступальну операцію під кодовим найменуванням «Тезей», метою якої було оволодіння Тобруком і вихід на єгипетський кордон. Після кровопролитних боїв 19 червня 1942 р. Тобрук було оточено. Незважаючи на великі запаси техніки, озброєння і харчів, 21 червня

гарнізон капітулював, до полону потрапило 33 тис. англійських солдатів та офіцерів. Подолавши за час наступу майже 600 км, німецько-італійські війська досягли стратегічної переваги та завдали значних втрат британській армії, що сягнули 80 тис. вояків.

Лише у **жовтні 1942 р.**, забезпечивши значну кількісну й технічну перевагу, британські війська, під командуванням Б. Монтгомері, розпочали наступ під **Ель-Аламейном**. Сили були нерівними – на 500 англійських снарядів німці могли відповісти лише одним. Проте навіть і за таких умов знадобилося не менше десяти днів, щоб змусити «Африканський корпус» Роммеля відступати в бік Туніса.

8 листопада розпочалася операція «Смолоскип» – висадка англо-американських військ в Алжирі та Марокко. Тут їх не чекали – замість німців та італійців ці території охороняли лише французькі війська Віші. Уже після перших зіткнень виявилось, що місцеве французьке командування не має наміру продовжувати боротьбу, тож 11 листопада бойові дії були припинені.

12 травня 1943 р. після тривалих боїв італо-німецькі війська капітулювали. Уся Північна Африка опинилася під контролем Великої Британії та США.

5. Вирішальні битви на Східному фронті. На радянсько-німецькому фронті у 1943 р. відбулися вирішальні битви під **Сталінградом** та під **Курськом**.

23 серпня 1942 р. німецькі війська, прорвавши радянську оборону, вийшли до р. Волги. З 12 вересня бої точилися вже в самому Сталінграді. Оборонний період у перебігу Сталінградської битви тривав до **18 листопада 1942 р.** Ворог так і не спромігся взяти місто. І головна причина цього – героїзм і патріотизм радянських воїнів, що мужньо билися за кожний будинок. Оборона будинку Павлова, Мамаєвого кургану назавжди увійшли в історію Другої світової війни.

■ Битва під Сталінградом.

Поки точилися бої за місто, генштаб розпочав приготування до наступальної операції під Сталінградом. Операція «Уран» складалася з двох основних етапів. Вона розпочалася **19 листопада 1942 р.** і тривала по **2 лютого 1943 р.** Війська Червоної армії, з'єднавшись у районі с. Советського, оточили 330-тисячне угруповання ворога на чолі з генерал-фельдмаршалом фон Паулюсом. Оточеним було висунуто ультиматум про здачу, який вони відхилили. Спроба німецького командування організувати деблокування оточених військ групою армій «Дон» під командуванням Манштейна виявилася безуспішною.

Оточені частини було розколото на північну й південну групи і до 2 лютого повністю ліквідовано. Генерал-фельдмаршал Паулюс потрапив у полон із частиною свого штабу. Велика битва на Волзі завершилася перемогою радянських військ, у лавах яких громили ворога представники всіх національностей СРСР. Ворог у цій битві втратив 1,5 млн вояків, тобто четверту частину сил, що діяли на радянсько-німецькому фронті.

Наступ під Сталінградом переріс у загальний стратегічний наступ радянських військ, який тривав до кінця березня 1943 р.

Противника було відкинуто більше ніж на 600 км, і він змушений був перевести на радянсько-німецький фронт частини із заходу. Але повернути втрачену стратегічну ініціативу німцям уже не судилося.

Таким чином, Сталінградська битва **17 липня 1942 р. – 2 лютого 1943 р.** започаткувала докорінний злам у перебігу Другої світової війни. Її історичне значення полягало також у тому, що:

- ▶ збройні сили СРСР захопили стратегічну ініціативу і не втрачали її до повного розгрому нацистської Німеччини;
- ▶ Сталінградська битва створила сприятливі умови для розгортання наступу всіх фронтів на південно-західному напрямі, сприяла успішним діям радянських військ під Ленінградом, на Кавказі, на інших ділянках фронту;
- ▶ розгром 3-ї і 4-ї румунських та 8-ї італійської армій зініціював внутрішньополітичну кризу в цих країнах;
- ▶ перемога під Сталінградом активізувала Рух Опору у країнах Європи;
- ▶ Туреччина та Японія не наважилися розпочинати воєнні дії проти СРСР;
- ▶ зріс міжнародний авторитет СРСР, зміцніла антигітлерівська коаліція.

Після поразки в Сталінградській битві та під час зимового наступу Червоної армії гітлерівське командування вирішило провести великий наступ на радянсько-німецькому фронті з метою повернення втраченої стратегічної ініціативи. Для наступу противник обрав **Курський виступ**, що утворився внаслідок зимово-весняного наступу радянських військ. Тут німці зосередили до 50 дивізій, до 10 тис. гармат і мінометів, майже 2,7 тис. танків, понад 2 тис. літаків. Операція дістала кодову назву «Цитадель». Під час підготування операції радянське командування, проаналізувавши всі дані розвідки, визначило, що наступ гітлерівців розпочнеться вранці 5 липня і ретельно підготувалось до нього.

137

Наступ головних сил Німеччини на орловсько-курсському напрямі дійсно розпочався **5 липня**. Гітлерівському командуванню не пощастило використати фактор раптовості. На ділянці Воронежського фронту німецькі війська підійшли до невеликого с. Прохорівка, де **12 липня** відбулася найбільша танкова битва в історії Другої світової війни: водночас у зустрічному бою з обох сторін брало участь до 1200 танків та самохідних і штурмових гармат. Протягом цього дня характер боїв змінився. Тепер наступали радянські війська, а німецькі частини, втративши майже 400 танків, змушені були переходити до оборони.

Силами Брянського (командуючий М. Попов), Воронежського (М. Ватутін) і Степового (І. Конєв) фронтів **5 серпня 1943 р.** були визволені міста Орел і Белгород, а **23 серпня** – Харків. Координували дії фронтів Г. Жуков і О. Василевський.

■ Військові журналісти.
Третій зліва – В. Дроздов.

ЩЕ ВАРТО ЗНАТИ

Донбас наш!.. Від радості хочеться стрибати, верещати, кричати й танцювати. (...) У розпал вечері підійшов до мене наш випусковий і сказав, що передають наказ (...) Я – стрімголов до редакції. Якраз вимкнулось електричне світло. Я запалив сірника, потім другого, й так освітлював стіл, на якому радист записував наказ. Якби потрібно було, то я б, як горьківський Данко, запалив би своє серце, щоб воно освітлювало наш шлях до повної перемоги.

Із щоденника військового журналіста В. Дроздова

БЛІЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Прокоментуйте цей текст. Висловіть своє ставлення до нього.

Курська битва знаменувала завершення докорінного зламу в перебігу Другої світової війни. Гітлерівське командування зазнало фіаско у своїй спробі повернути втрачену стратегічну ініціативу. На полях боїв залишилося майже півмільйона німецьких солдатів і офіцерів.

У 1943 р. активні бойові дії точилися також на півдні Італії. **10 липня 1943 р.**, у розпал битви на Курській дузі, коли всі основні сили гітлерівської Німеччини були прикуті до радянсько-німецького фронту, англо-американські війська, що базувались у Північній Африці, розпочали висадження на Сицилії. Операцією командував генерал **Д. Ейзенхауер**. Італійський гарнізон не чинив серйозного опору. За два тижні союзники оволоділи Сицилією. Це спричинило військово-політичну кризу в Італії. Велика фашистська рада вирішила відправити Муссоліні у відставку і передати командування збройними силами королю. **25 липня** диктатора заарештували. Головою уряду і міністром закордонних справ було призначено маршала Італії **П. Бадольйо**. З вересня 1943 р. лондонське радіо оголосило про капітуляцію Італії та підписання перемир'я з урядом Бадольйо. Німці розцінили це як зраду – багатьох італійських військових було розстріляно. Англо-американські війська за домовленістю з Бадольйо висадилися на півдні Італії. У відповідь німецькі війська, що перебували в Італії, роззброїли італійську армію, окупували Північну і Центральну Італію і перетнули шлях англо-американським військам. Виник **Італійський фронт**, що переділив Італію на північ від Неаполя на дві нерівні частини. У Північній та Центральній Італії діяв сформований німецькими окупантами італійський фашистський уряд. Його очолив Муссоліні, визволений німецькими десантниками з полону. Південною частиною Італії, що займала менше третини території, керував уряд Бадольйо, який оголосив війну Німеччині та діяв під контролем англо-американської військової адміністрації.

138

Формуємо компетентності

Хронологічну. 1. Поставте у хронологічній послідовності битви на радянсько-німецькому фронті:

Курська битва; Смоленська битва; Московська битва; Сталінградська битва.

2. Визначте, скільки часу минуло між нападом Японії на Перл-Харбор і висадкою англо-американських військ на Сицилії.

Просторову. 1. Покажіть на карті територію СРСР, захоплену нацистською Німеччиною та її союзниками в 1941–1942 рр.

2. Покажіть на карті, які країни були окуповані Японією в 1941–1942 рр.

3. Прослідкуйте на карті перебіг військових дій у Північній Африці в 1941–1943 рр.

Інформаційну. 1. Знайдіть додаткові джерела інформації про одного з визначних полководців Другої світової війни і зробіть історичний портрет.

Логічну. 1. Які цілі ставилися у плані «Барбаросса»?

2. Яке співвідношення сил існувало між СРСР та Німеччиною на початок військових дій?

3. За яких умов було втягнуто у війну Сполучені Штати Америки?

4. Яку мету переслідувала операція «Тезей»?

5. Що спричинило капітуляцію Італії?

6. Чому Сталінградська битва вважається початком докорінного перелому у Другій світовій війні?

7. Які наслідки мала битва на Курській дузі?

Мовленнєву. Обговоріть питання: чому Японія напала саме на США, а не на СРСР?

ДАТИ
І ПОДІЇ

22 черня 1941 р. – напад Німеччини та її союзників на СРСР.

7 грудня 1941 р. – вступ у війну США.

17 липня 1942 р. – **2 лютого 1943 р.** – Сталінградська битва.

5 липня – 23 серпня 1943 р. – битва на Курській дузі.

3 вересня 1943 р. – підписання Італією акта про капітуляцію.

Дипломатія часів війни. Особливості окупаційного режиму і Руху Опору

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Пригадайте стосунки союзників по Антанті під час та після закінчення Першої світової війни.

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=ceIEk7XD0ew>, ви зможете переглянути документальний фільм, присвячений партизанському ватажку С. Ковпаку.

1. Створення антигітлерівської коаліції. Одразу ж після нападу на СРСР, за кілька годин до офіційного оголошення про це радянським урядом, британський прем'єр публічно заявив, що віднині Велика Британія є союзником Радянського Союзу і готова надати йому посильну допомогу.

Уже **27 червня** прибула британська військово-економічна місія. На пропозицію радянського уряду **12 липня 1941 р.** у Москві було підписано угоду про спільні дії у війні проти Німеччини.

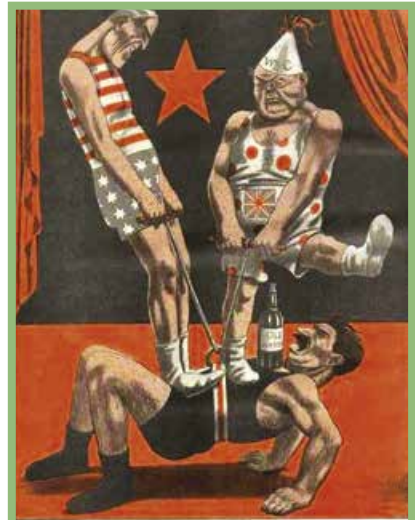
У свою чергу, Ф. Рузвельт з **21 липня** дозволив почати продаж зброї і військових матеріалів, призначених для СРСР. На цьому у Вашингтоні сподівалися заробити, отримавши від СРСР «все... золото, яке піде в погашення за поставки товарів, поки не буде вичерпане», – так згадував закрите обговорення умов поставок міністр внутрішніх справ США Г. Ікес.

Та все одно ці кроки поступово започатковували формування антигітлерівської коаліції – союзу держав з такими діаметрально протилежними інтересами, який ніколи не міг бути створений за інших обставин.

Особливості допомоги союзникам СРСР:

- ▶ постачання зброї, військових матеріалів та стратегічної сировини здійснювалося відповідно до закону про ленд-ліз, прийнятого конгресом США у березні 1941 р. Закон надавав право урядові передавати товари і послуги в позику, оренду або кредит.
- ▶ поставки союзників не перевищували 3 % від радянського виробництва продовольчих товарів і 4 % від обсягів промислової продукції, використаних Радянським Союзом під час війни.

Взаємної користі могло бути більше, якби СРСР отримав від союзників секрети радарної технології, життєво необхідної для боротьби з німецькими літаками. Ця технологія належала одночасно Великій Британії і США. Але спочатку американ-

■ Німецька карикатура: «Рузвельт і Черчілль: «Тримайтеся, Сталін, адже ви бачите – ми вам допомагаємо!»».

ський уряд наклав на це вето, а потім, коли у Вашингтоні нарешті передумали, із запереченнями виступила вже Англія.

Зміцненню союзу народів у боротьбі проти агресорів сприяла Декларація Об'єднаних Націй, підписана **3 січня 1942 р.** у Вашингтоні представниками чотирьох великих держав (СРСР, США, Великої Британії та Китаю) і 22 інших. Країни-учасниці зобов'язувались «використати всі свої ресурси, воєнні чи економічні, проти членів Троїстого пакту і тих, що приєдналися до нього», а також не укладати з ними сепаратного перемир'я або миру.

2. Тегеранська конференція, її рішення та значення. Конференція за участю голови Раднаркому СРСР Й. Сталіна, президента США Ф. Рузвельта і прем'єр-міністра Великої Британії У. Черчілля відбувалася в Тегерані з **28 листопада по 1 грудня 1943 р.** Тут уперше зустрілися глави урядів трьох провідних держав антигітлерівської коаліції.

У центрі уваги Тегеранської конференції були проблеми подальшого ведення війни, особливо питання про відкриття другого фронту. Від його вирішення залежали терміни закінчення війни в Європі, а отже, долі мільйонів людей у всьому світі.

Основні рішення конференції:

- ▶ домовленості про відкриття другого фронту не пізніше 1 травня 1944 р. в Північній Франції;
- ▶ відновлення Польської держави у східних кордонах по лінії Керзона із переданням їй низки територій на заході;
- ▶ німецьке місто Кенігсберг після війни мало відійти до складу СРСР;
- ▶ Сталін пообіцяв Ф. Рузвельту участь Червоної армії у війні проти Японії після завершення бойових операцій в Європі;
- ▶ висловлене прагнення до повоєнного співробітництва щодо створення ООН.

140

■ «Велика трійка» у Тегерані: Й. Сталін, Ф. Рузвельт та У. Черчілль.

Розгляньте ілюстрацію. Що ви можете сказати про настрій учасників конференції? Чому ви так вважаєте? Аргументуйте.

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=AeWwgYWEwQ>, перегляньте документальні кадри конференції.

3. Запровадження «нового порядку» в окупованих європейських країнах.

Німеччина та її союзники встановили на загарбаних територіях «новий порядок» — режим нещадного терору й насильства. Сенс «нового порядку» зводився до безмежної економічної експлуатації та жахливого свавілля окупантів. Це призвело до скорочення населення всіх без винятку окупованих Німеччиною країн від 5 до 25 %.

Встановлення «нового порядку» на окупованих землях передбачало проведення адміністративних реформ.

Так, Польщу було перетворено на німецьке генерал-губернаторство, Чехію та Югославію розчленовано, судетські землі приєднано до рейху, Богемію і Моравію перетворено на «протекторат», Словаччину проголошено «незалежною державою», Грецію переділено на три зони окупації — німецьку, італійську і болгарську. У Данії, Норвегії, Бельгії, Нідерландах окупанти поставили до влади маріонеткові уряди. Люксембург було долучено до складу Німеччини.

В особливому становищі перебувала Франція. Окупанти зберегли у «вільній» зоні її уряд, який провадив політику співробітництва з ними. Окупована частина була підпорядкована німецькій адміністрації.

Після нападу на СРСР частину окупованої радянської території (у тому числі й тилові райони груп армій) гітлерівське керівництво передало під управління воєнного командування, а іншу – підпорядкувало «східному міністерству» на чолі з Розенбергом та переділило на два рейхскомісаріати: «Остланд» (Прибалтика та більша частина Білорусії) та «Україна». Західноукраїнські землі було приєднано до Польського генерал-губернаторства. Буковину й частину Південно-Східної України (Чернівецька, Одеська, Ізмаїльська області та окремі райони Вінницької, Миколаївської та Херсонської областей) було об'єднано у «дистрикт Трансністрія» й передано Румунії.

Економіку всіх поневолених країн було поставлено на службу загарбникам. Мільйони жителів Європи примусово вивезли на роботу до Німеччини. Лише з СРСР до рейху потрапило близько 5 млн юнаків і дівчат. Промисловість працювала на замовлення окупантів. Сільське господарство постачало їх продовольством, робоча сила використовувалася на будівництві воєнних об'єктів.

Для утримання населення в покорі широко використовувалася система заручництва і масових екзекуцій. Символом цієї політики було повне знищення німецькими карателями та нацистськими поліцейськими підрозділами з колаборантів жителів сіл **Орадур** у Франції, **Лідице** в Чехословаччині, **Хатинь** у Білорусії, практично стертою з лиця землі була столиця Польщі – **Варшава**. Нацистський режим демонстрував усьому світові свою антилюдяну сутність.

Війна змусила багатьох людей переосмислити власну систему цінностей. Особисті образи, амбіції, уподобання не важили нічого у порівнянні із загрозою існуванню Батьківщини. *«Трапляються випадки – це ще Солон помітив і до закону ввів – коли вибір стає неминучим, – писав у нелегально надрукованій у Франції статті відомий антибільшовик П. Міллюков. – Правда, я знаю деяких політиків, які по своїй “ускладненій психології” воліють відступати у цих випадках на нейтральну позицію. “Ми ні за того, ні за того”. До них я не належу».*

■ На руїнах спаленого села.

Перейшовши за цим кодом або посиланням http://www.geneza.ua/New_10_klass/komisijaizzloczyniv.pdf, ви зможете ознайомитися із матеріалами розслідування злочинів німецьких загарбників і їх поплічників на окупованих територіях СРСР.

Утім, насправді, «третього», нейтрального шляху й не було, оскільки пасивність або байдужість, не кажучи вже про активну протидію військам антигітлерівської коаліції, об'єктивно являли собою форми співпраці з гітлерівцями, або **колабораціонізм**. У кримінальному законодавстві переважної більшості країн світу колабораціонізм розглядається як державна зрада.

Колабораціонізм у роки Другої світової війни мав часто-густо характер вимушений. Одних штовхала на це необхідність виживання на окупованих територіях, інших – нелюдські умови концтаборів чи застінків гестапо. Ці недобровільні помічники залишалися ненадійними – за першої нагоди частина з них приєднувалась до партизанів, частина непомітно шкодила ворогові.

Проте були і такі, хто свідомо пішов на службу до окупантів й із зброєю в руках воював на їхньому боці або безпосередньо займався каральними акціями, катуван-

- Гімmlер інспектує есесівців-колаборантів, «борців із сталінським тоталітарним режимом і нацизмом».

вони вважаються військовими злочинцями, а їхні злочини не мають терміну давності.

РОЗВИВАЄМО КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ

Після 1991 р. у ряді республік колишнього СРСР відомі випадки, коли колаборантів, що воювали в лавах нацистів, у тому числі, есесівців і гестапівців, намагалися називати «борцями за незалежність своєї нації», а масові знищення мирного населення і національних меншин, здійснені жменькою військових злочинців, визначали як міжнародний конфлікт, таким чином, покладаючи відповідальність за їхні дії на весь народ. Скориставшись знаннями із курсу «Правознавства» висловіть своє ставлення до такого підходу.

4. Рух Опору, його політична спрямованість і форми боротьби. Опір, на який наразилися загарбники на окупованій території СРСР, багато в чому був безпрецедентним. Його започаткували групи військових, що з різних причин втратили зв'язок зі своїми частинами і опинилися в тилу німецьких військ. Раптові напади на невеликі підрозділи, гарнізони чи навіть колони, підірвали мости та виведення з ладу залізничних колій одразу ж почали завдавати ворогові відчутних втрат.

Лави партизан постійно поповнювались за рахунок населення окупованих областей – там знаходилось чимало підлітків, чоловіків і жінок, які теж не збиралися чекати визволення, склавши руки.

Вже до кінця 1941 р. в німецькому тилу існувало понад 2 тис. партизанських загонів (з них 883 – в Україні), а їх особовий склад становив близько 90 тис. бійців.

- Радянські партизани. Крайній праворуч – **Сидір Ковпак**.

Пізніше їх кількість дедалі більшала. За час війни партизани пустили під укіс понад 20 тис. німецьких ешелонів, знищили 65 тис. автомашин та висадили в повітря 12 тис. мостів. Найбільшого розмаху партизанський рух набув у Білорусії, Орловській, Смоленській, Ленінградській, Калінінській областях РФ та в Україні. Серед найбільш відомих партизанських загонів – загони **О. Сабурова, С. Гришина, О. Федорова, П. Вершигори, С. Ковпака**.

Партизани відволікали з фронту до 10 % німецької армії. У 1943 р. до боротьби з партизанським рухом постійно було залучено до 25 дивізій регулярних військ, не рахуючи допоміжних підрозділів, спеціальних формувань та поліцейських частин.

З метою дискредитації партизанського руху німці вже восени 1941 р. почали утворювати зі своїх поплічників псевдопартизанські загони, що кривдили і грабували сільське населення, але істотної користі цей захід не дав.

Незважаючи на кривавий терор (підрозділами лише однієї, 723-ї поліційної групи протягом року було повішено і розстріляно понад 1750 патріотів), значної шкоди гітлерівцям завдавали також підпільні групи й організації. Вони збирали розвідувальні дані, займалися диверсіями, виводили з ладу обладнання підприємств, інформували населення про ситуацію на фронтах. Загалом у партизансько-підпільному русі часів війни взяло участь близько мільйона громадян. Близько 200 тис. з них були відзначені державними орденами і медалями.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Умови тут значно відрізняються від умов нормально діючого корпусу. Боротьба з партизанами не схожа на боротьбу у фронтових умовах. Вони всюди й ніде... Вибухи на залізницях, шляхах сполучення, диверсійні акти на всіх наявних підприємствах, грабунки й т. д. не сходять з порядку денного. До цього всі вже звикли... На широких просторах панують партизани, що мають власний уряд і управління. Все це треба пережити самому, щоб повірити в можливість такого становища...

*З листа капітана німецької армії
В. Фідлера 19 вересня 1943 р.*

Висловіть свою думку щодо змісту розповіді німецького офіцера. Чи збігається вона з вашим уявленням про діяльність партизан?

Також у багатьох країнах створювалися партизанські загони, виникав Рух Опору, що об'єднував різні верстви населення: робітників і селян, дрібну й середню буржуазію, інтелігенцію і діячів церкви, людей різних політичних поглядів і переконань.

143

Рух Опору мав інтернаціональний і аполітичний характер. Усі здорові сили, забувши про розбіжності, об'єдналися в боротьбі з ненависним ворогом. Особливо це виявлялося в підпільних організаціях концтаборів, членами яких були люди різних національностей і різних політичних переконань. Активну участь у діяльності підпілля брали військовополонені бійці й командири Червоної армії, котрі воювали у партизанських загонах Франції, Італії, Польщі та в інших країнах Європи.

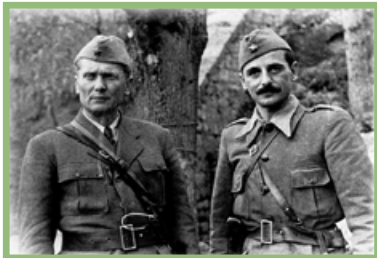
У Франції проти окупантів боролася «**Вільна Франція**» — організація, яку створив генерал Шарль де Голль одразу після окупації країни німцями, а також партизанські загони й підпільні групи, очолювані комуністами та соціалістами. **27 вересня 1941 р.** СРСР офіційно визнав «Вільну Францію» і пообіцяв їй всіляку підтримку.

У листопаді 1942 р. французька компартія уклала з Ш. де Голлем договір про спільні дії. У травні наступного року було створено Національну раду Опору, що об'єднала всі сили, які боролися проти окупантів. А в червні було утворено Французький комітет національного визволення (ФКНВ), який оголосив себе урядом. Згодом його очолив Ш. де Голль.

Антифашистський Рух Опору набув широкого розвитку в таких країнах, як Югославія (де ще у червні 1941 р. було створено Головний штаб народно-визвольних партизанських загонів під командуванням Й. Броза Тіто), Італія, Польща, Чехословаччина. У Північній та Середній Італії, окупованих німецькими військами, керівництво Рухом Опору здійснювали комітети національного визволення, що склалися переважно з представників демократичних партій. Деякі гірські райони Італії були очищені від окупантів і перетворилися на своєрідні «партизанські республіки», де повновладними господарями були партизанські бригади ім. Дж. Гарібальді.

У Польщі практично не існувало колабораціонізму (співробітництва) з німецькими окупантами ані як політичної, ані як економічної течії. Гітлерівська расистська

■ Й. Броз Тіто (зліва).

доктрина мала однією з цілей знищення польської державності й польської нації. 22 % населення (6 млн) гітлерівці встигли знищити. З 1942 р. на території країни діяли загони **Армії Крайової**, керовані з Лондона емігрантським урядом, і загони **Гвардії Людової** (з 1944 р. – Армії Людової), створені Польською робітничою партією (комуністична партія). Обидва ці військові формування вели боротьбу проти окупантів, хоча між ними існували серйозні розбіжності щодо тактики і стратегії у визвольному русі, майбутнього устрою Польщі, що

переростали у відверто ворожі відносини.

У Чехословаччині особливо поширився саботаж на військових заводах, чинилися диверсії на залізницях, електростанціях. У країні відбувалося єднання всіх патріотичних сил незалежно від партійної та релігійної належності.

Своєрідно розвивався Рух Опору в **Греції**. Народно-визвольна армія вела операції на всій території країни, створювала визволені райони, де владу перебирали народно-демократичні ради і комітети. Загони ЕЛАС фактично визволили основну частину Греції.

Патріотичний і антинацистський Рух Опору відіграв важливу роль у перемозі над «коричневою чумою». Його учасники обирали різноманітні форми боротьби проти ворога за свободу і незалежність своїх країн. Багатьом з них судилося покласти життя на спільний вівтар перемоги.

5. Холокост. Праведники народів світу. Слово «голокост» означає «катастрофа» або знищення єврейського народу в роки Другої світової війни.

«Новий порядок» передбачав здійснення особливої расової політики, жертвами якої стали євреї, цигани, а згодом і слов'янське населення Східної Європи.

У 1942 р. керівництво Німеччини прийняло рішення про фізичне знищення всіх євреїв у Європі. Запроцували «фабрики смерті» – концентраційні табори, найбільшими з яких були Освенцім (із травня 1940 по січень 1945 р. в ньому було знищено понад 4 млн осіб), Майданек (загибло 1,5 млн в'язнів), Треблінка на території Польщі; Дахау, Бухенвальд, Заксенгаузен і Равенсбрюк у Німеччині; Маутгаузен в Австрії. Там утримувалися військовополонені, цивільне населення, учасники Руху Опору. Загалом до концтаборів потрапили 18 млн осіб, з яких 12 млн були знищені, з них 6 млн становили євреї. Тільки в Бабиному Яру в Києві, за останніми підрахунками, окупанти знищили 195 тис. осіб, 150 тис. з яких були євреями. Криваві погроми здійснювали спеціально створені зондеркоманди.

Проте холокост це не тільки масові жертви, це й опір, який здійснювали самі євреї, що пішли до партизанських загонів, підпільних груп у містах і гетто, а також ті, хто допомагав євреям вижити. За деякими даними, на теренах України представниками різних національностей було врятовано понад 17 тис. євреїв. За переховування єврея окупанти загрозували розстрілом не лише рятівників, але подекуди й усій його родині.

У повоєнний час держава Ізраїль надала тим, хто рятував євреїв, звання «Праведників народів світу». Це звання присвоюється з 1953 р. Зараз таких героїв у світі налічується більше 24 тис., в Україні – більше двох з половиною тисяч. Україна займає четверте місце за кількістю Праведників народів світу.

6. Людина під час війни. Життя переважної кількості людей під час війни як на фронті, так і в тилу, а особливо на окупованих територіях, було жахливим. Разом з чоловіками страждали жінки й діти. Участь жінок у війні за останнє сторіччя, причому не тільки як медичного персоналу, а й зі зброєю в руках, стала реальністю. Вони були готові до подвигу, але не були готові до того, що їм довелося пережити на війні. Цивільній людині важко налаштуватися на «військовий лад», а жінці – осо-

бливо. Армійська дисципліна, військова форма, чоловіче оточення, великі фізичні навантаження – усе це було нелегким випробуванням.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Перед війною я, 19-річна дівчина, закінчила курси зв'язківців і працювала на Київському головпоштамті... Я дізналась про початок війни однією з перших. Зранку мене мобілізували і відправили на приймальний пункт. Тут мені видали... чоботи 42-го розміру на мій 35-й. Коли я приймала присягу і підняла ногу, щоб вийти стройовим кроком, чобіт злетів з ноги і перелетів через голови солдат. Всі засміялись, а командир звелів інтенданту відшукати для мене взуття. Шукали тиждень, тому я всю війну берегла свої чоботи, оскільки знала – інших не знайдуть. Нам випало працювати, вести переговори високих військових керівників в дуже складних умовах: під бомбардуванням противника, в люті морози, ...інколи по декілька днів не бачили куска хліба, ...проте завжди були на посту. Я вела переговори Жукова зі Сталіним, Тимошенка, Ватутіна, Хрущова...

Зі спогадів гвардії старшини, зв'язкової Євдокії Брижко, яка брала участь у бойових діях з першого до останнього дня війни.

БЛІЦ-ОБГОВОРЕННЯ

Які почуття викликала у вас розповідь Євдокії Брижко? Що саме привернуло особливу увагу? Чому саме?

На окупованій території жінки вступали в партизанські загони та підпільні групи. Ім'я молодої партизанки **Зої Космодем'янської**, яку закатували гітлерівці, стало відоме на території всього Радянського Союзу.

Майже 800 тис. радянських жінок воювали з нацистами під час війни. Вони служили в різних військових структурах: більшість у госпіталях (61 % середнього медперсоналу становили жінки), у підрозділах зв'язку (80 %), у дорожніх військах – майже половина складу. Найбільше серед жінок – Героїв Радянського Союзу було льотчиць. Цього високого звання удостоєні 83 жінки-льотчиці. Серед них – 25 льотчиць, що служили в жіночому авіаційному полку, у так званих «Нічних відьмах».

Одна з них – українка **Поліна Гельман**. Жінки були також снайперами, розвідницями, зенітницями.

Крім безпосередньої участі в бойових діях, жінки взяли на себе весь тягар праці в тилу: на заводах і фабриках, на будівництві й транспорті, на полях і фермах. Вони виконували чимало видів важкої роботи, якими раніше займалися чоловіки.

■ Поліна Гельман

145

Формуємо компетентності

Хронологічну. Складіть хронологічний ланцюжок процесу утворення антигітлерівської коаліції.

Просторову. 1. На карті покажіть, на які частини була поділена окупована територія СРСР, яку назву і статус вони мали.

2. На карті Європи знайдіть місця розташування таборів смерті в Польщі та інших країнах.

3. На карті України покажіть місця масових розстрілів євреїв під час Другої світової війни.

Інформаційну. 1. Знайдіть інформацію, розпитавши своїх рідних, і напишіть розповідь, як склалася доля вашої родини під час Другої світової війни.

2. Складіть таблицю «Рух Опору в країнах Європи під час Другої світової війни».

Країна	Форми боротьби	Керівні органи Руху Опору

Логічну. 1. Яку мету переслідували нацисти, встановивши «новий порядок» в окупованих європейських країнах?

2. Чому уряди Великої Британії та США пішли на утворення антигітлерівської коаліції з СРСР?

3. Які напрямки мав Рух Опору в країнах Європи? Які політичні сили до нього входили?

4. Чому, на вашу думку, нацистське керівництво Німеччини проводило політику винищення єврейського та слов'янських народів?

Аксіологічну. Якими, на ваш погляд, мотивами керувалися люди, що рятували партизанів, червоноармійців, підпільників та євреїв під час війни?

Гендерну. Обговоріть питання про участь жінок у воєнних діях та про життя жінок на окупованих територіях.

12 липня 1941 р. – підписання угоди про спільні дії у війні проти Німеччини СРСР і Великої Британії.

3 січня 1942 р. – прийнято Декларації Об'єднаних Націй.

Завершальний період війни. Капітуляція Німеччини та її союзників

146

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Пригадайте, яке становище склалося на фронтах наприкінці 1943 р.

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=jyKDcbKHdyk>, ви зможете переглянути документальний матеріал, присвячений капітуляції Німеччини.

1. Завершальний етап визволення Європи. Він розпочався у 1944 р. Протягом кількох місяців між липнем 1944 і травнем 1945 рр. радянськими військами з допомогою місцевих патріотів було звільнено території Румунії, Болгарії, Угорщини, Австрії та Чехословаччини.

Сподіваючись випередити радянські війська, щоб узяти під свій контроль владу в країні, лондонський уряд наказав підрозділам Армії Крайової **1 серпня 1944 р.** підняти повстання у Варшаві. До них приєдналися і війська Армії Людової.

Чисельність повстанців була значною – близько 40 тис., але лише 10 % з них мали зброю, а боєприпасів могло вистачити не більше ніж на 2–3 дні боїв. Тому, незважаючи на початкову чисельну перевагу повстанців (німецький гарнізон міста був рівно удвічі меншим), уже протягом першого дня вони втратили близько 2 тис. бійців. Лише тоді британці звернулися по допомогу до Червоної армії.

Радянські війська і підрозділи Війська Польського форсували Віслу і захопили варшавську набережну. Проте, командуючий повстанням Бур-Коморовський відмовився спілкуватися з радянськими представниками, і наказав повстанцям відійти від Вісли, що дозволило німцям безперешкодно підтягнути значні резерви. Тоді за наказом командування (Жуков і Рокоссовський) радянські війська змушені були відступити.

25 серпня німці пред'явили повстанцям ультиматум. 2 жовтня Бур-Коморовський капітулював і вилетів до Швейцарії на німецькому літаку. Натомість учасники повстання, у кращому випадку, потрапили до концтабору. Територія Польщі була визволена значно пізніше, у лютому 1945 р.

2. Відкриття другого фронту в Європі. Під час наступу радянських військ на Східному фронті розпочалося висадження військ США та Великої Британії у Франції. Командування союзників розробило дві десантні операції: «Оверлорд» – висадження в Північній Франції та «Енвіл» – висадження на півдні Франції, у районі м. Марселя.

6 червня 1944 р. розпочалася операція «Оверлорд».

Удало провівши висадження десанту, англо-американські війська захопили великий плацдарм у Нормандії і 25 липня 1944 р. розпочали наступ, який завершився поразкою німецьких військ у Північній Франції. Гітлерівці були змушені відступити на схід.

15 серпня союзники розпочали операцію «Енвіл». На південному узбережжі Франції вони висадили ще дві армії – американську та французьку. Боячись потрапити в оточення, нацистські війська в Південно-Західній та Південній Франції почали відступати. Незабаром союзні війська, що діяли в Північній та Південній Франції, об'єдналися. Саме в цей час розпочалося повстання в Парижі. Прорвавши німецьку оборону, передові частини 2-ї французької бронетанкової дивізії 24 серпня ввійшли до столиці. 25 серпня 1941 р. гітлерівці склали зброю. Того дня, коли повстання остаточно перемогло, до столиці Франції прибув генерал Ш. де Голль.

4–11 лютого 1945 р. в Лівадійському палаці відбулася нова зустріч «великої трійки» – **Кримська (Ялтинська) конференція**. В її роботі взяли участь Й. Сталін, Ф. Рузвельт, В. Черчілль, міністри закордонних справ В. Молотов, Е. Стеттініус, А. Ідей та ін. У ході конференції була підписана таємна угода, якою передбачалося повернення Радянському Союзу Південного Сахаліну з прилеглими островами та інтерналізація торговельного порту Дайрен. До СРСР також мали відійти Курильські острови, відновлювалась оренда Порт-Артура.

147

Основні підсумки конференції:

- ▶ погодження принципів беззастережної капітуляції Німеччини;
- ▶ установлення контролю союзників над німецькою промисловістю;
- ▶ ліквідація нацистської партії та її інституцій;
- ▶ покарання військових злочинців;
- ▶ домовленість щодо вступу СРСР після капітуляції Німеччини у війну з Японією.

У прийнятій Декларації про визволену Європу передбачалося проведення погодженої політики у визволених європейських країнах. Важливим досягненням Ялтинської конференції стало рішення заснувати міжнародну Організацію Об'єднаних Націй (ООН).

25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско за рішенням глав трьох союзних держав розпочалася конференція Організації Об'єднаних Націй, яка розробила Статут ООН. За основу її діяльності, а особливо одного з головних органів ООН – Ради Безпеки, було взято забезпечення міжнародного миру та відвернення загрози нової війни. **26 червня 1945 р.** учасники конференції Об'єднаних Націй підписали Статут ООН; серед тих країн, що підписали його, була також Українська РСР. Усього 50 держав підписали Статут ООН, а 24 жовтня 1945 р. він набрав чинності. Цей день вважається днем створення ООН (Організації Об'єднаних Націй).

3. Воснна поразка та капітуляція Німеччини. Останнім центром опору нацистської Німеччини був Берлін. На берлінський напрямок на початку квітня гітлерівське командування стягнуло основні сили, утворивши велике угруповання: майже 1 млн вояків. Щоб швидко розгромити берлінське угруповання, Верховне головнокомандування радянських збройних сил зосередило в складі трьох фронтів –

1-го Білоруського (командувач маршал **Г. Жуков**), 2-го Білоруського (командувач маршал **К. Рокоссовський**), 1-го Українського (командувач маршал **І. Конєв**) – 2,5 млн вояків і величезну кількість військової техніки. У ході грандіозної за масштабами та напруженням Берлінської операції 1945 р., що розпочалася 16 квітня, радянські війська зламали відчайдушний опір гітлерівських військ. 28 квітня берлінське угруповання було розділене на три частини. 30 квітня взято рейхстаг, над яким розвідники 150-ї стрілецької дивізії лейтенант **О. Берест** і сержанти **М. Єгоров** і **М. Кантарія** встановили прапор Перемоги у війні з нацистською Німеччиною. Того ж дня А. Гітлер покінчив життя самогубством, а 1 травня розпочалася капітуляція Берлінського гарнізону.

■ К. Рокоссовський
(у центрі)

ЩЕ ВАРТО ЗНАТИ

Костянтин Рокоссовський (1896–1968) – маршал Радянського Союзу та Польщі, двічі Герой Радянського Союзу. Учасник Першої світової та громадянської воєн. У серпні 1937 р. заарештований, два з половиною роки провів під слідством, але свідчень проти себе не дав і був реабілітований. У липні 1941 р. командував операційною групою, яка не дозволила танковим групам Гота й Гудеріана з'єднатися під Смоленськом, брав активну участь в обороні Москви, битвах під Сталінградом і Курськом, Берлінській операції. Командував Парадом Перемоги у Москві на Червоній площі.

148

1 травня 1945 р. німецьке військове командування запропонувало розпочати перемовини про перемир'я. 2 травня боротьба за Берлін закінчилася цілковитою перемогою радянських військ. **8 травня 1945 р.** у передмісті Берліна Карлсгорсті представники німецького командування на чолі з фельдмаршалом В. Кейтелем підписали **Акт беззастережної капітуляції Німеччини**. Капітуляція була прийнята за дорученням радянського уряду маршалом Радянського Союзу Г. Жуковим спільно з представниками США, Великої Британії, Франції.

4. Потсдамська конференція та її рішення. Після завершення війни в Європі 17 липня – 2 серпня 1945 р. відбулася Потсдамська конференція. Делегацію СРСР очолював Й. Сталін, США репрезентував Г. Трумен, який став президентом після смерті у квітні 1945 р. Ф. Рузвельта, а Велику Британію спершу представляв У. Черчилль, а потім лідер лейбористів, які перемогли на парламентських виборах, К. Етллі.

Основні підсумки конференції:

- ▶ вирішено питання про майбутнє Німеччини, де мали бути проведені денацифікація, демілітаризація та демократизація;
- ▶ прийнято систему чотиристоронньої окупації Німеччини: СРСР, США, Великою Британією та Францією;
- ▶ визначено нові польські кордони на заході та сході;
- ▶ вирішено питання про передання СРСР Кенігсберга та області;
- ▶ розподілено флот Німеччини між союзниками;
- ▶ воєнні злочинці передавалися Міжнародному військовому трибуналу;
- ▶ заснувано Раду міністрів закордонних справ, яка мала підготувати проекти мирних угод із Німеччиною та її союзниками.

5. Розгром Японії. Велика Британія та США, ведучи війну проти Японії, надавали величезного значення участі в ній СРСР. Вступ Радянського Союзу у війну на Далекому Сході вважався союзниками по антигітлерівській коаліції обов'язковим.

Оскільки в Японії, а також у Китаї, Маньчжурії та Кореї перебували значні сили японських сухопутних військ, уряди Великої Британії та США вважали, що для перемоги їм буде необхідно воювати не менше 18 місяців від часу капітуляції Німеччини, а тому війна може тривати до 1947 р.

У Потсдамі Й. Сталін підтвердив готовність СРСР розпочати бойові дії проти Японії через три місяці після закінчення війни в Європі. 5 серпня 1945 р. СРСР заявив про денонсацію пакту про нейтралітет з Японією, а **9 серпня 1945 р.** розпочав бойові дії. **6 серпня 1945 р.**, за два дні до передбачуваного вступу СРСР у війну проти Японії, з важкого бомбардувальника американських ВПС була скинута атомна бомба на м. Хіросіму, а **9 серпня 1945 р.** така сама доля спіткала м. Нагасакі. Це призвело до загибелі понад 100 тис. мирних жителів, а 375 тис. дістали поранення та опіки.

Радянські війська під командуванням О. Василевського завдали основного удару по японській Квантунській армії, яка дислокувалась у Маньчжурії та налічувала 1 млн вояків. 14 серпня японський уряд ухвалив рішення про капітуляцію, але Квантунська армія продовжувала чинити опір. У результаті успішних бойових дій Червоної армії японські війська були розгромлені, а **1 вересня 1945 р.** радянський десант висадився на південні острови Курильського пасма. Наприкінці серпня 1945 р. американські війська окупували Японські острови.

2 вересня 1945 р. на борту американського корабля «Міссурі» відбулася церемонія підписання Акта беззастережної капітуляції Японії. Акт капітуляції Японії підписали представники японської сторони та генерал армії США **Д. Макартур**. Від СРСР свій підпис поставив українець генерал **К. Дерев'янку**. Капітуляцією Японії завершилася Друга світова війна.

6. Нюрнберзький і Токійський процеси. Судовий процес над групою головних нацистських військових злочинців проводився в м. Нюрнберзі (Німеччина) з 20 листопада 1945 р. по 1 жовтня 1946 р.

Перейшовши за цим кодом або посиланням http://www.geneza.ua/shop_content.php?colD=170720181, ви зможете ознайомитися з матеріалами Нюрнберзького процесу.

Нюрнберзький процес – перший в історії міжнародний суд, який визнав агресію найтяжчим кримінальним злочином, покаравши як кримінальних злочинців державних діячів, винних у підготовці, розв'язанні та веденні агресивних воєн, справедливо покарав організаторів і головних виконавців злочинних планів винищення мільйонів невинних людей і підкорення цілих народів.

Продовженням Нюрнберзького процесу став **Токійський процес (3 травня 1946 р. – 12 листопада 1948 р.)**. До смертної кари через повішення були засуджені: 4 колишніх прем'єр-міністри, 11 колишніх міністрів, 8 представників вищого генералітету. Вирок над засудженими до смертної кари був виконаний у ніч на 23 грудня 1948 р. в м. Токіо.

Токійський і Нюрнберзький процеси мали суттєве значення для утвердження принципів і норм сучасного міжнародного права, що розглядають агресію як найтяжчий злочин. Відповідаючи на небувалі у світовій історії злодіяння фашистів і мілітаристів, ці процеси стали важливою віхою в розвитку міжнародного права. Адже вперше до кримінальної відповідальності були притягнуті офіційні особи, відповідальні за планування, підготовку та розв'язання агресивних воєн.

7. Мирні договори з колишніми союзниками Німеччини. Остаточне вироблення та узгодження текстів мирних договорів було здійснено на **Парижській мирній конференції** 19 липня – 15 жовтня 1946 р. **10 лютого 1947 р.** були підписані мирні договори з Італією, Фінляндією, Болгарією, Угорщиною та Румунією.

Мирні угоди зафіксували розміри репарацій, що сплачувалися Радянському Союзу за угодами 1946–1947 рр. Так, Фінляндія та Румунія сплачували по 300 млн доларів репарацій у вигляді поставок товарів, Угорщина – 200 млн, а Італія – 100 млн доларів.

8. Політичні, економічні та соціальні наслідки Другої світової війни.

Друга світова війна – найбільший конфлікт в історії людства. У ній брали участь 61 держава світу, де проживало 80 % населення земної кулі. Воєнні дії велися на всіх океанах, у Європі, Азії, Африці та Океанії. До армій країн, що воювали, було мобілізовано 110 млн осіб.

- ▶ СРСР відіграв вирішальну роль у розгромі нацистської Німеччини та її союзників;
- ▶ на радянсько-німецькому фронті були знищені основні сили держав-агресорів – 607 дивізій (майже 77 % – людські втрати), 62 тис. літаків (62 %), до 56 тис. танків і штурмових гармат (приблизно 75 %), а також 180 тис. одиниць артилерійської техніки (74 %);
- ▶ Радянський Союз зробив також значний внесок у розгром мілітаристської Японії, розбивши добре оснащену та вишколену Квантунську армію;
- ▶ Людські втрати в Другій світовій війні були в шість разів, а матеріальні збитки – у 12 разів більші, ніж у Першій світовій війні.

Формуємо компетентності

Хронологічну. 1. Зробіть хронологічний ланцюжок процесу визволення країн Європи від нацистської окупації.

2. Встановіть хронологічну послідовність подій: атомне бомбардування Хіросіми; початок Нюрнберзького процесу; Потсдамська конференція; відкриття другого фронту в Європі.

150 Просторову. 1. На карті прослідкуйте процес визволення країн Європи радянськими та англо-американськими військами.

2. На карті покажіть території, де відбувалися військові дії під час останнього – п'ятого етапу Другої світової війни.

3. Розгляньте на карті та зробіть таблицю територіальних змін в Європі в результаті підписання мирних угод із союзниками Німеччини.

Інформаційну. Використавши додаткові джерела, порівняйте військові кар'єри американського генерала Д. Ейзенхауера та радянського маршала Г. Жукова.

Логічну. 1. Чому висадження англо-американських військ у Нормандії вважається «справжнім» Другим фронтом?

2. Чому звільнення країн Східної і Центральної Європи від нацистів радянськими військами одні називають «визвольним походом», а інші – «новою окупацією»?

3. Чому США та Велика Британія прагнули вступу СРСР у війну проти Японії?

4. Чи можна чимось виправдати атомне бомбардування Хіросіми і Нагасакі?

Аксеологічну. Висловіть своє ставлення до рішень Нюрнберзького та Токійського трибуналів. Чому, на вашу думку, отримали таке суворе покарання політичні і військові діячі, які безпосередньо не вбивали людей?

Мовленнєву. Обговоріть питання про наслідки Другої світової війни для України та Європи в цілому.

6 червня 1944 р. – відкриття другого фронту в Європі.

9 травня 1945 р. – день Перемоги над нацизмом.

Перейшовши за цим кодом або посиланням, ви зможете переглянути орієнтовні матеріали до практичних занять.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

§28 Найважливіші досягнення науки і техніки, їх вплив на повсякденне життя людей

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Пригадайте здобутки науки і техніки XIX ст. Імена яких діячів того періоду ви пам'ятаєте?

1. Науковий прогрес у галузі прикладних наук. 1920–1930-ті рр. були переломними для розвитку різних наук, і передусім – ядерної фізики, що зробила колосальний крок у своєму розвитку. 151

У 1932 р. *Дж. Чедвік* відкрив нейтрон, передбачив існування нових елементарних частинок, у тому числі мезонів, що дало змогу наблизитися до пояснення характеру сил, які діють усередині ядра.

У 1934 р. *Ірен і Фредерік Жоліо-Кюрі* відкрили штучну радіоактивність, започаткувавши застосування радіоактивних ізотопів не тільки у фізиці, а й у біології, медицині, техніці. Досягнення ядерної фізики вплинули й на інші науки: поняття й засоби, вироблені під час вивчення мікросвіту, засвоювалися й використовувалися в астрономії та біології, хімії та медицині, збагачували всі галузі природознавства. У 1920–1930 рр. великих успіхів було досягнуто також у **математиці**.

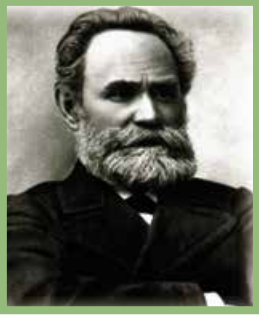
Значного розвитку в перші десятиліття ХХ ст. набула **хімія**. Поштовхом до цього стала Перша світова війна, коли терміново знадобилося створювати отруйні гази та протигази, збільшувати випуск вибухових речовин, шукати штучні замінники багатьох природних продуктів, які стали недоступними через блокади, особливо для Німеччини. З метою захисту від хімічної зброї було винайдено декілька видів протигазів, один із яких створив російський вчений **М. Зелінський** 1915 р. У повоєнний час було розроблено й створено штучні матеріали, які знайшли широке застосування як у багатьох галузях економіки, так і в побуті людей.

У пошуках штучних речовин особливо плідним був метод французького вченого **В. Гриньяра**. Використовуючи його, можна було синтезувати велику кількість органічних речовин. За ці розробки Гриньяра відзначили Нобелівською премією.

■ Ірен Жоліо-Кюрі.

■ І. Павлов.

Вчені-біологи продовжували вивчення процесів спадковості. Одні з них, зокрема датський біолог **В. Йогансен**, який розробив генну теорію, вивчили генотип і фенотип організмів. Інші, особливо американський біолог **Т. Морган**, який розпочав систематичні експерименти з плодовою мухою (дрозофілою), розробили основні уявлення хромосомної теорії спадковості. У галузі фізіології та психології теж було досягнуто значних успіхів. Російський вчений **І. Павлов** у міжвоєнний період провадив систематичне експериментальне вивчення вищої нервової діяльності й створив теорію умовних рефлексів, яка потвердила уявлення про цілісність організму тварини.

Мікробіологи продовжували розроблення вірусної теорії. Так, англійський бактеріолог **Ф. Творт** 1915 р. зробив відкриття, що бактерії мають вірусні хвороби, які призводять до загибелі їхніх колоній. Канадський бактеріолог **Ф. д'Ерель** 1917 р. повторив це відкриття і назвав віруси, що знищують бактерії, **бактеріофагами**. На базі цих відкриттів було розроблено нові ліки – **антибіотики**.

Отже, у царині фізико-математичних наук цього періоду визначилися три головні напрями: дослідження будови речовини, дослідження проблеми енергії та створення нової фізичної картини світу. Вони знайшли відображення у квантовій теорії М. Планка, теорії відносності А. Ейнштейна, у вченні про створення нової моделі атома.

Найвизначніші відкриття першої половини ХХ ст. було відзначено Нобелівськими преміями. Ці премії заснував 1901 р. шведський інженер-хімік **А. Нобель**. Присуджуються щорічно за видатні праці з фізики, хімії, фізіології та медицини, економіки (з 1969 р.), за літературні твори, за діяльність зі зміцнення миру. Премії з фізики, хімії, економіки присуджує Шведська королівська академія наук, з фізіології та медицини – Королівський Каролінський інститут, з літератури – Шведська академія, премії миру – комітет Норвезького парламенту. Розмір премії 1988 р. становив 2,5 млн крон.

Макс Планк (1858–1947) – німецький фізик-теоретик. Народився в родині юриста. Навчався в Мюнхенському та Берлінському університетах, професор університетів у Кілі та Берліні, член Берлінської академії наук, її незмінний секретар (1912–1943 рр.). Ще студентом захопився термодинамікою, обґрунтуванню другого принципу термодинаміки присвячено його докторську дисертацію (1879 р.). М. Планк досліджував застосування термодинаміки у фізико-хімічних процесах, зокрема в дисоціації газів і слабких розчинах. На основі теорії електролітів Планк обчислив різницю потенціалів двох електролітичних розчинів (1890 р.). У 1900 р. він довів, що на рівні атома енергія рухається не постійним струмом, а порціями, що їх він називав квантами.

Важливе місце в науковій спадщині Планка посідають його монографії з основних розділів теоретичної фізики, що вирізняються глибиною та ясністю викладення.

Альберт Ейнштейн (1879–1955) – видатний фізик, творець теорії відносності, один із засновників квантової теорії та статистичної фізики. З 14 років разом із родиною жив у Швейцарії. Після закінчення політехнікуму (1900 р.) працював учителем, згодом – патентознавцем (до 1909 р.). У ті роки створив теорію відносності, провів дослідження зі статистичної фізики, броунівського руху, теорії випромінювання.

Учений рішуче виступав проти фашизму, війни, застосування ядерної зброї. У 1940 р. Ейнштейн підписав листа президентові США, в якому вказав на небезпеку появи ядерної зброї в нацистській Німеччині, що стимулювало організацію ядерних досліджень у США.

Ернест Резерфорд (1871–1937) – видатний англійський фізик. Уперше дав наукове пояснення суті радіоактивності на базі вчення про будову атома. У 1898–1900 рр. установив, що з розпадом радіоактивних елементів з'являються два види

випромінювання, які мають різний ступінь проникності, й означив їх першими літерами грецької абетки: α (альфа) та β (бета). У 1903 р. Резерфорд разом із фізиком Ф. Содді запропонували загальну теорію радіоактивності. Цю теорію вчений підтвердив низкою блискучих дослідів.

У 1911 р. Резерфорд запропонував планетарну модель атома, згідно з якою атом являє собою складну систему, що складається з позитивно зарядженого ядра дуже малого діаметра (порівняно з діаметром атома), навколо якого рухаються електрони.

Нільс Бор (1885–1962) – видатний датський фізик, учень Е. Резерфорда. Спільно з Резерфордом розробив нову модель атома, що увібрала в себе всі зроблені ними відкриття. Бор, спираючись на ідею квантів Планка, створив квантово-планетарну теорію будови атома. Його праці присвячено корпускулярній теорії світла, дослідженню електронів, інших елементарних часток, енергії внутрішньоатомних процесів тощо.

Енріко Фермі (1901–1954) – італійський фізик. Зробив великий внесок у розвиток сучасної теоретичної та експериментальної фізики. Навчався в університетах Італії, Німеччини, Голландії. У 1926–1938 рр. – професор Римського університету. Емігрувавши з фашистської Італії, працював у Колумбійському університеті (США), керував дослідницькими працями у США в царині використання ядерної енергії.

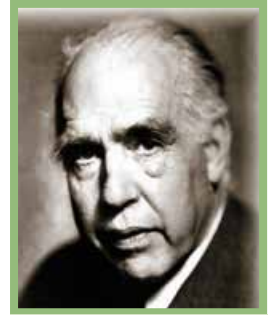
У 1934–1938 рр. Фермі зі співробітниками вивчав властивості нейтронів і, практично, заклав основи нейтронної фізики: вперше спостерігав штучну радіоактивність, спричинену бомбардуванням нейтронами ряду елементів (у тому числі урану), відкрив явище сповільнення нейтронів і створив теорію цього явища (отримав Нобелівську премію 1938 р.). У грудні 1942 р. Фермі вперше здійснив ядерну ланцюгову реакцію у збудованому ним ядерному реакторі, де як сповільнювач нейтронів використовувався графіт, як паливо – уран.

Зигмунд Фрейд (1856–1939) – австрійський лікар-психотерапевт і психолог, засновник психоаналізу. Принципи психоаналізу поширив на різні сфери людської культури – міфологію, фольклор, художню творчість, релігію та ін. Головні праці Фрейда: «Глумачення снів» (1900 р.), «Психопатологія повсякденного життя» (1904 р.), «Тотем і табу» (1913 р.), «Я і Воно» (1923 р.).

На основі вчення Фрейда виник цілий науковий напрям – фрейдизм. Фрейдизм, виходячи з теорії Фрейда про підсвідомість як основи діяльності людини, намагається звести форми культури та соціального життя до проявів первинних інстинктів, насамперед до статевого потягу.

Стандартизація й раціональна організація праці відкривали можливість широкого впровадження конвеєра і масового виробництва. Вражаючими були досягнення в машинобудуванні, авіації. Ще на початку століття француз **Поль Карню** побудував літальний апарат із лопастями, що оберталися, який, щоправда, ледве зміг відірватися від землі. У 1939 р. американський винахідник українського походження **Ігор Сікорський** сконструював апарат, який вважається першим сучасним гелікоптером. У 1942 р. у США було випробувано літак із турбореактивним двигуном.

Досягнення французької авіації пов'язані з іменами **Е. Ньєпора** і **А. Фармана**. У 1920–1930 рр. у Франції розпочалося розроблення проблем реактивного польоту і ракетобудування (Р. Лорен, Р. Рено-Пельтрі). У 1930-ті рр. низку конструкцій ракет запропонував Л. Дамблан. Швидкими тем-

■ Е. Резерфорд.

■ Ігор Сікорський.

пами розвивалося транспортне і загальне машинобудування. Центри виробництва легкових автомобілів – фірми «Рено», «Пежо-Сітроєн», «Крайслер-Франс» та ін.

На початку 1920-х рр. поряд із радіотелеграфним зв'язком виникло радіомовлення. Для вивчення законів поширення радіохвиль чимало зробили **Б. Введенський**, **О. Шукін**, **А. Зоммерфельд** та інші вчені й практики. Успішно розвивалися в ті роки радіолокація та радіонавігація. Зростала суспільна значущість радіомовлення, що транслювало як інформаційні, так і розважальні програми. У 1926 р. вперше було встановлено трансатлантичний телефонний зв'язок між Лондоном і Нью-Йорком, заснований на використанні радіотехніки. Першу систему телемовлення було продемонстровано в 1920-ті рр. в Англії Джоном Лоджі Бердтом. Телевізійна картинка являла собою чергування рухомих чорних та білих смуг. Такі експерименти вперше було проведено в 1925–1926 рр. з використанням лампових підсилювачів. У 1928 р. було здійснено перші спроби кольорового телебачення. У 1931–1932 рр. створено іоноскоп – першу передавальну телевізійну трубку з накопиченням електричних зарядів. Цей винахід належав росіянину **В. Зворикіну**, який працював у США.

В лабораторіях Всесоюзного електротехнічного інституту під керівництвом **П. Шмакова** було розроблено механічну систему, що давала зображення з розкладенням на 30 рядків. У 1932 р. було здійснено першу передачу рухомого зображення (СРСР), а 1934 р. – зі звуковим супроводом. Регулярні телепередачі вперше розпочались у Великій Британії та Німеччині 1936 р., до США телебачення прийшло 1941 р.

Після Першої світової війни авіація перетворилася на перший різновид транспорту, спочатку для перевезення пошти, потім – пасажирів. Багато значили для розвитку повітряного транспорту випробувальні та рекордні польоти: 1927 р. американець **Ч. Ліндберг** здійснив перший трансатлантичний безпосадковий переліт за 33 години. Через 10 років радянські льотчики **В. Чкалов**, **Г. Байдуков**, **О. Беляков** здійснили безпосадковий політ Москва – Північний полюс – Ванкувер (Канада).

■ Екіпаж першого безпосадкового перельоту з Москви до Канади: В. Чкалов, Г. Байдуков та О. Беляков.

Електрика, що до Першої світової війни вважалася розкішною в побуті, у ті роки стала звичайним атрибутом житла мешканців міста. Водночас у будинках з'явилися й нові побутові прилади: пилососи, праски, пральні машини тощо. Виробництво електроенергії стало важливою галуззю економіки. Будувалися перші електростанції, у тому числі й перші гідроелектричні (ГЕС). Найбільшою з побудованих була ГЕС Боулдер на р. Колорадо у США – її гребля сягала заввишки 222 метри. Характерною рисою пейзажу стали металеві шогли ліній електропередач. Електричні машини витіснили з промисловості парові.

Формуємо компетентності

Хронологічну. Поставте події у хронологічній послідовності: поява першого гелікоптера, початок регулярних телепередач; у США випробувано літак із турбореактивним двигуном, англійський бактеріолог Ф. Творт зробив відкриття, що бактерії мають вірусні хвороби, які призводять до загибелі їхніх колоній.

Аксіологічну. Висловіть своє ставлення до відкриттів учених-фізиків, які призвели до створення атомної бомби. Чи вважали вони, що це зброя захисту чи нападу?

Інформаційну. 1. Зробіть таблицю «Найважливіші відкриття в галузі природничих наук у міжвоєнний період».

2. Використавши джерела, зробіть презентацію про наукову й громадську діяльність Альберта Ейнштейна.

Логічну. 1. Які нові відкриття визначали прогрес науки і техніки в середині ХХ ст.?

2. Які нові наукові дисципліни виникли в перші десятиріччя ХХ ст.?

Підприємницьку. Які науково-технічні винаходи цього періоду, на вашу думку, принесли найбільші прибутки при їхньому використанні?

§29 Основні ідеї й течії модернізму

**АКТУАЛІЗАЦІЯ
ПРЕДМЕТНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

Як ви розумієте поняття «модернізм»? Які твори особисто ви віднесли б до модерних? Чому? Свою точку зору аргументуйте.

Перейшовши за цим кодом або посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=LWlqC7FbtgY>, ви зможете переглянути відеоматеріал, присвячений течії модернізму.

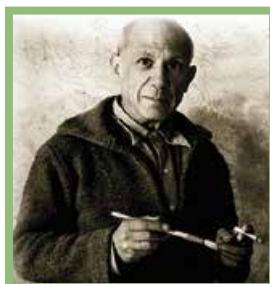
1. Основні творчі течії. До Першої світової війни в мистецтві панував реалізм. Світ тоді здавався гідним його реалістичного відображення. Особистість творця, його смаки і пристрасті могли виявитись у виборі жанру, композиції, форми або кольору. Коли світ утратив свою гармонійність і раціональність в очах художників сталася переміна в осмисленні ролі митця. Вона тепер полягала не у відображенні світу, а у вираженні митцем його бачення й розуміння.

Уже в ранній період творчості став на чолі нових художніх течій Пікассо. У картинах «блакитного» (1901–1904 рр.) та «рожевого» (1905–1906 рр.) періодів лунало глибоке співчуття до страждань простих людей, гостре відчуття несправедливості навколишнього світу. Його герої – це прості жінки, акробати, мандрівні комедіанти, письменники, жебраки, самотні, знедолені, мучені життям люди. Це такі картини, як «Старий жебрак з хлопчиком», «Мати й син», «Дівчинка на кулі».

У роки наростаючої загрози фашизму й війни у творчості Пікассо з'явилися нові риси. Всесвітньо відоме панно «Герніка» (1937 р.) – це гнівне звинувачення фашизму. Тема звірячого знищення іспанського міста Герніки вирішується як утілення жахливого розгулу антилюдських сил реакції в період фашизму й рівночасно – трагічного відчаю людей. У цьому художньому творі Пікассо звинуватив фашизм і війну.

Того ж часу, в перші повоєнні роки, стало помітним піднесення абстрактного мистецтва. Після Першої світової війни інфляція духовних цінностей, прискорена еволюція стилів і напрямів, що стала дуже інтенсивною у другій половині 1910-х рр., привели до появи безпредметного мистецтва. **К. Малевич** створив свій знаменитий «Чорний квадрат на білому тлі» 1915 р. Ця крайня школа модерністського мистецтва розвивалася з 1912 р. як протистояння кубізму та вихід на безпредметне зображення, позбавлене всякого зв'язку з предметним світом. У 1920-ті рр. його репрезентували француз Р. Делоне, голландець П. Мондріан, К. Малевич та інші митці, які потрапили під вплив абстракціоністських живопису й теорії.

Інше русло еволюції стилів, що йшло від символізму і стилю модерн, привело до появи унікального засобу абстрактного живопису, засновником якого був **В. Кандінський**, що, практично, не мав прямих послідовників. Творчість В. Кандінського однаково належала як російському, так і німецькому авангардові.

■ П. Пікассо.

■ К. Малевич.

У другій половині 1920-х рр. інтерес до абстракціонізму зменшився. У ряді країн з авторитарними й тоталітарними режимами цю течію затаврували і навіть заборонили.

Науково-технічний прогрес став поштовхом для формування нових стильових напрямів у мистецтві *супрематизму* (від лат. *найвищий*), конструктивізму, раціоналізму. Становлення конструктивізму було продовженням супрематизму **К. Малевича**. Конструктивізм протистояв абстрактній філософічності супрематизму Малевича, прагнучи за допомоги безпредметної форми винайти компроміс мистецтва і техніки. У Росії цей напрям (В. Татлін, А. Родченко, Е. Лисицький) відіграв важливу роль в архітектурному

мистецтві, дизайні та будівництві. У Москві від тих часів залишилося чимало будинків, створених у стилі конструктивізму. Проекти й ескізи російських архітекторів справили значний вплив на видатних західноєвропейських зодчих **Де Корбюзьє** та **Міс ван дер Роє**.

Створена **В. Гропіусом** у Німеччині школа «Баугаус» (1912–1932 рр.) проголошувала єдність усіх мистецтв, відкидала традиційні відмінності між ремісником і митцем, прагнучи створити нові зв'язки між ремеслами і промисловістю, виробництвом і науками, між художньою творчістю й технічною творчою думкою. Його лабораторія дизайну опрацьовувала проекти для промисловості. З приходом фашистів до влади в Німеччині школа припинила існування, але її діячі продовжували творити в еміграції.

У перші повоєнні роки майже в усіх галузях мистецтва і творчості можна помітити характерну рису – спрямованість у майбутнє, сподівання світового розквіту й духовного перетворення світу через розвій мистецтва. Водночас досяг творчих висот жанр антиутопії (**Є. Замятін, А. Платонов, О. Хакслі, Дж. Оруелл**). Кандінський мріяв про створення храму всесвітньої утопії. Де Корбюзьє будував місто-сад у передмісті Бордо у Франції. Одначе реальне життя не давало підстав для оптимізму. Жахи Першої світової війни, її тяжкі наслідки та й загалом умови повоєнного крутого історичного зламу викликали в Європі рухи протесту проти дійсності й самого мистецтва.

Наприкінці війни та в перші повоєнні роки кубізм, футуризм та експресіонізм втратили популярність. Їх заступили нові течії – *дадаїзм*, згодом – *сюрреалізм*. Дадаїзм (від фр. *dada* – дитячий лепет) об'єднав у роки війни велику групу швейцарських митців, які займали агресивну антиестетичну позицію. Вони заперечували сенс життя, мистецтва як творчої діяльності. Дадаїсти захоплювалися колажем, фотомонтажем, спорудженням механічних приладів, маскарадними діями. Вони пропонували творчість без усякої мети, виходячи з проявів сутності життя.

Ця ірраціональна течія незабаром змінилася новою – *сюрреалізмом*, течією, що виникла 1924 р. і розглядала світ як нагромадження парадоксів, кошмарів і соціального безумства. Створюючи картини, художники цього напрямку намагалися, за їх висловлюваннями, розірвати «ланцюги розуму», поринути в безодню підсвідомого, дати волю інстинктам, снам і зафіксувати на полотні чи папері ті слова, образи, асоціації, що в них виникають, хоч би якими хаотичними та незв'язними вони були.

Світової слави зажила творчість каталонця **Сальвадора Далі**, який із 1929 по 1940 р. жив у Франції. Сюрреалісти на чолі з С. Далі намагалися зобразити ірраціональний світ. На їхніх картинах, на відміну від картин абстракціоністів, присутні предмети начебто знайомі, але інколи вони виглядають химерно й поєднані в незвичайній композиції, як це буває в нічних мареннях. Картини С. Далі «Сталість пам'яті» та «Палаюча жирафа» найбільш яскраво характеризують цей напрям в образотворчому мистецтві, центром якого став Париж.

■ Картина «Палаюча жирафа» С. Далі.

Розгляньте ілюстрацію. Як ви вважаєте, що нею хотів сказати художник?

У 1930-ті р. вплив сюрреалізму поширився за межі Західної Європи, досягнувши Латинської Америки та Японії. У країнах Латинської Америки вже на початку ХХ ст. зміцніла «іспанська» течія в образотворчому мистецтві (Мексика, Колумбія, Куба, Чилі), посилювався вплив французьких художніх шкіл і течій (Аргентина, Бразилія, Венесуела, Уругвай та ін.). Ці напрями не внесли істотних змін і не створили самобутніх творів у мистецтві. Великі переміни 1920-х рр. пов'язані з діяльністю мексиканських митців-монументалістів, які здебільшого були учасниками мексиканської революції 1910–1917 рр. Вони провели кілька років у Європі та набралися нових ідей. «Велика трійка» (Д.-А. Сікейрос, Д. Рівера, Х.-К. Ороско) створила зразки нового монументального живопису. У своїх творах вони прагнули, інколи в прямій публіцистичній формі, наочно пояснити соціальні та історичні проблеми. Їхня творчість учинила переворот у художній культурі регіону.

157

2. Масова культура у міжвоєнний період. Важливим новим явищем 1920–1930-х рр. стало народження масової культури внаслідок тих різноманітних змін, що відбувалися в ХІХ–ХХ ст. Більша частина населення європейських країн стала писемною, а відтак – споживачем «культурної продукції». Це в першу чергу були книги «легких» жанрів, таких як детектив, вестерн, «любовний» роман, комікс. Ледве навчившись читати, маси «замовили» свою літературу: детектив Ната Пінкертон і популярну белетристику, а пізніше комікси, які стрімко завойовували ще не обжиті культурою території. Такі книжки в м'якій обкладинці невеликого формату можна було читати сидячи в транспорті по дорозі на роботу і додому.

З іншого боку, під впливом промислової революції руйнувався старий життєвий уклад, мільйони людей залишили село і стали мешканцями міста. На їхнє мислення й поведінку почали впливати вже не традиції, а засоби масової інформації, насамперед газети й журнали, що мали в ті роки колосальний вплив. В газетах і журналах були спеціальні рубрики про моду, про життя відомих артистів, спортсменів, з яких брали приклад, які ставали кумирами публіки. Так створювалися стереотипи масових смаків, еталонів зовнішнього вигляду та дозвілля.

Із появою радіо розпочалася епоха масової естрадної музичної культури, пісень, що буквально одразу ж завдяки виконанню по радіо, а після цього – тиражуванню на грамплатівках ставали надбанням мільйонів, які робили виконавців «зірками». Це – «король танго» Карлос Гардель в Аргентині, Марлен Дітріх у Німеччині, Моріс Шевальє у Франції, Леонід Утьосов, Клавдія Шульженко в СРСР. Крім того, на радіо в США в 1930-х рр. вперше прозвучали «мільні опери» – театралізовані постановки з продовженням на зразок телесеріалів, що включали й рекламу компаній, які виробляли мийні засоби та фінансували трансляцію. Звідси пішла назва – «мільні опери».

■ Марлен Дітріх.

У цей час стає також дуже популярним мистецтво джазу, що народилося на межі XIX–XX ст. у Новому Орлеані й набуло поширення в Європі.

На сцені театрів та численних кабаре ставили постановки мюзиклів – нового музично-театрального жанру, де виконували популярні танці – фокстрот, танго, чарльстон, що прийшли в Європу з Америки, та пісні, деякі з яких ставали шлягерами. Сюжет і стилістика мюзиклу можуть бути примітивними, але добре зробленими (чіткий сюжет з інтригою і перипетіями, гарна акторська гра, яскравість і привабливість постановки).

Специфіка масової культури полягає в тому, що фільм, книга чи пісня стають справді культурною продукцією, яка створюється та розповсюджується в масовому порядку. Вона, завдяки своїй специфіці, мусить відповідати потребам масової аудиторії в дозвіллі, розвазі, розрядці, нарешті, постійно ніби балансує між високими критеріями мистецтва та рівнем його масового сприйняття. Для масової культури характерним є загальнодоступність, легкість сприйняття, спрощеність, розважальність.

3. Розвиток кінематографа. Найбільш популярним видом масового мистецтва 1920–1930-х рр., безперечно, було кіно. Воно в ті роки якісно змінилося: 1927 р. було знято перший звуковий фільм, а вже у другій половині 1930-х рр. кіно отримало колір.

На новаторських позиціях перебувала група передових французьких кінематографістів «Авангард» (*Л. Деллюк, Ж. Ентгейн, М.-Л. Ерб'є, Ф. Дюлак*). Тут починали свою діяльність режисери реалістичного напрямку – *А. Ганс, Ж. Ренуар, Р. Клер, Ж. Фейдер*.

Наприкінці 1920-х рр. на світове кіномистецтво почали серйозно впливати радянські кінодіячі, особливо *С. Ейзенштейн* і *О. Довженко*. Фільм С. Ейзенштейна «Панцерник “Потьомкін”» справив величезний вплив на глядачів багатьох країн світу. У 30-ті рр. митець створив фільм «Олександр Невський», що увійшов до гурту кращих історичних фільмів світового кіномистецтва. Велику популярність мали фільми О. Довженка «Арсенал», «Земля», «Аероград». Проте найбільш відомими та улюбленими для кількох поколінь глядачів були фільми «Чапаєв» (1934 р.) братів Васильєвих та «Веселі хлоп'ята» (1934 р.) Г. Александрова – перша радянська музична комедія з блискучими акторами *Л. Орловою* та *Л. Утьосовим*. Згодом вийшов ще один надзвичайно популярний фільм цього режисера – «Цирк».

Улюбленим актором мільйонів людей став *Чарльз (Чарлі) Чаплін*, який комічним гротеском підкреслював трагедію життя «маленької людини». Зірки тогочасного кіно – переважно американці: Діна Дурбін, Дуглас Фербенкс, Кларк Гейбл, Гарольд Ллойд. Кращі фільми американського кіно 1930-х рр., що увійшли до скарбниці світового кіномистецтва, відзначені реалізмом, соціально-критичним спрямуванням, блискучою майстерністю режисерів і артистів. Серед них – фільми Ч. Чапліна «Нові часи», Дж. Форда «Грона гніву», У. Уайлера «Глухий кут».

Поступово на перший план у західному кінематографі вийшли психологічна глибина характерів, поетичне відображення життя, спроба вирішення проблем «середнього класу»; дедалі глибше виявлялися демократичні тенденції. Серед кращих фільмів 1930-х рр. – «Під дахами Парижа» (режисер Р. Клер, Франція), «Життя належить нам» (режи-

Що вам відомо про «великого коміка» Чарлі Чапліна? Знайдіть і подивіться фільми за його участю. Висловіть своє судження про них.

сер Ж. Ренуар, Франція), «Відпустка банківських службовців» (режисер К. Рід, Англія).

В Англії у 1930-ті рр. зародилося художньо-документальне кіно.

Кінематографічне мистецтво завойовувало дедалі більше шанувальників у всьому світі й стало найважливішим явищем суспільного життя.

4. Олімпійський рух. Фізична культура – складова загальної культури. Заняття фізкультурою збагачують особистість людини, допомагають їй працювати як фізично, так і розумово, сприяють оздоровленню, продовжують активне повноцінне життя.

Складова частина фізкультури – спорт. Заняття спортом притаманне людству з найдавніших часів. Ще у Давній Греції влаштовувалися різні

■ Так виглядали спортсмени початку ХХ ст.

змагання, під час яких атлети демонстрували свої можливості в силі, спритності, швидкості. Особливо популярними були Олімпійські ігри.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. людство знову повернулося до проведення масових змагань, чемпіонатів, першостей з різних видів спорту, зокрема виникла ідея відродити олімпійський рух і проводити Олімпійські ігри. З такою ініціативою виступив французький громадський діяч *П'єр де Кубертен*.

Як і у стародавніх греків, Олімпіадою стали вважати чотирирічні періоди. Відлік Олімпіад ведеться з 1896 р. (1896–1899 рр. – I Олімпіада, 1900–1903 рр. – II Олімпіада і т.д.), і першого року кожної Олімпіади влаштовуються Олімпійські ігри. Олімпіади дістають номер і в тих випадках, коли ігри не відбувалися (VI Олімпіади завадила Перша світова війна). Олімпійським рухом керує Міжнародний олімпійський комітет (МОК). Імена переможців Олімпійських ігор виکارбовують на стінах стадіону. В ХХ ст. Олімпійські ігри стали грандіозним святом спорту.

159

Формуємо компетентності

Хронологічну. Поставте події у хронологічній послідовності: вийшов на екрани фільм «Чапаєв», П. Пікассо написав полотно «Герніка», започатковані зимові Олімпійські ігри, К. Малевич створив «Чорний квадрат на білому тлі».

Інформаційну. Використавши додаткові джерела, зробіть презентацію про творчість Сальвадора Далі або Пабло Пікассо.

Аксіологічну. Висловіть своє ставлення до «масової культури». Чим вам подобаються або не подобаються літературні та музичні твори «масової культури»?

Логічну. 1. Чому, на вашу думку, реалізм домінував у мистецтві перед Першою світовою війною?

2. Чому творчість В. Кандинського та К. Малевича й досі популярна в Європі та США?

3. Як науково-технічний прогрес став поштовхом для формування нових стильових напрямів у мистецтві супрематизму?

4. Чому саме Голлівуд став центром кіномистецтва в першій половині ХХ ст.?

Мовленнєву. Обговоріть питання, чому творчість Чарлі Чапліна була надзвичайно популярна у світі.

З М І С Т

<i>Дорогі друзі</i>	3
Розділ 1. ПЕРЕДУМОВИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЇ	4
§ 1. «Велика війна» 1914–1918 рр.	4
§ 2. Завершальний етап війни. Початок революцій	15
§ 3. Розпад багатонаціональних імперій і утворення нових незалежних держав у Європі	21
Розділ 2. ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ	26
§ 4. Паризька мирна конференція	26
§ 5. Завершення формування Версальсько-Вашингтонської системи та її суперечності	32
Розділ 3. ПРОВІДНІ ДЕРЖАВИ СВІТУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	38
§ 6. Виклики міжвоєнного часу	38
§ 7. Ідеологічне осмислення нових реалій суспільного життя	44
§ 8. Сполучені Штати Америки	48
§ 9. Велика Британія	52
§ 10. Франція	56
§ 11. Італія	60
§ 12. Німеччина	63
§ 13. Радянський Союз	68
Розділ 4. ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ	73
§ 14. Відновлення польської державності. Чехословацька республіка	73
§ 15. Угорщина та Румунія у міжвоєнний період	79
§ 16. Болгарія та Югославія у міжвоєнний період	84
Розділ 5. ДЕРЖАВИ АЗІЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ	92
§ 17. Японія. Китай	92
§ 18. Індія	97
§ 19. Мусульманські держави	101
§ 20. Латинська Америка: протиборство демократичних сил і диктаторських режимів. <i>Практична робота</i>	106
Розділ 6. ПЕРЕДУМОВИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	111
§ 21. Спроби перегляду Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних договорів	111
§ 22. Політика «умиротворення» агресорів	116
§ 23. Переддень війни	120
Розділ 7. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА. ВІЙСЬКОВІ ПОДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ СРСР	126
§ 24. Початок війни (вересень 1939 – червень 1941 р.)	126
§ 25. Військові дії на другому та третьому етапах війни	132
§ 26. Дипломатія часів війни. Особливості окупаційного режиму і Руху Опору	139
§ 27. Завершальний період війни. Капітуляція Німеччини та її союзників	146
Розділ 8. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	151
§ 28. Найважливіші досягнення науки і техніки, їх вплив на повсякденне життя людей	151
§ 29. Основні ідеї й течії модернізму	155

Перейшовши за цим кодом або посиланням http://www.geneza.ua/New_10_klass/Terminy.pdf, ви зможете скористатися Термінологічним словником.